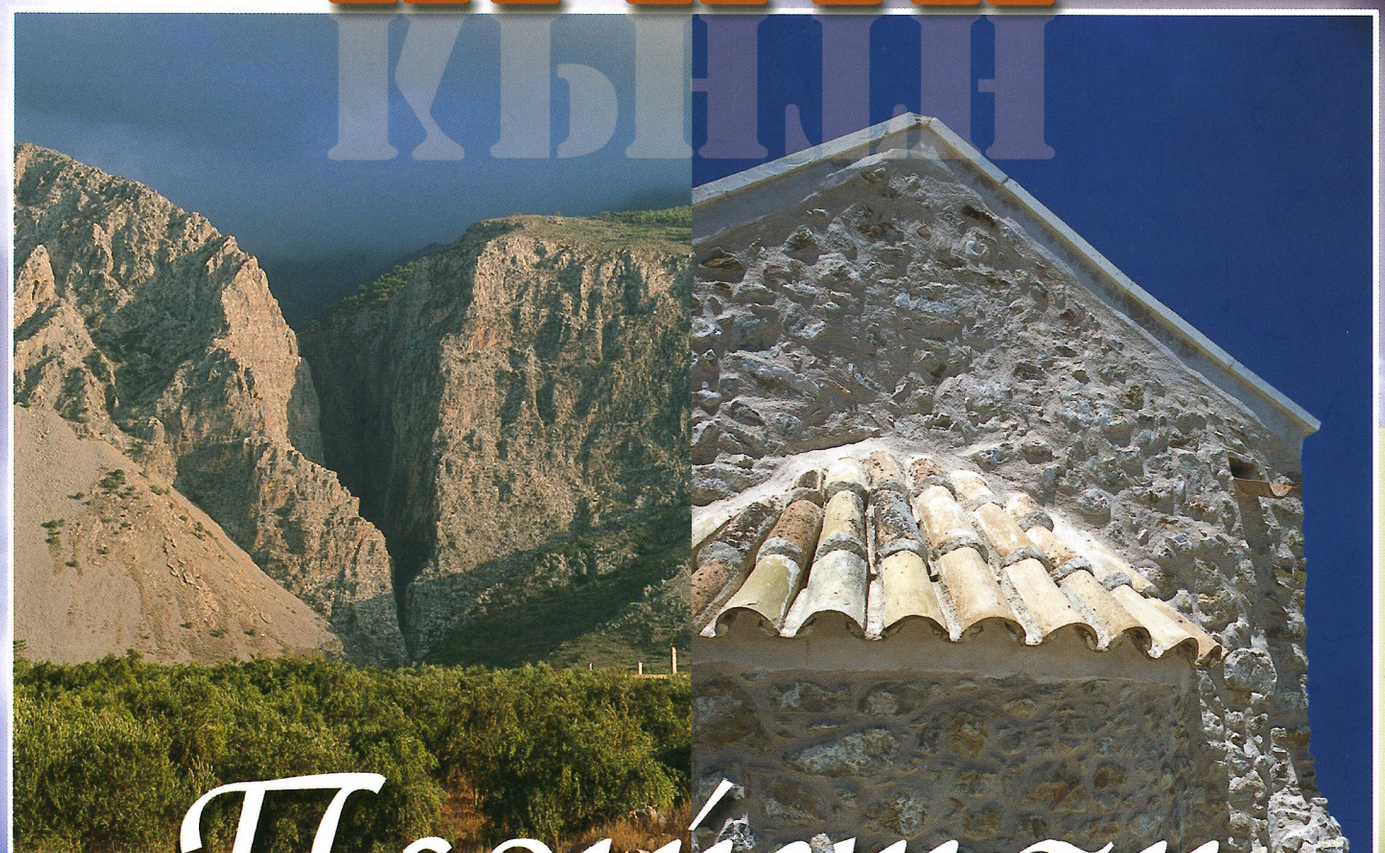
ΚΡΗΤΗ

Περίπλους

ΣΤΗ ΦΥΣΗ & ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

TERRA DIAS

ПРОГРАММА TERRA DIAS

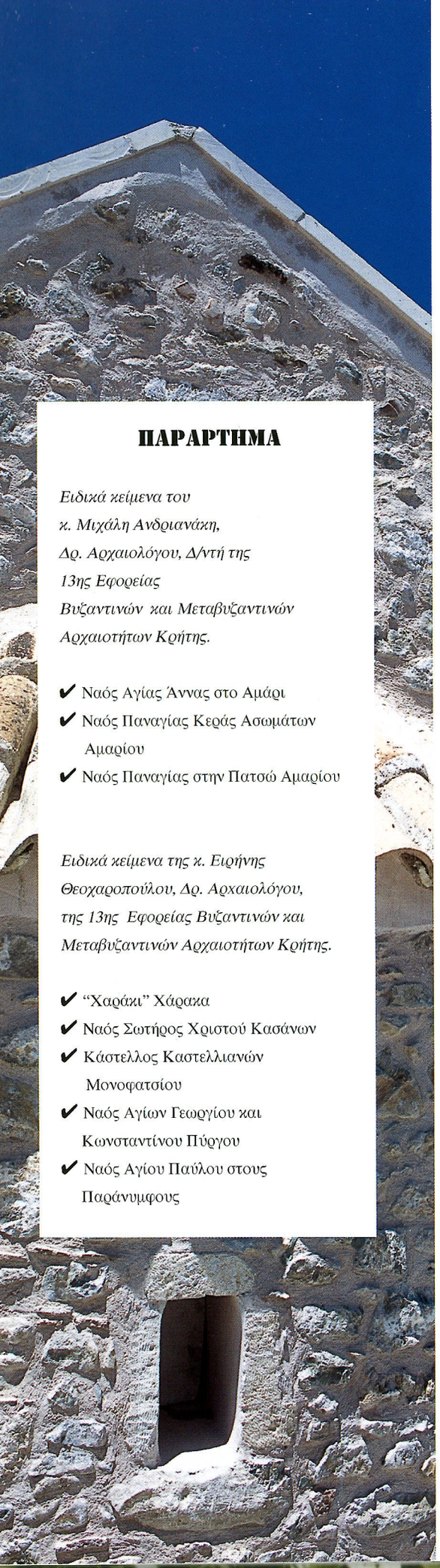
ΚΡΗΤΗ

περιήγηση

ΣΤΗ ΦΥΣΗ & ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ειδικά κείμενα του
κ. Μιχάλη Ανδριανάκη,
Δρ. Αρχαιολόγου, Δ/ντή της
13ης Εφορείας
Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών
Αρχαιοτήτων Κρήτης.

- ✔ Ναός Αγίας Άννας στο Αμάρι
- ✔ Ναός Παναγίας Κεράς Ασωμάτων Αμαρίου
- ✔ Ναός Παναγίας στην Πατσώ Αμαρίου

Ειδικά κείμενα της κ. Ειρήνης
Θεοχαροπούλου, Δρ. Αρχαιολόγου,
της 13ης Εφορείας Βυζαντινών και
Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης.

- ✔ "Χαράκι" Χάρακα
- ✔ Ναός Σωτήρος Χριστού Κασάνων
- ✔ Κάστελλος Καστελλιανών Μονοφατσίου
- ✔ Ναός Αγίων Γεωργίου και Κωνσταντίνου Πύργου
- ✔ Ναός Αγίου Παύλου στους Παράνυμφους

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 9
ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 17
ΟΙ ΠΕΡΙΟΧΕΣ 19
1. ΚΡΗΤΗ 24
2. ΚΑΛΛΙΟΣΑ ΝΤΕΝ ΣΑΡΡΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΛΙΚΑΝΤΕ, ΙΣΠΑΝΙΑ 28
3. ΣΥΡΑΚΟΥΣΕΣ ΣΙΚΕΛΙΑΣ, ΙΤΑΛΙΑ 32

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ TERRA-DIAS 37
- ✔ *Το κλίμα* 39
- ✔ *Το ανάγλυφο* 42
- ✔ *Τα πετρώματα* 44
- ✔ *Οι δρόμοι του νερού* 47
- ✔ *Χλωρίδα* 50
- ✔ *Πανίδα* 53

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ TERRA-DIAS 59
1. ΓΕΝΙΚΑ 61
2. ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ) 65
- ✔ *Προανακτορική Περίοδος* 68
- ✔ *Παλαιοανακτορική Περίοδος* 70
- ✔ *Νεοανακτορική Περίοδος* 73
- ✔ *Κρητομυκηναϊκή Περίοδος* 75
- ✔ *Υπομινωϊκή περίοδος* 78

3. ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ 81
- ✔ *Γεωμετρική Αρχαϊκή Περίοδος* 82
- ✔ *Κλασσικοί Χρόνοι* 86
- ✔ *Ρωμαιοκρατία* 88
- ✔ *Χριστιανικοί Χρόνοι* 92
- ✔ *Αραβοκρατία* 95
- ✔ *Δεύτερη Βυζαντινή Περίοδος* 97
- ✔ *Ενετοκρατία* 102
- ✔ *Τουρκοκρατία - Νεότεροι Χρόνοι* 108
- ✔ *Ελαιουργεία* 111
- ✔ *Νερόμυλοι* 114
- ✔ *Κρητικό σπίτι* 117

ΠΙΛΟΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ 123
- ✔ *Προστασία, Ανάδειξη και Αξιοποίηση Πολιτιστικού Πλούτου* 130
- ✔ *Προστασία Ανάδειξη και Αξιοποίηση Φυσικού Περιβάλλοντος* 131
- ✔ *Ενίσχυση της Τοπικής Ανάπτυξης και Οικονομίας* 134

ΠΙΛΟΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ [ΑΜΑΡΙ] 138
Πατσός Δήμου Σιβρίτου 140
- ✔ Κέντρο Πληροφόρησης Επισκεπτών 140
- ✔ Προστασία - Ανάπλαση Βυζαντινής Εκκλησίας Παναγίας Πατσού 142

Φαράγγι Πατσού 143

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

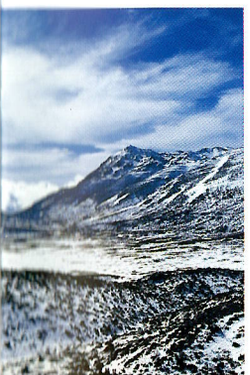
✔ Φυσιολατρική διαδρομή 143
✔ Αρχαίο Ιερό Ερμή Κραναίου 144
Νεφς Αμάρι Δήμου Σιβρίτου 147
✔ Βυζαντινός Ναός Αγίας ΄Αννας 147
✔ Βυζαντινός Ναός Παναγίας Κεράς 149
✔ Ενετικό Καμπαναριό 150
Δαμαβόλος Δήμου Κουλούκωνα 151
✔ Κέντρο Ενημέρωσης Επισκεπτών 151
✔ Ανάπλαση Παλαιάς Κρήνης με Πλάτανο Οικισμού Αυδανιτών, Δαμαβόλου 153
Μαργαρίτες Δήμου Γεροποτάμου 154
✔ Μουσείο Κεραμικής 154
Παραλία Γεροποτάμου - θέση Στόμιο 156
✔ Κέντρο Υποδοχής Επισκεπτών - Αναψυκτήριο, Αναβάθμιση και Αισθητική Βελτίωση Παραλίας 157
Αποδούλου Δήμου Κουριτών 158
✔ Κέντρο Ενημέρωσης Επισκεπτών 159
Άγιος Παύλος Σαχτουρίων Δήμου Λάμπης 162
✔ Ανάδειξη Γεωλογικών Σχηματισμών 163

ΠΙΛΟΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ [ΑΣΤΕΡΟΥΣΙΑ] 164
Χάρακας Δήμου Αστερουσίων 168
✔ Ανάπλαση Φρουρίου Χαράκι 168
✔ Κέντρο Πληροφόρησης Επισκεπτών και Διαμόρφωση ελεύθερου Χώρου φρουρίου «Χαράκι» 171
Πύργος Δήμου Αστερουσίων 172
✔ Ιερός Ναός Αγίων Γεωργίου & Κωνσταντίνου 172
Παρανύμφοι Δήμου Αστερουσίων 174
✔ Ιερός Ναός Αγίου Παύλου 174
Αχεντριάς Δήμου Αστερουσίων 176
✔ Παραλιακή φυσιολατρική διαδρομή Τσούτσουρα - Μαριδάκι 176
Κασάνοι Δήμου Αρκαλοχωρίου 178
✔ Ιερός Ναός Σωτήρος Χριστού 178
✔ Διαμόρφωση εξωτερικής πρόσβασης προς μνημείο Σωτήρος Χριστού και ανάπλαση μικρής πλατείας με κρήνη 180
Καστελιανά Δήμου Αρκαλοχωρίου 182
✔ Ιερός Ναός Εισοδίων Θεοτόκου στο Λόφο Κάστελλο 182
✔ Σημειακός Καθαρισμός Όχθης Ποταμού Αναποδάρη 185
Ιερά Μονή Κουδουμά Δήμου Κόφινα 186
✔ Φυσιολατρική Διαδρομή Ιερά Μονή Κουδουμά - Αγ. Αντώνιο 186
✔ Φυσιολατρική διαδρομή Ιερά Μονή Κουδουμά -Αβατόσπηλο 191

ΠΙΛΟΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ [ΣΥΜΗ-ΣΕΛΑΚΑΝΟ] 196
Ομαλός Κάτω Σύμης Βιάννου 200
✔ Κέντρο Υποδοχής Επισκεπτών - Αναψυκτήριο 201
✔ Φυσιολατρική διαδρομή Κάτω Σύμη - Χριστός - Σελάκανο - Μάλλες - Καλό Χωριό 202
Ανατολή Δήμου Ιεράπετρας 206
✔ Κέντρο Ενημέρωσης Επισκεπτών 207
✔ Κέντρο Πολλαπλών Χρήσεων 208

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το πρόγραμμα TERRA-DIAS ήταν από τα σημαντικότερα ανταγωνιστικά προγράμματα που έχουν υλοποιηθεί τα τελευταία χρόνια στην Κρήτη και η αποτελεσματικότητα του ενισχύθηκε ουσιαστικά από τη διακρατική συνεργασία δύο ακόμη Μεσογειακών περιοχών, της Καλλιόσα Ντεν Σαρρία της επαρχίας Αλικάντε της Ισπανίας και των Συρακουσών της Ιταλίας.

Με προϋπολογισμό 3.600.000 EURO και με ποσοστό συμμετοχής της Κρήτης 70 %, η απορρόφηση των οικονομικών πόρων έφθασε στο 100% κατά τη διάρκεια των 4 χρόνων υλοποίησης του, που ήταν η χρονική περίοδος 1998-2001.

Στην επιτυχή υλοποίηση του προγράμματος, συμμετείχαν ουσιαστικά και οι πρώην Γενικοί Γραμματείς της Περιφέρειας Κρήτης κ.κ. Σταύρος Καμπέλης και Βασίλης Βαλασόπουλος, η πρώην Γενική Διευθύντρια της Περιφέρειας Κρήτης κα Μαρία Λυγιδάκη - Ιωαννίδου, τα στελέχη του Γραφείου TERRA της Περιφέρειας Κρήτης, των Δ/νσεων Δασών της Περιφέρειας και της 13ης Εφορείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης.

Εποικοδομητική επίσης ήταν η συνεργασία των ενδοπεριφερειακών εταίρων στο πρόγραμμα, που ήταν οι Δήμοι της περιοχής TERRA, το Τμήμα Αρχαιολογίας και Ιστορίας και το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, το Ινστιτούτο Θαλάσσιας Βιολογίας Κρήτης (ΙΘΑΒΙΚ), ο Οργανισμός Ανάπτυξης Ανατολικής Κρήτης (ΟΑΝΑΚ), το Αναπτυξιακό Κέντρο Ορεινού Μυλοποτάμου και Μαλεβυζίου (ΑΚΟΜΜ), ο Οργανισμός Ανάπτυξης Σητείας (ΟΑΣ) καθώς και όλων των εξωτερικών συνεργατών του Γραφείου TERRA.

Η χρηματοδότηση του προγράμματος έγινε κατά 55% από το Ευρωπαϊ-

κό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ), και κατά 45 % από Εθνικούς Πόρους.

Το βιβλίο αυτό σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε στα πλαίσια των δράσεων ευαισθητοποίησης του προγράμματος TERRA- DIAS, με σκοπό να αναδείξει την φυσική και πολιτιστική κληρονομιά ευαίσθητων περιοχών της Κρήτης, που έχουν ενταχθεί στο πρόγραμμα αυτό, προβάλλοντας τα ιδιαίτερα εκείνα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη φυσιογνωμία τους.

Το σημαντικό έργο που υλοποιήθηκε στα πλαίσια του προγράμματος και αναμένεται να έχει παραδειγματικό χαρακτήρα αλλά και πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα, οφείλεται κυρίως στην πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το περιβάλλον και στη διάθεση σημαντικών οικονομικών πόρων, μέσω των Κοινοτικών προγραμμάτων όπως ήταν και το TERRA- DIAS.

Μέσα από την παρουσίαση των πιλοτικών έργων που υλοποιήθηκαν στις περιοχές αυτές, ως παραδειγματικά έργα ορθολογικής διαχείρισης του πολιτιστικού και φυσικού πλούτου, μπορεί κανείς να αντιληφθεί τη φιλοσοφία του προγράμματος και να κατανοήσει τη σημασία των μικρών αλλά σημαντικών παρεμβάσεων, την αλληλεπίδραση που έχουν τα έργα αυτά στις τοπικές κοινωνίες και τη συμβολή τους στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.

Η συγγραφή των κειμένων και η επιλογή του φωτογραφικού υλικού, έγινε με τη συνεργασία των στελεχών του Γραφείου TERRA της Περιφέρειας Κρήτης, ειδικών επιστημόνων του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και αρχαιολόγων της 13ης Εφορείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Το γενικό συντονισμό για την έκδοση αυτή είχε το Γραφείο TERRA της Περιφέρειας Κρήτης.

Αναμένεται ότι το βιβλίο αυτό θα έχει ενδιαφέρον τόσο για τον απλό πολίτη όσο και για τους φορείς άσκησης πολιτικής.

Ηράκλειο, Ιούλιος 2002

Αθανάσιος Καρούντζος
Γενικός Γραμματέας Περιφέρειας Κρήτης

Άποψη της Μεσσαράς
και του Ψηλορείτη
από τα Αστερούσια

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΙΛΟΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ, ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΚΡΑΤΙΚΟΥ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ TERRA - DIAS

Με συντονιστή την Περιφέρεια Κρήτης, και σε συνεργασία με το Δήμο Καλλιόσα Ντεν Σαρρία της Περιφέρειας Αλικάντε της Ισπανίας, καθώς και το Δήμο Συρακουσών της Ιταλίας, υλοποιήθηκε κατά την χρονική περίοδο 1998-2001 ένα σημαντικό Κοινοτικό ανταγωνιστικό πρόγραμμα που αφορά χωροταξικές δράσεις με έμφαση την προστασία και ανάδειξη του φυσικού περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς σε ευαίσθητες περιοχές της νότιας Ευρώπης με το όνομα TERRA-DIAS.

Στην εταιρική αυτή σχέση συμμετείχαν ερευνητικοί και αναπτυξιακοί φορείς όπως το Πανεπιστήμιο Κρήτης, το ΙΘΑΒΙΚ, ο ΟΑΝΑΚ, το ΑΚΟΜΜ και ο ΟΑΣ, ενώ υπήρξε εποικοδομητική συνεργασία με τους 16 Δήμους της περιοχής που αναφέρεται το πρόγραμμα, καθώς και με άλλους αρμόδιους κρατικούς φορείς όπως οι Εφορείες Κλασσικών και Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και οι Δασικές Υπηρεσίες της Κρήτης.

Η αναγκαιότητα του χωροταξικού σχεδιασμού στον αναπτυξιακό προ-

γραμματισμό έχει προβληματίσει σοβαρά τα τελευταία χρόνια την Ευρωπαϊκή Ένωση με αποτέλεσμα να προχωρήσει στην υιοθέτηση ενός Σχεδίου Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου με στόχους:

- την οικονομική και κοινωνική σύγκλιση των κρατών μελών με μείωση των ενδοπεριφερειακών και διαπεριφερειακών ανισοτήτων
- την βιώσιμη ανάπτυξη με τη δημιουργία νέας σχέσης πόλεων - υπαίθρου
- την αντιμετώπιση της εγκατάλειψης της υπαίθρου και τη συνετή διαχείριση και ανάδειξη της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς.

Στα πλαίσια αυτά η Ε.Ε. υποστηρίζει πιλοτικά προγράμματα με σκοπό την απόκτηση εμπειριών μέσα από τη διακρατική συνεργασία και το πρόγραμμα TERRA, που συγχρηματοδοτείται στα πλαίσια του άρθρου 10 του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ), εξυπηρετεί αυτό ακριβώς το σκοπό.

Στις εκβολές του Γεροπόταμου

Η Περιφέρεια Κρήτης εναρμονίζοντας την πολιτική της με την Ευρωπαϊκή και Εθνική, αντίστοιχα για την περιφερειακή ανάπτυξη και το χωροταξικό σχεδιασμό, είχε την ευκαιρία, μέσω του προγράμματος TERRA-DIAS, να συμμετέχει σε καινοτόμες πιλοτικές δράσεις, των οποίων τα αποτελέσματα έχουν παραδειγματικό χαρακτήρα τόσο σε Εθνικό όσο και σε Ευρωπαϊκό επίπεδο.

Φουρνοφάραγγο (Μεσσαρά- Αστερούσια)

Η περιοχή παρέμβασης του προγράμματος TERRA-DIAS για την Κρήτη περιλαμβάνει ορεινές περιοχές του Ψηλορείτη, το όρος Κέδρος, τα Αστερούσια, τη νότια πλευρά του όρους Δίκτη και το όρος Θρυπτή στην περιοχή του Καβουσίου, αλλά και τις παράκτιες περιοχές όπου οι ορεινοί αυτοί όγκοι απολήγουν. Εδαφικά και διοικητικά, οι περιοχές αυτές ανήκουν σε 16 ΟΤΑ (σύμφωνα με τη διοικητική διαίρεση ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ) στους Νομούς Ρεθύμνου, Ηρακλείου και Λασιθίου συνολικής έκτασης 1.800 τ. χιλ. και πληθυσμού 63.000 κατοίκων. Οι περιοχές της Ισπανίας και Ιταλίας που συμμετέχουν στο πρόγραμμα έχουν επιλεγεί επειδή παρουσιάζουν ομοιότητες στο φυσικό περιβάλλον και έχουν παρόμοια προβλήματα και ανάγκες προστασίας και ανάδειξης του φυσικού και πολιτιστικού πλούτου.

Η περιοχή παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά και αποτελεί γεωγραφική συνέχεια και ενότητα. Είναι πλούσια σε φυσικούς πόρους (υπόγεια ύδατα και επιφανειακές απορροές, έφορα εδάφη, αιολική ενέργεια, θαλάσσιο πλούτο κλπ.) και συνδυάζει με τρόπο μοναδικό τις ιδιαιτερότητες εκείνες που δίδουν την εικόνα του φυσικού περιβάλλοντος της Κρήτης. Πολλά φαράγγια, δάση πεύκου, πουρναριού και φρυγανικές εκτάσεις σε εδάφη με απότομη κλίση, πεδινές αντίστοιχες διαπλάσεις, χείμαρροι, παραλίες με άμμο ή χαλίκι, βραχώδεις ακτές, σπάνιες φυτικές διαπλάσεις (όπως συστάδες του ενδημικού φοίνικα του Θεόφραστου) είναι λίγα από τα στοιχεία που δημιουργούν την οικοσυστημική μοναδικότητα για το νησί της Κρήτης.

Την βιοτοπική αυτή ιδιαιτερότητα συμπληρώνουν τα σπάνια είδη πανί-

δας, που φιλοξενούνται σε μικροπεριοχές όπως ο κρητικός αγριόγατος, ο γυπαετός, το γεράκι της Ελεονόρας ενώ στις παράκτιες περιοχές έχει εντοπιστεί η παρουσία της θαλάσσιας χελώνας Caretta-Carreta.

Ο κρητικός Αγριόγατος

Όσον αφορά την πολιτιστική κληρονομιά, η περιοχή παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον αφού είναι πλούσια σε αξιόλογα μνημεία που μαρτυρούν την παρουσία του ανθρώπου από την νεολιθική εποχή, την Μινωϊκή, την Ελληνιστική εποχή και την περίοδο των Βυζαντινών χρόνων. Επίσης, υπάρχουν πολλοί παραδοσιακοί οικισμοί που αποτελούν δείγματα της Κρητικής αρχιτεκτονικής και παράδοσης.

Τόσο λοιπόν το φυσικό περιβάλλον και οι φυσικοί πόροι, όσο και η πολιτιστική κληρονομιά προσδίδουν στην περιοχή το συγκριτικό πλεονέκτημα, που αν αξιοποιηθεί κατάλληλα μπορεί να στηρίξει μια μακρόχρονη αναπτυξιακή διαδικασία.

Παράλληλα, η περιοχή παρουσιάζει προβλήματα απερήμωσης και εγκατάλειψης σε σχέση με άλλες περιοχές της Κρήτης που έχουν έντονη α-

νάπτυξη και συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος των παραγωγικών δραστηριοτήτων, όπως η βόρεια Κρήτη.

Τα περισσότερα των προβλημάτων οφείλονται κυρίως στις ανθρώπινες παρεμβάσεις και δραστηριότητες που έγιναν χωρίς σχεδιασμό, με αποτέλεσμα τις δυσμενείς επιπτώσεις στις χρήσεις γης, αλλά και την υποβάθμιση του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος. Η αυθαίρετη δόμηση με την καταπάτηση δασικών εκτάσεων και αρχαιολογικών χώρων, η υπερεκμετάλλευση και ρύπανση του υδάτινου δυναμικού, που απειλεί με καταστροφή τους υδροφορείς, η υπέρμετρη χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων με σοβαρούς κινδύνους μόλυνσης για τον άνθρωπο και το περιβάλλον, η αυθαίρετη διάθεση υγρών και στερεών αποβλήτων με αποτέλεσμα την καταστροφή οικοτόπων και βιοτόπων, η υπερβόσκηση, είναι μερικά από τα σοβαρότερα προβλήματα που έχουν επισημανθεί στις μελέτες για την Ολοκληρωμένη Διαχείριση του Φυσικού Περιβάλλοντος, της Πολιτιστικής Κληρονομιάς και των Ακτών της Περιοχής DIAS, που εκπονήθηκαν στα πλαίσια του προγράμματος από το Πανεπιστήμιο Κρήτης και το ΙΘΑΒΙΚ.

Κορυφή Κόφινα - Αστερούσια

Θερμοκήπια στην περιοχή της Ιεράπετρας

Η παρέμβαση, που επιχειρήθηκε στην περιοχή μέσω του προγράμματος TERRA - DIAS, αποσκοπούσε μέσα από μια σειρά δράσεων, αφ' ενός στην ευαισθητοποίηση των κατοίκων της περιοχής και αφ' ετέρου στη δημιουργία μηχανισμών που θα συμβάλουν στη βιώσιμη ανάπτυξή της, σύμφωνα και με τη γενικότερη Αναπτυξιακή Στρατηγική της Περιφέρειας Κρήτης.

Ο καινοτόμος και παραδειγματικός χαρακτήρας του προγράμματος έγκειται στη δημιουργία Χωροταξικού και Περιβαλλοντικού Παρατηρητηρίου, που με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών καταγράφει όλες τις αναγκαίες πληροφορίες που προκύπτουν από μελέτες που εκπονούνται στα πλαίσια του προγράμματος αλλά και άλλα στοιχεία που είναι απαραίτητα για τη διαμόρφωση της χωροταξικής πολιτικής και την παρακολούθηση των παρεμβάσεων και ρυθμίσεων επί του εδάφους σε συνεργασία και δικτύωση με το ΥΠΕΧΩΔΕ και τους ΟΤΑ της περιοχής.

Μια άλλη εξίσου σημαντική δράση του προγράμματος είναι η υλοποίηση πιλοτικών δράσεων σε επιλεγμένες περιοχές που συνδυάζουν αξιόλογο φυσικό περιβάλλον και πλούσια πολιτιστική κληρονομιά. Οι δράσεις αυτές σχεδιάστηκαν με σκοπό να αποτελέσουν ολοκληρωμένες παρεμβάσεις για προστασία, ανάδειξη και αξιοποίηση μνημείων, παραδοσιακών οικισμών και φυσικού περιβάλλοντος. Σαν παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί η χάραξη πολιτιστικών και φυσιολατρικών διαδρομών, οι επιλεκτικές αναπλάσεις σε παραδοσιακούς οικισμούς και μνημεία που θ' αποτελέσουν πόλο έλξης επισκεπτών στην περιοχή, με στόχο την ενεργοποίηση του τοπικού πληθυσμού για νέες επιχειρηματικές δράσεις και τη δημιουργία συνθηκών βιώσιμης ανάπτυξης και συγκράτησης του πληθυσμού στην περιφέρεια. Οι πιλοτικές αυτές δράσεις έχουν παραδειγματικό χαρακτήρα και για άλλες περιοχές.

Κέντρο Υποδοχής Επισκεπτών στον Ομαλό Βιάννου

Ακόμη, στο TERRA-DIAS δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην ευαισθητοποίηση του τοπικού πληθυσμού, επισκεπτών, στελεχών ΟΤΑ και επιχειρήσεων. Η ευαισθητοποίηση έγινε με μια σειρά ενημερωτικών ημερίδων, διαλέξεων, σεμιναρίων, μέσω των ΜΜΕ.

Στα Κέντρα Πληροφόρησης και Ενημέρωσης Επισκεπτών και πολιτών, που δημιουργήθηκαν από το πρόγραμμα, διατίθενται ενημερωτικά φυλλάδια μέσω των οποίων δίδονται μηνύματα για την προστασία και τη διαφύλαξη της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, χάρτες διαδρομών με πληροφορίες για το περιβάλλον και την ιστορία της περιοχής.

Από την διακρατική συνεργασία αποκτήθηκε σημαντική γνώση μέσω ανταλλαγής εμπειριών και τεχνογνωσίας σε θέματα κρίσιμα για την προστασία του περιβάλλοντος (π.χ. διαχείριση λυμάτων ελαιουργείων, οικολογικές καλλιέργειες, διαχείρισης υδάτινων πόρων, αντιμετώπιση της διάβρωσης των εδαφών κ.α.), της πολιτιστικής κληρονομιάς και τη δημιουργία Ευρωπαϊκού δικτύου για την ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών τουρισμού.

Γεωλογικοί σχηματισμοί Αγίου Παύλου

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Το TERRA-DIAS ήταν ένα πιλοτικό Ευρωπαϊκό πρόγραμμα. Όπως σε όλα τα πιλοτικά έργα εφαρμόζονται καινοτόμες ιδέες και δράσεις με όραμα την επίτευξη των επιθυμητών στόχων, έτσι και στο TERRA οι δράσεις και οι επιλογές είχαν το όραμα της ανάπτυξης και ανάδειξης ιδιαίτερα ευαίσθητων περιοχών της Νοτίου Ευρώπης, με γνώμονα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος των περιοχών του προγράμματος, μέσα από συγκεκριμένες χωροταξικές δράσεις.

Εγκαταλελειμένος οικισμός στην Κάτω Σύμη Βιάννου

Δίκτη. Άποψη από την Έμπαρο

ΟΙ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Το μεσογειακό τοπίο, ο χαρακτήρας και η κουλτούρα είναι η κοινή συνιστώσα και στους τρεις διαπεριφερειακούς εταίρους του προγράμματος. Επιπλέον όμως, όλες οι περιοχές είναι ορεινές ή ημιορεινές, με προβλήματα εγκατάλειψης και αστυφιλίας. Το φυσικό περιβάλλον και η πολιτιστική κληρονομιά είναι κυρίαρχα σε όλες τις περιοχές αντιμετωπίζοντας πολλούς κινδύνους και προβλήματα.

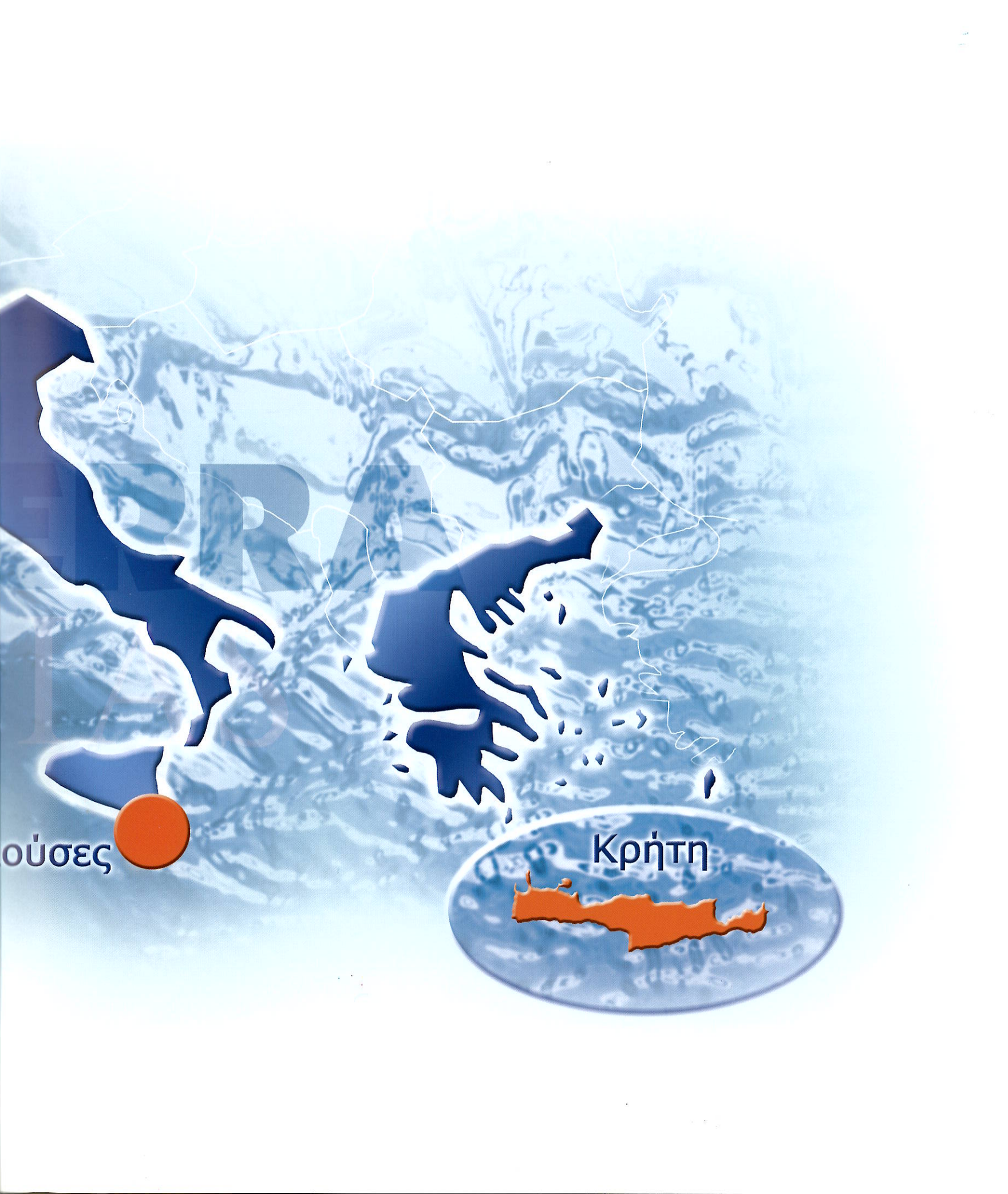

TERRA DIAS

Καλλιόσα Ντεν Σαρρία

Συρα

ούσες
Κρήτη

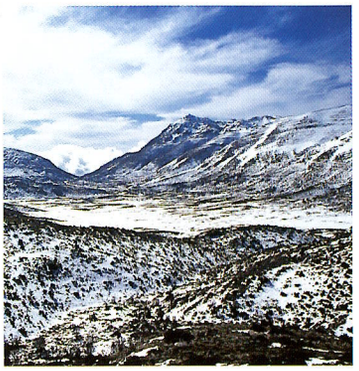
Ιεράπετρα - Μάλλες. Αγ. Γεώργιος.

Παραλία Κομμού

1. ΚΡΗΤΗ

Οροπέδιο Νίδας

Στην Κρήτη το Terra Dias περιέλαβε κάποιες από τις πιο αξιόλογες περιοχές του νησιού.

Γεωγραφικά η περιοχή καταλαμβάνει το νότιο και κεντρικό κομμάτι της Κρήτης, ανάμεσα στις δύο μεγάλες οροσειρές της Ίδης ή Ψηλορείτη και της Δίκτης ή Λασιθιώτικων βουνών και τις παραθαλάσσιες περιοχές όπου οι ορεινοί αυτοί όγκοι καταλήγουν.

Οι νότιες παρυφές της Δίκτης μέχρι το στενό της Ιεράπετρας και τις ρίζες της Θρυπτής, το σύνολο των Αστερουσίων με τις παρυφές της πεδιάδας της Μεσσαράς, η οροσειρά του Κέδρου, η νότια ρίζα του Ψηλορείτη μαζί με το κεντρικό κομμάτι της οροσειράς με την υψηλότερη κορυφή του νησιού (2.456 μέτρα) συνθέτουν τα 1.800 Km^2 της περιοχής TERRA-DIAS.

Στους νότιους πρόποδες του ψηλορείτη.

Χωροταξικά, η περιοχή TERRA-DIAS απλώνεται σε τρεις νομούς της Κρήτης, στο Ρέθυμνο, στο Ηράκλειο και στο Λασίθι.

Δεκαέξι δήμοι, πάνω από 100 οικισμοί και 65.000 περίπου κάτοικοι αποτελούν τα αριθμητικά δεδομένα της περιοχής. Επιπλέον, στην περιοχή μελέτης ανήκει το νησί Χρυσή ή Γαϊδουρονήσι απέναντι από την Ιεράπετρα.

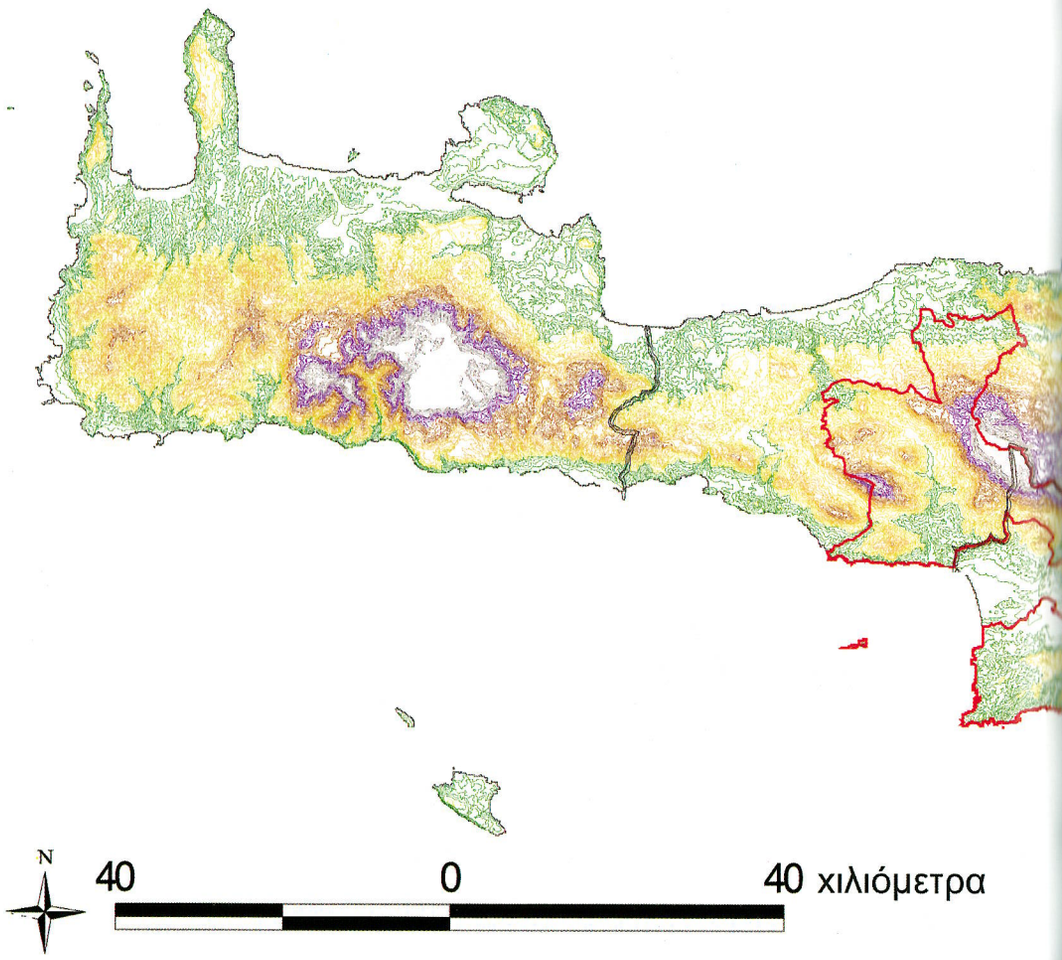
Η περιοχή είναι πολύ αραιοκατοικημένη, κατά μέσο όρο αντιστοιχούν 36 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Η οικιστική δραστηριότητα εντοπίζεται στα πεδινά και παραθαλάσσια μέρη και σε εστιακά σημεία των ορεινών όγκων (κεφαλοχώρια). Τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα είναι η Ιεράπετρα, το Αρκαλοχώρι η Βιάννος ο Πύργος η Αγ. Βαρβάρα, το Τυμπάκι, οι Μοίρες και το Ασήμι.

Η τουριστική δραστηριότητα είναι γνωστό ότι εντοπίζεται στις παράκτιες περιοχές, ιδιαίτερα δε στην Αγ. Γαλήνη, στα Ματάλα, στο Λέντα και στο Μύρτο, παράλληλα όμως όλες οι ακτές εμφανίζουν τάσεις συγκέντρωσης πληθυσμού.

Μάταλα. Άποψη παραλίας

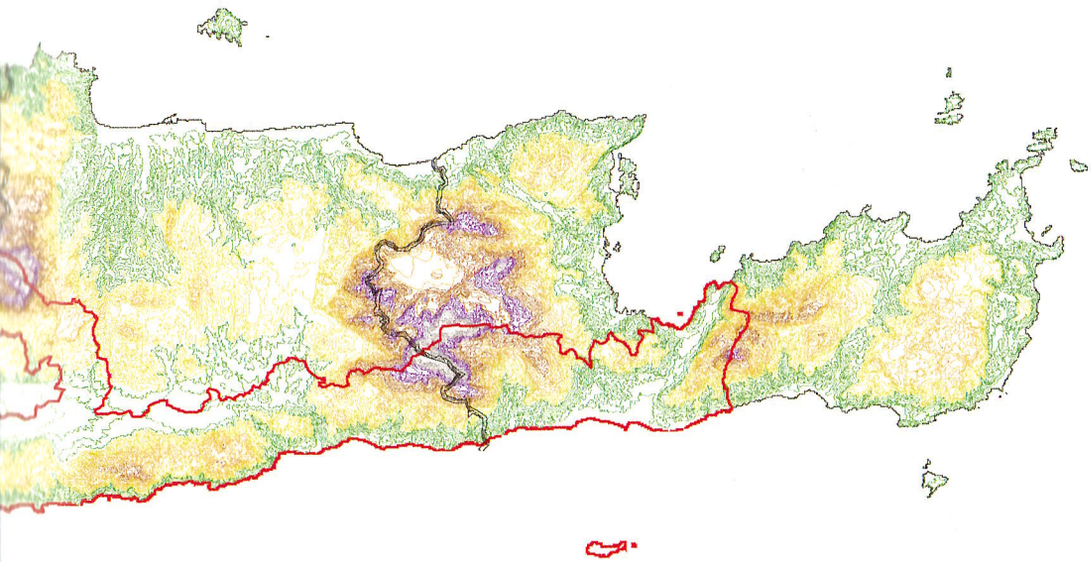

Η πρωτογενής παραγωγή βασίζεται στη γεωργία και ιδιαίτερα στην καλλιέργεια της ελιάς και των πρώϊμων κηπευτικών σε ανοικτούς ή θερμοκηπιακούς χώρους. Η κτηνοτροφία είναι επίσης πολύ έντονη, ιδιαίτερα στις ορεινές περιοχές, στο βαθμό μάλιστα που εμφανίζονται και έντονα προβλήματα λόγω υπερβόσκησης. Η αλιεία ασκείται σε ορισμένες από

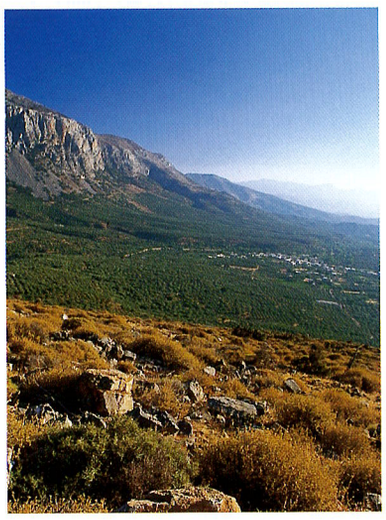

τις παράκτιες περιοχές, σε βαθμό περιστασιακό και μη οργανωμένο. Παίρνει όμως ακραίες μορφές σε ορισμένες απομακρυσμένες περιοχές λόγω της χρήσης μη συμβατικών μέσων αλιείας δημιουργώντας τεράστια προβλήματα στα θαλάσσια οικοσυστήματα.

Η μεταποίηση, τέλος, αφορά στην επεξεργασία του ελαιοκάρπου και του γάλακτος. Όπως φάνηκε από την πορεία του προγράμματος, ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της περιοχής έχει να κάνει με τη διάθεση των τοξικών απόβλητων των ελαιουργείων, η οποία με τον τρόπο που γίνεται μέχρι σήμερα προκαλεί μεγάλα οικολογικά προβλήματα.

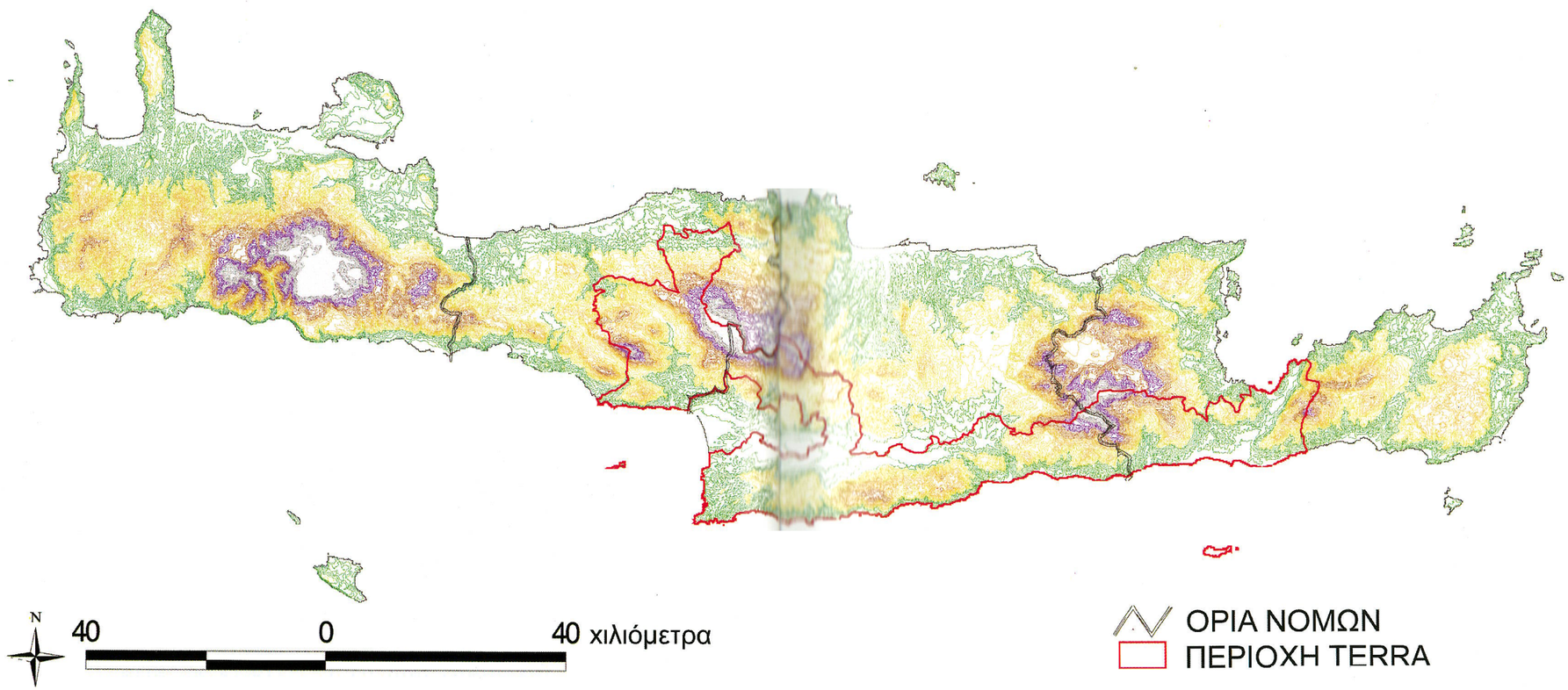

ΟΡΙΑ ΝΟΜΩΝ
ΠΕΡΙΟΧΗ TERRA

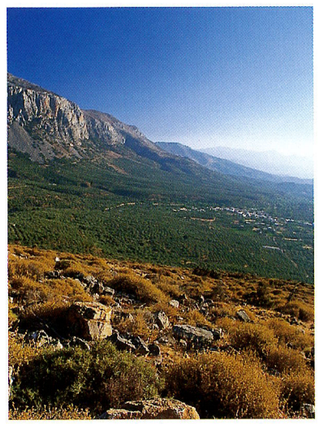

τις παράκτιες περιοχές, σε βαθμό περιστασιακό και μη οργανωμένο. Παίρνει όμως ακραίες μορφές σε ορισμένες απομακρυσμένες περιοχές λόγω της χρήσης μη συμβατικών μέσων αλιείας δημιουργώντας τεράστια προβλήματα στα θαλάσσια οικοσυστήματα.

Η μεταποίηση, τέλος, αφορά στην επεξεργασία του ελαιοκάρπου και του γάλακτος. Όπως φάνηκε από την πορεία του προγράμματος, ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της περιοχής έχει να κάνει με τη διάθεση των τοξικών απόβλητων των ελαιουργείων, η οποία με τον τρόπο που γίνεται μέχρι σήμερα προκαλεί μεγάλα οικολογικά προβλήματα.

2. ΔΗΜΟΣ ΚΑΛΛΙΟΣΑ ΝΤΕΝ ΣΑΡΡΙΑ ΑΛΙΚΑΝΤΕ, ΙΣΠΑΝΙΑ

Η περιοχή παρέμβασης του προγράμματος TERRA στην Καλλιόσα Ντεν Σαρρία της Ισπανίας έχει έκταση 36 τ. χλμ. Η περιοχή της Καλλιόσα διασχίζεται από δύο ποτάμια, τον ποταμό Algar με τους περίφημους καταρράκτες του, και τον ποταμό Guadalest. Η Καλλιόσα περιβάλλεται από τρία βουνά, το όρος Aitana, το όρος Bernia και το όρος Aixorta. Το 40% της συνολικής έκτασης της εν λόγω περιοχής αποτελείται από καλλιέργειες, 23% είναι δασική έκταση και 37% είναι ορεινή περιοχή. Οι πιο αναπτυγμένοι οικονομικοί τομείς στην περιοχή είναι: ο Πρωτογενής τομέας (γεωργία) με ποσοστό 30%, η Μεταποίηση (9%), ο Κατασκευαστικός τομέας (11%) και οι Υπηρεσίες με ποσοστό 50%.

Γενική άποψη Καλλιόσα Ντεν Σαρρία

Εκκλησία Αγ. Ιωάννη Βαπτιστή

Πηγές Αλγκάρ

Η τελευταία πληθυσμιακή απογραφή του 1996 κατέγραψε 6.327 κατοίκους, εμφανίζοντας μείωση του πληθυσμού της τάξης του 22% σε σχέση με τον αντίστοιχο πληθυσμό της απογραφής του 1986. Ένα από τα κυριότερα προβλήματα της περιοχής είναι η αποδυνάμωση της αγροτικής οικονομίας της, κάτω και από το βάρος του διεθνούς ανταγωνισμού, με αποτέλεσμα την εγκατάλειψη της περιοχής από τους κατοίκους της. Κυριότερη καλλιέργεια είναι τα Νίσπερος (Δέσπολα ή Μούσμουλα) που χαρακτηρίζονται για την εξαιρετική τους ποιότητα ενώ υπάρχει πολύ καλή συνεταιριστική οργάνωση για την μεταποίηση και εμπορία του προϊόντος αυτού σε αγορές του εσωτερικού και του εξωτερικού.

Παράλληλα, η περιοχή της Καλλιόσα δέχεται μεγάλες περιβαλλοντικές πιέσεις από τον αυξανόμενο μαζικό τουρισμό που συγκεντρώνεται στις ακτές της Επαρχίας του Αλικάντε. Ένα επιπρόσθετο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η περιοχή είναι οι περιορισμένοι υδάτινοι πόροι της, οι οποίοι δεν επαρκούν για την ταυτόχρονη κάλυψη των τουριστικών αναγκών της ευρύτερης περιοχής και για την άρδευση των γεωργικών εκτά-

σεων. Επίσης, η δασική έκταση της Καλλιόσα καλύπτεται κυρίως από πεύκα δημιουργώντας έτσι έναν σοβαρό κίνδυνο πυρκαγιών, ιδιαίτερα τους θερινούς μήνες.

Κοιλάδα Αλγκάρ

Στόχος του Δήμου είναι η αξιοποίηση των φυσικών και πολιτιστικών πλεονεκτημάτων της περιοχής και η ανάπτυξη ήπιων μορφών τουρισμού μέσα από διάφορα κοινοτικά προγράμματα.

3. ΔΗΜΟΣ ΣΥΡΑΚΟΥΣΩΝ ΣΙΚΕΛΙΑ, ΙΤΑΛΙΑ

Χαρακτηριστικό σοκάκι της παλιάς πόλης της Ορτιγίας Συρακουσών

Ο Δήμος Συρακουσών αποτελεί μια γεωγραφική περιοχή η οποία χαρακτηρίζεται από μια ιδιόμορφη μορφολογία, εξαιτίας της έντονης παρουσίας ασβεστολιθικών πετρωμάτων. Η ποικιλομορφία του εδάφους εναλλάσσεται μεταξύ του ορεινού τμήματος της οροσειράς Iblei και του μήκους 140 χιλιομέτρων ακτής των Συρακουσών που σε ποσοστό 60% είναι απόκρημνη και βραχώδης.

Η περιοχή παρέμβασης DIAS στις Συρακούσες της Ιταλίας αφορά το νησί της Ορτυγίας με έκταση 750τ.χλμ. και 130.000 κάτοικους. Η Ορτυγία διαθέτει πλούσια πολιτιστική κληρονομιά με πολλά και αξιόλογα μνημεία και κτίρια που δείχνουν την ιστορική πορεία της πόλης στο πέρασμα των αιώνων. Η παρουσία του ελληνικού πολιτισμού είναι έντονη στις Συρακούσες αφού ήταν μια από τις σπουδαιότερες ελληνικές αποικίες από τον 8ο π.χ. αιώνα. Στην Ορτυγία υπάρχουν πολλά ελληνικά μνημεία μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει ο ναός που είναι αφιερωμένος στον Απόλλωνα και στην Άρτεμη.

Κάστρο "Maniace"

Ο κόλπος των Συρακουσών

Duomo

Βέβαια η Ορτυγία δέχθηκε επιρροές από μεταγενέστερες ιστορικές περιόδους με αποτέλεσμα ο αρχιτεκτονικός χαρακτήρας των κτιρίων αλλά και του πολεοδομικού της σχεδιασμού να έχει στοιχεία μεσαιωνικά και αναγεννησιακά.

Πρώην Δημοτική Αγορά

Η πόλη διατηρεί τον ιστορικό της χαρακτήρα και στόχος του Δήμου Συρακουσών είναι η διατήρηση του μνημειακού αυτού πλούτου και η ανάπτυξη ήπιων μορφών τουρισμού μέσα από την αξιοποίηση διαφόρων κοινοτικών προγραμμάτων.

Η παρουσία των ασβεστολιθικών πετρωμάτων της περιοχής έχει δημιουργήσει τοπία σπάνιας φυσικής ομορφιάς όπως αυτά των περιοχών Anapo, Pantalica, Cavagrante και Vendicari.

Piazza Duomo

Ανεμώνες

Το Φυσικό Περιβάλλον της Περιοχής

Το φυσικό περιβάλλον - ένα σύνολο που συνθέτουν οι ιδιαίτερες κλιματικές συνθήκες, το νερό, τα πετρώματα, τα ζώα και τα φυτά - είναι το κυρίαρχο στοιχείο στην περιοχή. Αυτός είναι εξάλλου ο κυριότερος λόγος για τον οποίο η περιοχή αυτή επιλέχθηκε να αντιπροσωπεύσει την Κρήτη στο πρόγραμμα TERRA. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι το φυσικό περιβάλλον της περιοχής έχει όλα αυτά τα στοιχεία που συνθέτουν την ομορφιά της Κρήτης: την αγριάδα των ορεινών όγκων, την ηρεμία των χαμηλών λοφοσειρών και τη μεσογειακή δροσιά των ακτών.

Ελαιόδενδρα στην περιοχή της Κάτω Σύμης Βιάννου

Ο κάμπος
της Μεσσαράς

Το κλίμα

Το κλίμα της περιοχής είναι ομοιογενές αν εξαιρέσει κανείς την ορεινή ζώνη του Ψηλορείτη και τις παρυφές της Δίκτης. Εκεί το μεγάλο υψόμετρο και οι ακραίες καιρικές συνθήκες δημιουργούν ένα περιβάλλον με έντονη την παρουσία του νερού σε όλες του τις μορφές, βροχή, χαλάζι, χιόνι και πολύ χαμηλές το χειμώνα θερμοκρασίες.

"Στου Ψηλορείτη την κορυφή ποτέ δε λείπει χιόνι,
ώσπου να λειώσει το παλιό καινούριο το πλακώνει".

Έτσι, τα ψηλά βουνά με τις μεγάλες ποσότητες νερού, που δέχονται κάθε χρόνο, δροσίζουν τα διψασμένα εδάφη των κάμπων και των πεδινών περιοχών.

Και είναι αλήθεια διψασμένα τα εδάφη των πεδινών περιοχών. Η Μεσαρά, τα Αστερούσια, η Βιάννος, η Ιεράπετρα, είναι περιοχές όπου το νερό της βροχής είναι λιγοστό κάθε χρόνο. Στην απάνεμη σκιά των μεγάλων βουνών, του Ψηλορείτη και της Δίκτης, ή στο νοτιότερο άκρο της Κρήτης με τις υψηλότερες θερμοκρασίες, οι περιοχές αυτές δέχονται το μικρότερο ποσό βροχοπτώσεων από κάθε άλλη περιοχή του νησιού. Ο εκρηκτικός αυτός συνδυασμός των υψηλών θερμοκρασιών, της χαμηλής βροχόπτωσης και της μεγάλης ηλιοφάνειας στερεί από τα εδάφη και τα πετρώματα τη ζωογόνο παρουσία του νερού.

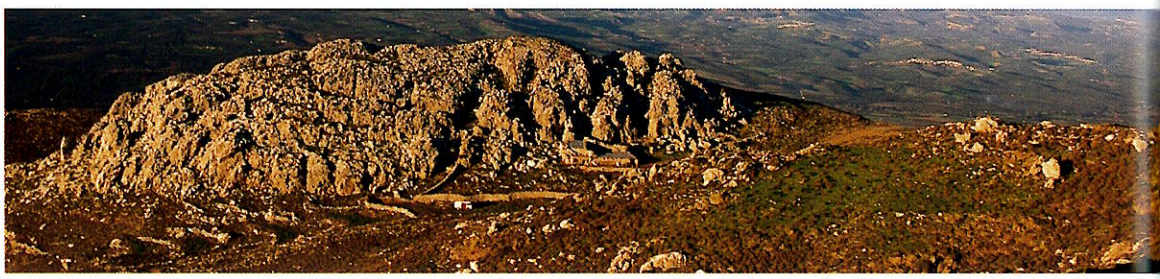

Αγ. Νικήτας Αχεντριά

Γεωλογικοί σχηματισμοί Αγίου Παύλου στα νότια του Ν. Ρεθύμνης

Το κλίμα λοιπόν είναι τυπικό μεσογειακό, ήπιο και φιλόξενο. Στις νότιες ακτές μάλιστα το καλοκαίρι διαρκεί όλο σχεδόν το χρόνο. Αναφέρεται από πολλούς ότι στο Λέντα, υπάρχουν χειμώνες που τα χελιδόνια δεν μεταναστεύουν. Τα όσα οφέλη όμως προκύπτουν από το ήπιο κλίμα αντισταθμίζονται από τα φαινόμενα ερημοποίησης που όλο και εντονότερα εμφανίζονται σε κάποιες περιοχές. Καταλυτικό στοιχείο όπως φάνηκε και από αυτό το πρόγραμμα είναι οι ανθρώπινες επεμβάσεις που μεγεθύνουν τα όποια ακραία φυσικά φαινόμενα.

Το ανάγλυφο

Το ανάγλυφο σε μια περιοχή όπου τα ψηλά βουνά εναλλάσσονται με χαμηλές κοιλάδες και κλειστές ακτές δεν μπορεί παρά να είναι ποικιλόμορφο. Η πληθώρα και πολυμορφία των γεωλογικών σχηματισμών, η δράση του νερού και κυρίως η τάση της Κρητικής γης να τεμαχίζεται και να διασπάται δημιούργησαν ένα εντυπωσιακό μωσαϊκό μορφών και σχημάτων πάνω στην επιφάνεια της γης και μέσα σ' αυτήν.

Στην κλίμακα του γεωλογικού χρόνου το βρόχινο νερό σκάβει και χα-

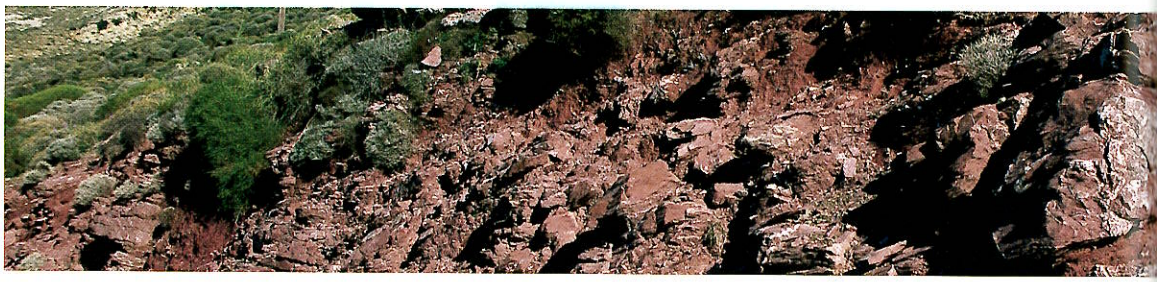

Απογυμνωμένος ασβεστόλιθος στην περιοχή Αγίου Παύλου στο Ρέθυμνο

ράσσει επιλεκτικά κάποια πετρώματα, μεταφέροντας τα μαλακά υλικά τους χαμηλότερα στις πεδιάδες, αφήνοντας πίσω τα σκληρά βράχια να προεξέχουν σαν κορφοβούνια και αετόβιγλες.

Βαθιές χαράδρες ξεκινούν από τις ψηλές κορυφές και απλώνονται όσο κατεβαίνουν χαμηλότερα στο κάμπο. Το νερό όπου συναντά τον ασβεστόλιθο σχηματίζει βαθιές αυλακιές στο σκληρό βράχο φτιάχνοντας φαράγγια και στενά περάσματα, διαταγμένα το ένα δίπλα στο άλλο, πίσω από τη μακριά γραμμή, το ρήγμα, που συνήθως ορίζει τον κάμπο από το βουνό. Πολύ χαρακτηριστικά είναι τα φαράγγια του Χα (το πιο δυσπρόσιτο της Κρήτης), το Αγιοφάραγγο με τη μεγάλη βιοποικιλότητα, της Άρβης με τις ορχιδέες, του Αγ. Αντωνίου στην Πατσό Αμαρίου, του Ρούβα στο Ζαρό κ.α. Με τον ίδιο και απαράλλακτο τρόπο, κάτω από την επιφάνεια της γης, το νερό δημιουργεί υπόγειες διαδρομές, σπήλαια και σιφώνια, μέχρι να βρει το δρόμο του προς τη θάλασσα ή την έξοδο μιας πηγής.

Υπάρχουν περιοχές, όπως στα Αστερούσια, που μέσα σε ελάχιστα μέτρα το βουνό χάνεται στο γαλάζιο του Λυβικού. Αιτία τα μεγάλα σπασίματα των πετρωμάτων που ρηγμάτωσαν τη γη λαξεύοντας της βαθιά σημάδια. Το ίδιο συμβαίνει και ενδότερα στα ψηλά βουνά, τον Ψηλορείτη, τον Κέδρο, τα Λασιθιώτικα. Τα ρήγματα και πάλι σχηματίζουν εντυπωσιακούς γκρεμνούς και ορθοπλαγιές - καταφύγια κάθε απροστάτευτου οργανισμού.

Τα πετρώματα

Η ποικιλομορφία είναι κανόνας και στους γεωλογικούς σχηματισμούς της περιοχής. Μια μεγάλη ποικιλία πετρωμάτων και γεωλογικών σχηματισμών οικοδομούν την περιοχή DIAS. Η εικόνα σε ένα γεωλογικό χάρτη δείχνει ένα μωσαϊκό χρωμάτων και σχηματισμών που αντιστοιχούν σε ένα μωσαϊκό διαφορετικών πετρωμάτων και ηλικιών. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι όλα σχεδόν τα πετρώματα που υπάρχουν στην Κρήτη μπορούν να βρεθούν στην περιοχή.

Η εναλλαγή των χρωμάτων, του εδάφους, του ανάγλυφου, ακόμα και της βλάστησης είναι το αποτέλεσμα της ύπαρξης τόσο διαφορετικών σχηματισμών σε τόσο μικρό χώρο. Από τα πράσινα, βυσσινί και μωβ χρώματα των παλιών ηφαιστειακών πετρωμάτων (οφειόλιθοι λέγονται στην επιστημονική ορολογία), το ομοιόμορφο καφέ του φλύσχη και τις γκρίζες εξάρσεις των ασβεστόλιθων το μάτι περνάει στα λαμπυρίζοντα σχιστολιθικά πετρώματα των Αστερουσίων. Στη Βιάννο, το κόκκινο των ωκεάνιων ιζημάτων, ανακατεύεται με το άσπρο των μαρμάρων και το γκρί των ασβεστόλιθων, ενώ στα ψηλά βουνά, τον Ψηλορείτη, τα Λασιθιώτικα και τον Κέδρο τα διαταγμένα σε πλάκες γκριζωπά μάρμαρα και οι ασβεστόλιθοι στολίζονται με λευκές και κόκκινες πινελιές πυρι-

τόλιθου και χαλαζία. Τα πέτρινα μιτάτα των βοσκών ακολουθούν την πάναρχαια μινωική τέχνη που λες και βάλθηκε να αντιγράψει το μονότονο μοτίβο των πετρωμάτων στις μαδάρες του Ψηλορείτη.

Ανάμεσα στα κοιλώματα που πάλι οι γεωλογικές διεργασίες σχημάτισαν πάνω στα παλιά πετρώματα, κίτρινες και γριζόλευκες εικόνες νεώτερων ιζημάτων με πλήθος απολιθωμάτων οριοθετούν τις περιοχές που μέχρι πρόσφατα στο γεωλογικό χρόνο, η θάλασσα σκέπαζε την Κρητική γη.

Σε πάρα πολλές περιοχές οι εναλλαγές των γεωλογικών σχηματισμών και πετρωμάτων, οι μορφές και τα σχήματα που δημιουργούν φτιάχνουν μοναδικά αισθητικά τοπία. Οι απόκρημνες πλαγιές των φαραγγιών συχνά αποτυπώνουν την διαδοχή και πολυπλοκότητα των γεωλογικών σχηματισμών, ενώ οι μοναδικές στον κόσμο πτυχώσεις του Αγίου Παύλου στα Σαχτούρια φανερώνουν με ξεχωριστή ομορφιά την βιαιότητα και ένταση των γήινων διεργασιών που σχημάτισαν, πριν από πολλά εκατομμύρια χρόνια την Κρήτη.

Πλακώδεις ασβεστόλιθοι στον Άγιο Παύλο

Έντονα πτυχωμένοι ασβεστόλιθοι στον Άγιο Παύλο

Οι δρόμοι του νερού

Αναφέρθηκε ήδη ότι το νερό στην περιοχή είναι λιγοστό. Δεν συνέβαινε όμως το ίδιο σε παλιότερες εποχές. Αρκεί κανείς να κοιτάξει τα εκτενή και φαρδιά ρέματα, το Γεροπόταμο, τον Πλατύ, που σήμερα χάσκουν κατάξερα και θα το αντιληφθεί. Μόνο ο Αναποδάρης ίσως ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα, καθώς κρατάει νερό τη μεγαλύτερη διάρκεια του χρόνου συντηρώντας ένα μοναδικό υγρότοπο στις εκβολές του.

Τον χειμώνα και τις αρχές της άνοιξης όταν το λειωμένο χιόνι παίρνει τον κατήφορο, ενώνεται σε μικρά στην αρχή αυλάκια, που όσο κυλούν δυναμώνουν και γίνονται απειλητικότερα, μέχρι να συναντήσουν τα άδεια ρέματα και τα γεμίσουν ζωή. Η ανεξέλεγκτη ορμή τους όμως παρασύρει εύκολα την ξερή γη απογυμνώνοντας τους βράχους από το λιγοστό έδαφος.

Το ανακάτεμα όμως των τόσων διαφορετικών πετρωμάτων που άλλα ρουφούν αχόρταγα το νερό, (όπως οι ασβεστόλιθοι ή τα χαλίκια) και άλλα του κλείνουν το δρόμο (όπως οι σχιστόλιθοι και ο φλύσχης) στέλνοντας το ξανά στην επιφάνεια, στολίζει όλη τη γη με πλήθος πηγών και αναβλύσεων. Στα Αστερούσια και στις άλλες ξηρές περιοχές αυτές οι υδάτινες εμφανίσεις είναι πραγματικές οάσεις για όλους τους οργανι-

Στο φαράγγι της Πατσού

σμούς που υποφέρουν από την έλλειψη του. Όμως και πάλι η ανάγκη του ανθρώπου υπερβαίνει την ανάγκη της φύσης και μαύρα σαν δίκτυα, λάστιχα καλύπτουν τις γυμνές πλαγιές οδηγώντας το πολύτιμο υγρό σε στάνες και μποστάνια.

Υπάρχουν όμως ευτυχώς αρκετές μεγάλες πηγές, όπως του Ζαρού, της Γέργερης, της Βιάννου, του Σπηλίου που ακόμα μπορούν και αντέχουν την πίεση των ανθρώπινων απαιτήσεων, έχοντας βέβαια στην πλάτη τους επιβλητικούς ορεινούς όγκους. Πολύτιμοι θησαυροί όλοι τους όχι μόνο για το φυσικό περιβάλλον αλλά για όλη τη γη της νότιας Κρήτης.

Η αυξημένη ανάγκη σε νερό οδήγησε από τα μικρά πηγάδια των κήπων, στα βαθιά ορύγματα των κτημάτων και στις ακόμα βαθύτερες γεωτρήσεις του κάθε γεωργού. Νερό αντλείται παντού όπου τα πετρώματα επιτρέπουν, ανεξέλεγκτα και απρογραμμάτιστα. Οι υπόγειες δεξαμενές αποστραγγίζονται και σε μερικές περιοχές στην ανατολική Μεσαρά, εξαντλούνται βάναυσα και μη αναστρέψιμα.

Η υπεράντληση οδήγησε σταδιακά στην είσοδο του θαλασσινού νερού εκεί που υπήρχε το γλυκό, ενώ η γη συμπιέστηκε και καθίζησε για πάντα, αφήνοντας τις παλιές γεωτρήσεις να ξεπροβάλλουν σαν κολώνες από τη γη.

Η εξάντληση και αυτού του πόρου, του υπόγειου νερού, δεν άφησε άλλες δυνατότητες παρά την ανθρώπινη παρέμβαση και το δαμασμό της φύσης. Μικρές δεξαμενές έχουν ήδη δημιουργηθεί στις όχθες μικρών ρεμάτων και αργότερα μεγαλύτερες δεξαμενές και φράγματα, όπως των Μπραμιανών, ακολούθησαν για να καλύψουν τις ανάγκες σε νερό των εύφορων εδαφών της Ιεράπετρας. Σήμερα έχουν κατασκευαστεί ή σχεδιάζονται πολλά περισσότερα τέτοια έργα προκειμένου να καλύψουν τις συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες κυρίως για αρδευτικούς σκοπούς.

Ορχιδέα
Barlia robertiana

Χλωρίδα

Η βλάστηση στην περιοχή TERRA είναι από τα χαρακτηριστικά που έχουν την μικρότερη ποικιλομορφία. Οι φωτιές και η υπερβόσκιση όμως έχουν δημιουργήσει ένα τοπίο με ελάχιστη φυτοκάλυψη από χαμηλούς θάμνους και φρύγανα. Τα πλούσια δάση των ομηρικών χρόνων διασώζονται μόνο σαν μικρές νησίδες στις απότομες πλαγιές των βουνών, και σε απόκρημνες ρεματιές. Σε πολλές περιοχές όπως στα Αστερούσια, τον Ψηλορείτη κ.α., η απουσία της βλάστησης βοηθάει το διαρκές ξέπλυμα των εδαφών οδηγώντας τις σε απογύμνωση και ερημοποίηση.

Τα είδη όμως των φυτών και οι διαπλάσεις τους είναι τα πιο έντονα και φημισμένα ίσως χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής. Στα όρια της περιοχής DIAS συναντώνται 136 είδη ενδημικών φυτών, το 75 % δηλαδή των φυτών που φύονται μόνο στην Κρήτη. Οι περιοχές που παρουσιάζουν τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις είναι το όρος της Θρυπτής με το φαράγγι του Χα, ο Ομαλός Βιάννου μέχρι και τη Σύμη, οι νότιες πλαγιές του Ψηλορείτη και η δυτική Δίκτη μέχρι τον Κόφινα.

Πάρα πολλά από τα ενδημικά αυτά είδη θεωρούνται ως κινδυνεύοντα ή

υπό εξαφάνιση και προστατεύονται με διατάγματα και συμβάσεις, όπως το κρητικό Κεφαλάνθυρο (Cephalanthera cucullata) του Ψηλορείτη και της Δίκτης που θεωρείται κινδύνευον σύμφωνα με το Κόκκινο Βιβλίο των φυτών, οι ορχιδέες Orchis anatolica sitiaca, Ophrys sitiaca, Ophrys sphegodes cretensis, και Ophrys basilissa της Θρυπτής που προστατεύονται από το Προεδρικό Διάταγμα 67/81 και τη συνθήκη CITES (Annex C), ο δίκταμος (Origanum dictamnus, ενδημικό της Κρήτης) που προστατεύεται βάσει του Annex II της Ευρωπαϊκής Κοινοτικής Οδηγίας 92/43/EEC, τα Viola fragrans και Cyclamen creticum της Δίκτης που προστατεύονται με το Προεδρικό Διάταγμα 67/81, το Dianthus pulviniformis που περιλαμβάνεται στο Κόκκινο Βιβλίο της IUCN ως «σπάνιο» για την Ελλάδα και την Υφήλιο (1993) και προστατεύεται επίσης με το Προεδρικό Διάταγμα 67/81) ή τα Anthemis abrotanifolia, Crepis auriculifolia, Scabiosa albocincta, Hypericum kelleri, Prunella cretensis, Astragalus nummularius, Crocus oreocreticus, Astragalus idaeus και Chaenorhinum idaeum και Tulipa doerfleri που περιλαμβάνονται στο Κόκκινο Βιβλίο της IUCN ως «σπάνια» για την Ελλάδα, την Υφήλιο (1993) και την Ευρώπη (1988).

Ορχιδέα Orchis lactea

Πολλά από τα ενδημικά αυτά φυτά βρίσκονται μόνο σε ορισμένες περιοχές της Κρήτης και πουθενά αλλού στον κόσμο (στενοενδημικά)! Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η Horstrissea dolinicola, ένα από τα δύο ενδημικά γένη της Κρήτης, που διατηρεί τοπικούς πληθυσμούς σε ελάχιστες δολίνες (οροπέδια) του Ψηλορείτη, τα Astragalus nummularius και Geocaryum creticum που απαντώνται μόνο στη Δίκτη,

Κρητική Λαδανιά (Cistus creticus)

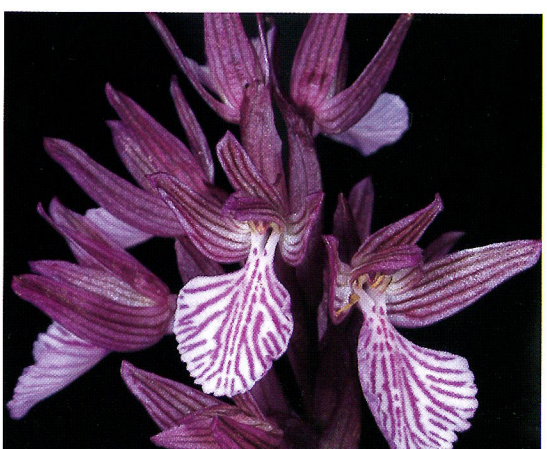
οι πληθυσμοί των Cephalanthera cucullata: ενδημικό Ίδης-Δίκτης, Crepis auriculifolia: ενδημικό Ίδης-Δίκτης-Θρυπτής, και τα Campanula hierapetrae, Helichrysum doerfleri και Minuartia wettsteinii που βρίσκονται μόνο στη Θρυπτή.

Πέρα όμως από τα ενδημικά φυτά στις περιοχές DIAS συναντούνται εξαιρετικές και μοναδικές φυτικές διαπλάσεις που δίνουν ένα ιδιαίτερο χρώμα και χαρακτήρα. Το πρινόδασος του Ρούβα, το κυπαρισσόδασος στο Σελάκανο και τα πευκοδάση της Θρυπτής και του Κουδουμά είναι παραδείγματα υψηλής βιολογικής αξίας, χωρίς να εξαιρούνται οι θαμνώνες των αρωματικών φυτών και βοτάνων σε όλες τις απότομες πλαγιές των βουνών.

Πλαγιές στη νότια Δίκτη

Ορχιδέα
Orchis papilionacea

Πανίδα

Οπως τα φυτά έτσι και τα ζώα είναι ένα από τα κυρίαρχα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής DIAS. Η πλειοψηφία τόσο των ασπόνδυλων, όσο και των σπονδυλωτών συναντώνται συγκεντρωμένα σε ορισμένες περιοχές με μεγάλο βαθμό ενδημισμού και βιοποικιλότητας, όπως ο Ψηλορείτης, η Θρυπτή και η Δίκτη. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα δύο πιο σημαντικά ζώα της Κρήτης ο Αγριόγατος και ο Γυπαετός εμφανίζονται κυρίως στην περιοχή DIAS.

Τα ασπόνδυλα, σαλιγκάρια, έντομα και άλλοι μικροοργανισμοί συναντώνται κυρίως στις περιοχές που επικρατούν τα φρύγανα, οι βραχώδεις σχηματισμοί και στα σπήλαια. Πολλά από αυτά είναι ενδημικά είδη ή και γένη της Κρήτης, ενώ ορισμένα είναι στενοενδημικά, ζουν για παράδειγμα μόνο σε συγκεκριμένα σπήλαια, γεγονός που φανερώνει τους μεγάλους κινδύνους που διατρέχουν.

Οι σαύρες και τα ερπετά έχουν πολύ μεγάλη εξάπλωση στο σύνολο της περιοχής. Τα περισσότερα από τα είδη αυτά είναι πολύ σημαντικά και προστατεύονται με συμβάσεις και διατάγματα. Το λιακόνι (Chalcides ocellatusι) που είναι εντελώς ακίνδυνο αν και όλοι στην Κρήτη πιστεύουν το αντίθετο, η δενδρογαλιά (Coluber gemonensis), η όχεντρα ή όφις

Αλκυόνη (Alcedo atthis)

(Telescopus fallax), το νερόφιδο (Natrix tessellata), η πράσινη σαύρα (Lacerta trilineata polylepidota), και τα αμφίβια δενδροβάτραχος (Hyla arborea cretensis) και πράσινος φρύνος (Bufo viridis) του Κέδρου, προστατεύονται από το Προεδρικό Διάταγμα 67/81 και τη συνθήκη της Βέρνης - annex II και αφθονούν στις νότιες πλαγιές της Ίδης. Ο βάτραχος (Rana ridibunda) του Ψηλορείτη, προστατεύεται από τη συνθήκη της Βέρνης - annex III, ενώ το σπιτόφιδο (Elaphe situla) που πολλοί συγχέουν με την οχεία και η υδρόβια χελώνα (Mauremys caspica), περιλαμβάνονται στο Annex II της Ευρωπαϊκής Κοινοτικής Οδηγίας 92/43/EEC.

Η θαλάσσια χελώνα (Caretta caretta) είναι αδιαμφισβήτητα το πιο σημαντικό ερπετό της περιοχής, μια που φωλιάζει σε πάρα πολλές από τις ακτές της: Παχιά Άμμος, Κερατόκαμπος, Ιεράπετρα, Άρβη, Ψαρή Φοράδα, Καλοί Λιμένες, Καμηλάρι, Άγιος Παύλος κ.α.

Πολλά είναι επίσης τα θηλαστικά που εμφανίζονται στην περιοχή: από τις μικροκαμωμένες νυκτερίδες των σπηλαίων (Rhinolophus ferrumequinum και Rhinolophus hipposideros) που προστατεύονται από διεθνείς συμβάσεις, τα χαρακτηριστικά αγκαθοποντικάκια (Acomys minous) που ζουν σε όλα τα βουνά του νησιού, μέχρι τους χαρακτηριστικούς ασβούς (Meles meles arcalus) και ζουρίδες (Martes foina bunites) που εμφανίζονται σε όλη την περιοχή.

Η παρουσία όμως του κρητικού αγριόγατου (Felis silvestris cretensis) δεσπόζει στις απότομες πλαγίες του Ψηλορείτη, του Κέδρου και της Δίκτης. Το ζώο αυτό είναι ίσως το πιο κυνηγημένο και κατατρεγμένο του νησιού, που μέχρι και πριν από μερικά χρόνια θεωρούνταν εξαφανισμένο. Σήμερα γνωρίζουμε ότι υπάρχει στην περιοχή DIAS κυρίως από παγιδεύσεις ή τα σκοτωμένα και δηλητηριασμένα ζώα που βρίσκουμε, μια που αποφεύγει τις κατοικημένες περιοχές και κινείται κυρίως τη νύκτα.

Η παρουσία των πτηνών στην περιοχή DIAS είναι πολύ έντονη, καθώς, όπως όλη η Κρήτη έτσι και αυτή βρίσκεται στο δρόμο των μικρών ταξι-

Γύπας (Gyps fulvus)

δευτών που κάθε χρόνο ταξιδεύουν από τις νότιες στις βόρειες χώρες και αντίστροφα. Μέχρι τώρα στην περιοχή έχουν παρατηρηθεί περίπου 267 είδη πουλιών από τα 330 περίπου της Κρήτης, τα περισσότερα από τα οποία είναι μεταναστευτικά, ενώ τα 78 φωλιάζουν στην περιοχή. Η εκβολή του Αναποδάρη, τα μικρά ξερονήσια με τις απότομες ακτές, και η τεχνητή λίμνη των Μπραμιανών είναι οι κυριότεροι βιότοποι των περαστικών επισκεπτών.

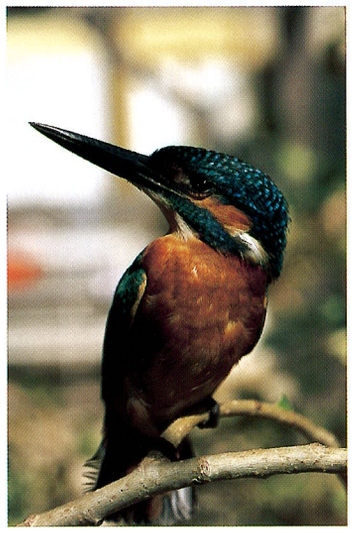
Παραπάνω από τα μισά είδη των πουλιών που εμφανίζονται στην περιοχή ανήκουν στις κατηγορίες των απειλούμενων μάλιστα τα 104 τοποθετούνται από το BirdLife International για την Ευρώπη, στις κατηγορίες μέγιστου κινδύνου. Ο Γυπαετός (Gypaetus barbatus) το μεγαλύτερο πτηνό της Κρήτης, είναι ίσως το πιο απειλούμενο ζώο της περιοχής αλλά και ολόκληρου του νησιού. Η λαθροθηρία και τα δηλητηριασμένα δο-

λώματα εξολόθρευσαν τους πληθυσμούς και έτσι σήμερα ελάχιστα μόνο ζευγάρια έχουν μείνει στην Ευρώπη, τα περισσότερα από τα οποία στην Κρήτη.

Μαζί όμως με το Γυπαετό στις απότομες πλαγιές των βουνών και τις χαράδρες μπορεί κανείς να ανταμώσει το Όρνιο (Gyps fulvus), το Χρυσαετό (Aquila chrysaetos), το Σπιζαετό (Hieraaetus fasciatus), ή τον Πετρίτη (Falco peregrinus). Μαζί επίσης συναντούνται το Αγριοπερίστερο (Columba livia), η Βουνοσταχτάρα (Apus melba), η Τυτώ (Tyto alba), το Βραχοχελίδονο (Ptyonoprogne rupestris), και στα χαμηλότερα η Πέρδικα (Alectoris chukar), η Γερακίνα (Buteo buteo), η Φάσσα (Columba palumbus), η Καρδερίνα (Carduelis carduelis), ο Γαλαζοκότσυφας (Monticola solitarius), η Κάργια (Corvus monedula), ο Κόρακας (Corvus corax) και το Σπουργίτι (Passer domesticus italiae).

Από τα πουλιά των υγροτόπων τα πιο χαρακτηριστικά είναι αυτά που σταματούν για ξεκούραση, ανεφοδιασμό ή και διαχείμαση: το Νανοβουτηχτάρι (Tachybaptus ruficollis), οι ερωδιοί Κρυπτοτσικνιάς (Ardeola ralloides) και Λευκοτσικνιάς (Egretta garzetta), η Σουβλόπαπια (Anas acuta), η Βαλτόπαπια (Aythya nyroca), ο Βαλτόκιρκος (Circus cyaneus), η Νερόκοτα (Gallinula chloropus), η Φαλαρίδα (Fulica atra), το Μπεκατσίνι (Gallinago gallinago), και η Κιτρινοσουσουράδα (Motacilla flava). Στα μικρονήσια και τις απομονωμένες ακτές τα πιο χαρακτηριστικά είναι τα αρπακτικά. Το γεράκι της Ελεονόρας ή Μαυροπετρίτης (Falco eleonorae) είναι το πιο κοινό, αλλά και πιο απειλούμενο από αυτά, μαζί με τον Αρτέμη (Caonectris diomedea) και το Θαλασσοκόρακα (Phalacrocorax aristotelis desmarestii). Χαρακτηριστικά όμως των περιοχών αυτών είναι και ο Ασημόγλαρος (Larus cacchinans), το Βραχοκιρκίνεζο (Falco tinnunculus) και το Αγριοπερίστερο (Columba livia).

Αλκυόνη

Βραχοκιρκίνεζο (Falco tinnunculus)

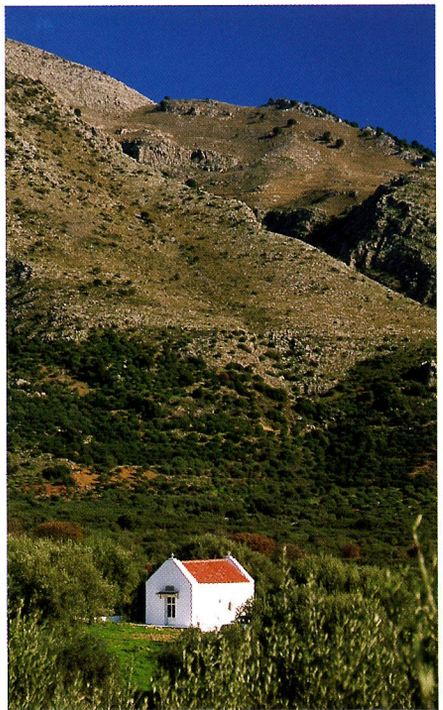
Μονή Οδηγήτριας στη Μεσσαρά Ηρακλείου

Πολιτιστικά Στοιχεία Περιοχής

TERRA-DIAS

Λόφος Κάστελλος. Παλιά εκκλησία

ΓΕΝΙΚΑ

Τα όρια TERRA-DIAS περιλαμβάνουν μια ευρύτατη περιοχή με πανάρχαια και διαχρονική ανθρώπινη παρουσία, που αρχικά συνέβαλε στη δημιουργία Πολιτισμού και στη συνέχεια δέχτηκε μια ομαλή διαδοχή υψηλού επιπέδου ιστορικών και πολιτιστικών επιδράσεων, μέσα σε ένα εκπληκτικό φυσικό περιβάλλον.

Η σχέση του χώρου με τη διαχρονική παρουσία του ανθρώπου, συμβατή μέχρι τα πρώτα Μεταπολεμικά χρόνια, διαταράσσεται έντονα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ως αποτέλεσμα ραγδαίων «εξελίξεων». Κυριότερες από αυτές ήταν η αποδοχή κακέκτυπων από την επαφή με τα αστικά κέντρα, η υιοθέτηση, χωρίς προηγούμενη κατανόηση, μιας ξένης νοοτροπίας, με παράλληλη αποκοπή από το δικό της παρελθόν μιας βαθύτατα συντηρητικής κοινωνίας, η ανακάλυψη της διαδικασίας του εύκολου πλουτισμού μέσω του Τουρισμού, ή άλλων εύκολων δραστηριοτήτων, ή τέλος η ερήμωση του χώρου με υπερσυγκέντρωση στα επίσης άναρχα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα, ή σε προσοδοφόρες περιοχές. Σε εποχές τόσο μεγάλων αλλαγών απουσίασε η κεντρική κατεύθυνση σε επίπεδο είτε Παιδείας, είτε αναδιοργάνωσης του χώρου και των νέων δραστηριοτήτων, ενώ ο ρόλος των τοπικών φορέων υπήρξε μάλλον αδύναμος και συνήθως ενταγμένος στη νοοτροπία και τις επιθυμίες των τοπικών κοινωνιών.

Με τα παραπάνω δεδομένα, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η προσέγγιση του χώρου κάτω από ένα νέο οπτικό πρίσμα. Η προσπάθεια επανασύνδεσης των ανθρώπων με το παρελθόν τους και το περιβάλλον, χωρίς τάσεις προγονοπληξίας, ή φολκλορισμού, η απόπειρα ανασυ-

Πανοραμική άποψη της Μεσσαράς

γκρότησης των δομών και ενίσχυσης της τοπικής αυτοπεποίθησης, είναι ένα ζητούμενο. Τέλος η διοργάνωση μιας αναπτυξιακής πρότασης με ήπιες, αλλά ολοκληρωμένες παρεμβάσεις και δράσεις, ανάλογες με τις δυνατότητες του τόπου, αποτελεί μια τελευταία ευκαιρία αναστροφής τού σημερινού κλίματος. Εδώ θα περιοριστούμε στα θέματα, που αφορούν στο ανθρωπογενές περιβάλλον.

Η ευρεία περιοχή, στην οποία αναφερόμαστε, αν και ανήκει σήμερα διοικητικά σε τρεις διαφορετικούς νομούς και δεκαέξι Δήμους, παρουσιάζει κοινά ιστορικά και πολιτισμικά δεδομένα, που οφείλονται στη γεωγραφική διαμόρφωσή της, στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, που αναπτύχθηκαν κατά καιρούς, στις κοινές προϋποθέσεις διαβίωσης και ενασχόλησης. Η απέραντη πεδινή έκταση της Μεσσαράς αποτελεί επί χιλιάδες χρόνια το ζωτικό χώρο, για τους ντόπιους και την κεντρική Κρήτη ευρύτερα. Οι μεγάλες οροσειρές της Ίδης και της Δίκτης, καθώς και οι μικρότερες του Κέδρους και των Αστερουσίων, με τα οροπέδια και τις κοιλάδες που σχηματίζουν, τα δάση και τους απέραντους βοσκότοπους, τα περάσματα που εξασφαλίζουν την επικοινωνία, προσφέρονται επίσης για την ανάπτυξη μιας ιδιότυπης οικονομίας, που παρά τις αλλαγές, συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας. Ασφαλείς διέξοδοι οδηγούν στα παράλια του Λιβυκού Πελάγους, όπου κατάλληλες για λιμά-

νια θέσεις, δίδουν τη δυνατότητα στην πλούσια ενδοχώρα να αναπτύξει τις σχέσεις της και το εμπόριο με τον υπόλοιπο κόσμο.

Η ευρύτερη περιοχή της Μεσσαράς, στην οποία περιλαμβάνεται και μεγάλο μέρος του υπό μελέτη χώρου, θεωρείται κατά κάποιον τρόπο η μήτρα του Μινωϊκού πολιτισμού. Η ιχνηλάτηση της εξέλιξής του μέσα από τα πολυπληθή κατάλοιπα του χώρου παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Με την έννοια αυτή η προστασία τους από την ενδημούσα μάστιγα των καταστροφικών λαθρανασκαφών ή των ασυμβίβαστων επεμβάσεων του σύγχρονου ανθρώπου, καθώς και η έρευνα και ανάδειξή τους, θα πρέπει να αποτελέσει υψηλή προτεραιότητα.

Αρχαιολογικός χώρος Σύμης

Προανακτορικό νεκροταφείο στη Μονή Οδηγητρίας

2. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ)

Τρυπητή. Γενική άποψη

Αποδούλου. Θολωτός τάφος

Αρχαιολογικός χώρος Φαιστού. Δυτική συνοικία

Αρχαιολογικός χώρος Φαιστού. Κυκλικοί αποθέτες

Προανακτορική Περίοδος (3500-1900 π.Χ.)

Ήδη από την Προανακτορική Εποχή (3500-1900 π.Χ) έχουν εντοπιστεί-και εν μέρει ερευνηθεί-σημαντικοί αρχαιολογικοί χώροι διεσπαρμένοι σε όλη την έκταση, που εξετάζεται. Προανακτορικοί οικισμοί, ή μεμονωμένα σπίτια έχουν ερευνηθεί στη Βασιλική και τη Μύρτο της Ιεράπετρας, στον Άγιο Κύριλλο και στην Τρυπητή των Αστερουσίων, στη Φαιστό, στο Λέντα, στην Αγία Τριάδα και αλλού. Ένας μεγάλος αριθμός από ταφικά μνημεία δίδουν ιδιαιτέρως σημαντικά ευρήματα και συμπληρώνουν τις πληροφορίες για την εποχή αυτή, παρά τις τεράστιες απώλειες από τη συστηματική λαθρανασκαφή τους. Περίπου εικοσιπέντε θολωτοί τάφοι, εντυπωσιακοί ως κατασκευές, με ένα πλήθος από κινητά ευρήματα και σημαντικές γενικότερες πληροφορίες, έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή. Οι πιο γνωστοί είναι αυτοί της Κουμάσας, με τον ομώνυμο ρυθμό κεραμικής, του Πλατάνου, του Λέντα, της περιοχής της Μονής Οδηγήτριας, της Αγίας Τριάδας, του Σίβα, του

Κρότου, της Μιαμούς, των Καλαθιανών, του Κουσέ, του Αγίου Κυρίλλου. Τα πάσης φύσεως κινητά ευρήματα, από αγγεία μέχρι κοσμήματα και αντικείμενα της καθημερινής ζωής, προσδίδουν μια ιδιαίτερη βαρύτητα στο χώρο. Στην ευρύτερη περιοχή εμφανίζονται κατά την προανακτορική περίοδο οι ρυθμοί κεραμικής του Πύργου, του Αγίου Ονουφρίου και της Κουμάσας, ενώ προς τα τέλη της φαίνεται ότι αρχίζει να μορφοποιείται ο περισσότερο γνωστός Καμαραϊκός ρυθμός, που πήρε το όνομά του από το σπήλαιο των Καμαρών. Στη θέση Πατερικές, μεταξύ Φαιστού και Αγίας Τριάδας ανασκάφηκε οικισμός με ενδείξεις βιοτεχνικής παραγωγής στον τομέα της κεραμικής. Η κοινωνική οργάνωση σε οικισμούς έχει ως πυρήνα την οικογένεια και η οικονομία στηρίζεται στη γεωργία, την κτηνοτροφία, την αλιεία, τη μικρή βιοτεχνία και το εμπόριο. Εκτός από την επικοινωνία των οικισμών και το εσωτερικό εμπόριο, αναπτύσσονται επαφές και με το εξωτερικό και εδραιώνεται σταδιακά η «Μινωϊκή Θαλασσοκρατία». Η συστηματική αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της Μεσαράς και ιδίως των Αστερουσίων, μπορεί να συμβάλει καθοριστικά στην έρευνα και τη μελέτη των απαρχών του Μινωϊκού Πολιτισμού.

Λόφος Κάστελλος. Αρχαία Πριανσός

Παλαιοανακτορική Περίοδος (1900-1650 π.Χ.)

Πήλινο αγγείο από τη Φαιστό

Η επόμενη, πρωτοανακτορική, ή παλαιοανακτορική περίοδος (1900-1650 π.Χ), που συμπίπτει περίπου με τη μέση Εποχή του Χαλκού (2000-1600 π.Χ), είναι ιδιαίτερα δημιουργική για το χώρο της Κρήτης. Κύριο στοιχείο είναι η ισχυροποίηση ορισμένων κέντρων, που θεωρείται ότι επιβάλλονται στο νησί εξαιτίας αφενός της εσωτερικής ανάπτυξης, αφετέρου των εξωτερικών αναστατώσεων, που απειλούν το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Η απόκτηση πλούτου και η ανάγκη για τη διαχείρισή του οδήγησε στη δημιουργία ισχυρών τοπικών εξουσιών, που με επίκεντρα τα ανάκτορα ελέγχουν το νησί. Τα ανάκτορα αποτελούν κέντρα διοίκησης, παραγωγής και διαχείρισης, λατρείας και πολιτισμού. Οι ισχυροί τοπάρχες της προηγουμένης περιόδου εξελίσσονται σε ηγεμόνες, που ελέγχουν ευρύτερες «επικράτειες» και συνεργάζονται μεταξύ τους. Η απουσία οχυρωματικών έργων δείχνει ότι ένα αίσθημα ασφάλειας, που στηριζόταν στον πλούτο και τη δύναμη του ολιγαρχικού καθεστώτος, είχε κυριαρχήσει.

Κεντρική αυλή του ανακτόρου της Φαιστού

Βασιλική Ιεράπετρας . Μινωικός οικισμός

Στην υπό συζήτηση περιοχή το δυτικό τμήμα ελέγχεται από το ανακτορικό κέντρο του Μοναστηρακίου, το κεντρικό, που περιλαμβάνει και τον κάμπο της Μεσσαράς από το ανάκτορο της Φαιστού και το ανατολικότερο, που περιλαμβάνει και τις περιοχές της Βιάνου και της Ιεράπετρας από το ανάκτορο των Μαλίων. Το ανακτορικό κέντρο, που ανασκάπτεται στο Μοναστηράκι Αμαρίου, φαίνεται ότι συνδέεται στενά με το κεντρικό ανάκτορο της Φαιστού, ενώ λείψανα της ίδιας περιόδου εντοπίζονται και στο κοντινό Αποδούλου. Στην περίοδο αυτή κατασκευάζεται ένα εντυπωσιακό οδικό έργο, που συνδέει την Κνωσό με τη Φαιστό, ενώ ιδιαίτερη σημασία φαίνεται ότι είχε και η οδική σύνδεση των βόρειων παραλίων του Ρεθύμνου με τον πλούσιο Κάμπο της Μεσσαράς μέσω του περάσματος, που υπάρχει μεταξύ των οροσειρών της Ίδης και του Κέδρους, στην περιοχή του Αμαρίου. Από τη Φαιστό ο δρόμος οδηγεί στον Κομμό, όπου από τα τέλη της παλαιοανακτορικής περιόδου εμφανίζονται λιμενικές εγκαταστάσεις, αφού εκεί υπήρξε το επίνειο της Φαιστού και της Αγίας Τριάδας. Στη νότια παραλία ένα ακόμη λιμάνι με πρωϊμότερα κτήρια εντοπίζεται στο Μάρτσαλο. Πολλοί από τους θολωτούς τάφους της προηγούμενης περιόδου εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται. Ένα σπουδαίο ιερό κορυφής με μακρά διάρκεια χρήσης εντοπίστηκε στην κορυφή του Κόφινα. Στα τέλη της περιόδου εμφανίζεται και το σημαντικό ιερό της Κάτω Σύμης Βιάννου. Στην περιοχή της Ιεράπετρας έχουν εντοπιστεί σημαντικές θέσεις της περιόδου αυτής στο Καβούσι, στα Γουρνιά, στις περιοχές της Παχιάς Άμμου, της Βασιλικής και στην κοιλάδα της Μύρτου.

Βασιλική Ιεράπετρας. Μινωικός οικισμός

Νεοανακτορική Περίοδος (1650-1450 π.Χ.)

Κατά τη Νεοανακτορική Περίοδο (1650-1450 π.Χ.) ο Μινωϊκός πολιτισμός φτάνει στο απόγειό του. Τα παλαιά ανάκτορα καταστρέφονται από σεισμό, ή άλλες αιτίες και στη θέση τους κτίζονται νέα, λαμπρότερα. Ιδιαίτερο ρόλο παίζουν οι ανακτορικές επαύλεις, οι οποίες παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με τα ανάκτορα, είναι όμως μικρότερες με μια αντίστοιχη ασφαλώς εξουσία. Παράλληλα η διοίκηση γίνεται πιο συγκεντρωτική. Το κέντρο βάρους ωστόσο μετατοπίζεται στη βόρεια Κρήτη και η Κνωσός φαίνεται ότι διαδραματίζει ένα κεντρικό ρόλο. Το ανάκτορο της Φαιστού ανακατασκευάζεται μικρότερο και πιο απλό από το αρχικό. Το διοικητικό κέντρο ωστόσο μεταφέρθηκε με τη στήριξη της Κνωσού στη «βασιλική έπαυλη» της Αγίας Τριάδας, που κτίζεται γύρω στα 1600 π.Χ. και διακοσμείται με μεγαλύτερη επιμέλεια. Ο χαρακτήρας πάντως του πολιτισμού στην περιοχή είναι πλέον πιο επαρχιακός σε σύγκριση με της Κνωσού. Το ανακτορικό κέντρο στο Μο-

ναστηράκι Αμαρίου καταστράφηκε γύρω στα 1700 π.Χ και δεν ξανακτίστηκε. Αντιθέτως στη θέση Γούρνες του Αποδούλου ανασκάπτονται σημαντικά κτίσματα στη θέση του παλαιοανακτορικού οικισμού. Στον Κομμό κατασκευάζονται αποθήκες, ή νεώρια, που έχουν σχέση με το λιμάνι και ένα ανακτορικό κτίσμα. Μια ακόμη σημαντική έπαυλη ανασκάφτηκε στα Πιτσίδια. Στην περιοχή της Βιάννου κυριαρχούν ημιορεινοί, ή παράλιοι οικισμοί και το ιερό της Κάτω Σύμης, όπως και το ιερό κορυφής του Κόφινα, εξακολουθούν να ακμάζουν. Στην περιοχή της Ιεράπετρας στις θέσεις Πύργος Μύρτου και Πλάτη Λασιθίου τα δύο μέγαρα που βρέθηκαν, θεωρούνται έδρες τοπαρχών. Στα Γουρνιά οικοδομείται ένα μικρό ανάκτορο με πλατεία και αγορά, ενώ στην Παχιά Άμμο εντοπίζονται ταφές στην αμμουδιά.

Μινωικό λιμάνι στον Κομμό

Κρητομυκηναϊκή Περίοδος (1450-1000 π.Χ.)

Η επόμενη περίοδος (1450-1000 π.Χ) έχει χαρακτηριστεί ως Κρητομυκηναϊκή από την επικράτηση και στην Κρήτη της «μυκηναϊκής» εξουσίας και την ανάμιξη του μινωϊκού με το μυκηναϊκό πολιτισμό. Η εξουσία έχει συγκεντρωθεί πλέον μόνο στο ανάκτορο της Κνωσού, όπου εδρεύει ο Άναξ, στον οποίο αναφέρονται τα υπόλοιπα κέντρα. Το ανάκτορο της Φαιστού δεν ανοικοδομείται μετά την καταστροφή του και το κέντρο βάρους με την υποστήριξη της Κνωσού παραμένει στην Αγία Τριάδα, όπου παρουσιάζεται έντονη οικοδομική δραστηριότητα με την κατασκευή ενός ανακτορικού μεγάρου και άλλων εγκαταστάσεων. Ο οικισμός στον Κομμό εξελίσσεται σε σημαντικό εμπορικό λιμάνι στο χώρο της Μεσογείου. Λίγες από τις γνωστές θέσεις στα Αστερούσια, συνεχίζουν να κατοικούνται και κατά την περίοδο αυτή. Στη θέση Κεφάλα Χόνδρου Βιάννου, ιδρύεται νέος οικισμός με ένα κεντρικό κτήριο. Δραστηριότητα εντοπίζεται ακόμη στην Κάτω Σύμη και στην

Αγία Τριάδα.
Μινωϊκή πόλη

Ψαρή Φοράδα. Η περιοχή του Αποδούλου συνεχίζει να ακμάζει και κατά την Υστερομινωϊκή περίοδο, από την οποία χρονολογούνται σημαντικά νεκροταφεία, θολωτοί τάφοι και λείψανα οικισμών. Κατά την ίδια περίοδο εμφανίζεται κατοίκηση και στη θέση Κεφάλα Θρόνου, στη θέση της μεταγενέστερης Συβρίτου. Στην περιοχή της Ιεράπετρας συνεχίζεται η κατοίκηση θέσεων στο Καβούσι, στα Γουρνιά και το Χρυσοκάμινο της Παχιάς Άμμου, στη θέση Κεφάλα της Βασιλικής και στην περιοχή της Μύρτου. Παρά το γεγονός ότι η σημασία της ευρύτερης περιοχής σε σχέση με το παρελθόν είναι μικρότερη, δεν παύει ωστόσο να παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Κομμός. Μινωικός οικισμός

Υπομινωϊκή Περίοδος (1100-1000 π.Χ.)

Κατά την υπομινωϊκή φάση (1100-1000 π.Χ), διαπιστώνεται ένα αίσθημα ανασφάλειας, το οποίο συνδέεται με την παρακμή των Μυκηνών και του πολιτισμού τους, που αποδίδεται στις μετακινήσεις των «Λαών της Θάλασσας». Πολλοί από τους κατοίκους των παραλίων μετακινούνται σε ασφαλείς θέσεις της ενδοχώρας, όπου θα συνεχίσουν να ζουν με το δικό τους τρόπο, αποδεχόμενοι ωστόσο και σύγχρονες επιδράσεις. Ενδιαφέρον κατά την περίοδο αυτή παρουσιάζουν οι θέσεις στη Γριά Βίγλα της Πόμπιας και στο Καβούσι.

Γουρνιά. Μινωϊκός οικισμός

Λέντας.
Γενική άποψη

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Λέντας. Ασκληπιείο Λεβήνα

Λέντας. Ασκληπιείο Θησαυρός

Γεωμετρική Αρχαϊκή Περίοδος

Σημαντική ανάπτυξη θα γνωρίσει η ευρύτερη περιοχή και στους Ιστορικούς χρόνους, που θα ακολουθήσουν. Στο Βρόκαστρο και το Καβούσι, κοντά στην Ιεράπετρα συναντώνται από τους πρωϊμότερους οικισμούς της περιόδου. Ήδη στην περιοχή του Αμαρίου το επίκεντρο εντοπίζεται γύρω από τη Σύβριτο, πόλη σπουδαία και με μακρά διάρκεια ακμής στους αιώνες, που θα ακολουθήσουν. Σημαντικά ευρήματα έχουν αποκαλυφθεί στο ύψωμα Κεφάλα, κοντά στο σημερινό Θρόνο, στην Αγία Φωτεινή, όπου θα επεκταθεί η Σύβριτος των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Στην περιοχή της Μεσσαράς το κέντρο βάρους μετατοπίζεται σταδιακά στη Γόρτυνα, η ακρόπολη της οποίας πάνω στο λόφο του Αγίου Ιωάννη, ήταν ήδη τειχισμένη από τα γεωμετρικά χρόνια (11ος-8ος π.Χ αιώνες). Ο Κομμός εξελίσσεται σε μεγάλο λατρευτικό κέντρο, όπου σώζονται τα ερείπια τριών διαδοχικών ναών. Λατρεία του Ασκληπιού εντοπίζεται στο Αγιοφάραγγο, ενώ στην παραλία του Λέντα έχει ανασκαφεί σημαντικό Ασκληπιείο, που αξιοποιεί ιαματικό νερό και όπου μέχρι τον 4ο αιώνα λατρευόταν ο Αχελώος και οι Νύμφες. Επιγραφικές μαρτυρίες κοντά στη Μονή της Οδηγήτριας κάνουν αρκετά

πιθανή την ύπαρξη ενός ακόμη Ασκληπιείου. Ιδιαίτερη σημασία όμως παρουσιάζει το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στην Κάτω Σύμη της Βιάννου με μακρότατη διάρκεια. Τον υπαίθριο βωμό των γεωμετρικών χρόνων διαδέχτηκε ναός της κλασικής εποχής, αν και στοιχεία της μινωϊκής λατρείας, όπως η δενδρολατρεία, συνεχίζονται για πολλούς αιώνες. Ένα άλλο σημαντικό ιερό του Κραναίου Ερμή, με διάρκεια από

Ναός Απόλλωνα. Γόρτυνα

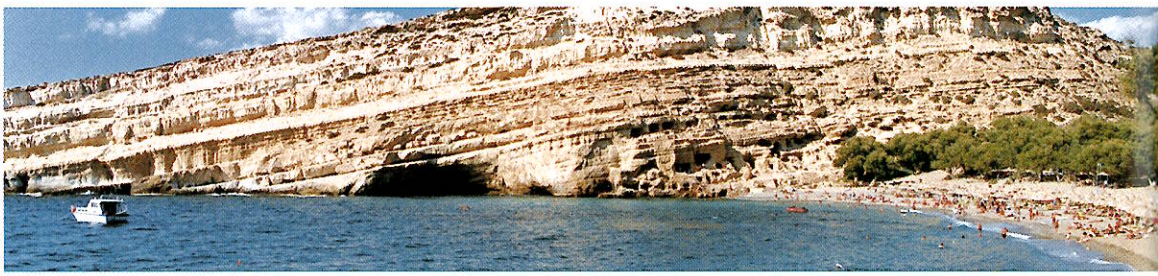
την υστερομινωϊκή περίοδο μέχρι τη ρωμαϊκή, αποκαλύπτεται στο φαράγγι της Πατσού, στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Αντωνίου. Η λατρεία και εδώ συνδέεται με τη βλαστική υπόσταση του Ερμή, που έχει τις ρίζες της στη Μινωϊκή παράδοση. Είναι ενδιαφέρον ότι και στη σημερινή λατρευτική διαδικασία, επιβιώνουν αρχαιότατα στοιχεία.

Αρχαιολογικός χώρος Λέντα

Φαιστός. Ελληνιστικό σπίτι

Κλασσικοί Χρόνοι

Κατά τους κλασικούς χρόνους η Γόρτυνα επιβάλλεται στους γύρω οικισμούς, όπως το Ρύτιο (Ροτάσι), η Λεβήνα (Λέντα), τα Μάταλα και η Φαιστός. Η ανάπτυξη των Ματάλων, του κύριου επινείου της Γόρτυνας είναι έντονη και οι σχέσεις με το εξωτερικό, που προκύπτουν από τις αρχαιολογικές έρευνες, είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένες. Το ίδιο ισχύει και για το γειτονικό Καλαμάκι, όπου έχουν εντοπιστεί λείψανα της ελληνορωμαϊκής περιόδου. Ιδιαίτερα πλούσια είναι τα ευρήματα, δυστυχώς, κυρίως από αρχαιοκαπήλους, στην περιοχή των Καλών Λιμένων στη θέση της πόλης Λασαία, όπου εντοπίζεται ένα ακόμη λιμάνι. Στην παραλία του Τσούτσουρου διασώζονται εκτεταμένα αρχιτεκτονικά λείψανα ενός ακμαίου οικισμού, που είχε σχέσεις με την Αίγυπτο και την Ανατολή. Η έντονη ανάπτυξη των νότιων παραλίων της κεντρικής Κρήτης από την περίοδο αυτή συνδέονται με τον αυτόνομο ρόλο της Κρήτης στον ελληνικό κόσμο. Η κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή της Μονής της Οδηγήτριας και στο Αγιοφάραγγο είναι ιδιαίτερα πυκνή. Σημαντικές επίσης είναι οι επιφανειακές ενδείξεις στα Καστελιανά, όπου η αρχαία πόλη Πρίανσος, και στη θέση Ροτασιανή Κεφάλα του Ροτασίου, όπου η ακρόπολη του Ρυτίου. Στην περιοχή της Βιάννου, παρά τις προβληματικές γεωμορφολογικές συνθήκες, παρουσιάζεται μια έντονη δραστηριότητα, που συνδέεται με την ύπαρξη της κύριας οδού προσπέ-

λασης προς την ανατολική Κρήτη με παράκαμψη του ορεινού όγκου της Δίκτης. Η πόλη της Ιεράπετρας παρουσιάζει μεγάλη ανάπτυξη. Παρά το γεγονός ότι δεν έχουν γίνει συστηματικές έρευνες, οι επιφανειακές ενδείξεις είναι πλούσιες κοντά στα χωριά Μάλλες, Χριστός, Μύθοι και Μύρτος της Ιεράπετρας. Στην περιοχή του Αμαρίου η Σύβριτος παρουσιάζει μια συνεχή ανάπτυξη, που θα την καταστήσει κέντρο πρωτεύουσας σημασίας. Έντονη ακμή παρουσιάζουν οι οικισμοί γύρω από τα χωριά Μέρωνας, Γερακάρι, Ελένες και Μοναστηράκι Αμαρίου.

Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους η εσωστρέφεια, που αποτελούσε μέχρι τότε το κύριο χαρακτηριστικό της Κρήτης, υποχωρεί απέναντι σε μια κοσμοπολίτικη νοοτροπία, που προωθείται από τον Αλέξανδρο και κυρίως τους επιγόνους του. Συχνά οι πόλεις της Κρήτης εμπλέκονται σε συμμαχίες μεταξύ τους και με τα ελληνιστικά βασίλεια, τα οποία παρεμβαίνουν στις εσωτερικές υποθέσεις του νησιού. Η Γόρτυνα αποκτά ένα ηγεμονικό ρόλο ανάμεσα στις άλλες πόλεις και συχνά βρίσκεται σε σχέσεις αντιπαράθεσης ή και συνεργασίας με την Κνωσό, που ηγείται μιας άλλης συμμαχίας. Κατά τον 3ο π.Χ αιώνα εμφανίζεται και το «Κοινό των Κρηταίων», κάτω από την ηγεσία της Γόρτυνας. Στην επιρροή της ήταν μεταξύ άλλων το ιερό της Λεβήνας, η Λασαία, τα Μάταλα κα η Σύβριτος, ενώ υπέταξε και το Ρύτιο. Στο τέλος της ελληνιστικής εποχής είχε κατορθώσει να ελέγχει τη νότια κεντρική Κρήτη και τη νότια περιοχή του σημερινού νομού Ρεθύμνου.

Ασκληπιείο Λεβήνα

Ρωμαιοκρατία

Η συμμαχία της Γόρτυνας με τη Ρώμη υπήρξε η αφορμή της ανάπτυξής της κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, όταν ορίστηκε πρωτεύουσα της επαρχίας της Κυρηναϊκής, που περιελάμβανε την Κρήτη και τη σημερινή Λιβύη. Ο νέος ρόλος της Γόρτυνας είχε φυσικά συνέπειες στον ευρύτερο χώρο της νότιας κεντρικής Κρήτης. Τα Μάταλα, το κύριο επίνειο της Γόρτυνας, αλλά και οι άλλες γνωστές, παραθαλάσσιες πόλεις βρίσκονται στο απόγειο της ακμής τους. Σημαντικές είναι οι ενδείξεις σε χώρους, όπως η Λεβήνα, όπου το ιερό του Ασκληπιού γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη. Τα σωζόμενα εντυπωσιακά ερείπια του ναού χρονολογούνται κυρίως στον 1ο μ.Χ αιώνα. Η πολυτέλεια και το μέγεθος του ναού, που ενσωματώνει και παλιότερες οικοδομικές φάσεις, δείχνουν τη σημασία της λατρείας του ιαματικού θεού. Αρχαιολογικοί χώροι, όπως η Λασαία, το σημερινό Καλαμάκι, η περιοχή της Πόμπιας, η Πρίανσος, η Ίνατος στην περιοχή του Τσούτσουρου, η Άνω Βιάννος, δείχνουν ένα υψηλό επίπεδο πολιτισμού. Το ιερό της Κάτω Σύμης συνεχίζει να δέχεται ένα μεγάλο αριθμό από πιστούς. Στην περιοχή του Αμαρίου η Σύβριτος θα γνωρίσει πρωτοφανή άνθηση και οι πόλεις της προηγούμενης περιόδου θα εξακολουθήσουν να ακμάζουν. Ανατολικότερα η Ιεράπυτνα, στη θέση της σημερινής Ιεράπετρας θα αναπτυχθεί σε πρώτης σημασίας κέντρο, που διαθέτει ακόμη και εγκατα-

στάσεις «Ναυμαχίας», ενώ ιδιαίτερα εντυπωσιακά είναι τα διάφορα δημόσια και ιδιωτικά κτήρια, που κατά καιρούς εντοπίζονται. Ένας μεγάλος αριθμός ρωμαϊκών επιγραφών από τις Μάλες και το Χριστό Ιεράπετρας, δείχνουν την ύπαρξη σημαντικών οικισμών. Ανάλογα ευρήματα εντοπίζονται στη Μύρτο και το Καβούσι. Η ρωμαιοκρατία είναι μια ειρηνική περίοδος για την Κρήτη. Ο ιδιαίτερος ρόλος, που επιφυλάχθηκε στη Γόρτυνα δίδει για μια ακόμη φορά τη δυνατότητα στην ευρύτερη περιοχή να αναπτυχθεί και να παίξει ιδιαίτερο ρόλο στα πράγματα του νησιού, αλλά και ευρύτερα της Μεσογείου. Η ρωμαϊκή παρουσία αμβλύνει τις διαφορές μεταξύ των πόλεων και δίδει στο νησί ένα περισσότερο κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, αντίθετο προς το μέχρι τότε συντηρητικό πνεύμα, που επικρατεί ευρύτερα. Παρά το γεγονός ότι οι παραδοσιακές δομές του νησιού διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της σχετικής αυτονομίας, που παραχωρείται, επικρατεί σταδιακά το ρωμαϊκό πνεύμα με τον ομογενοποιητικό χαρακτήρα του.

Πραιτώριο Γόρτυνας

Ρωμαϊκό Ωδείο στη Γόρτυνα

Γιαλομονόχωρο. Ναός Παναγίας

Αμάρι - Μοναστηράκι. Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου

Χριστιανικοί Χρόνοι

Η εμφάνιση του χριστιανισμού στην Κρήτη θα αρχίσει από πολύ ενωρίς. Η παρουσία Κρητών κατά την ημέρα της Πεντηκοστής στα Ιεροσόλυμα ίσως σημαίνει την απαρχή της διάδοσης της νέας θρησκείας στο νησί. Ο Απόστολος Παύλος, κατά τη μετάβασή του στη Ρώμη θα σταματήσει στους Καλούς Λιμένες και αργότερα θα ορίσει πρώτο επίσκοπο της Κρήτης τον Τίτο, που εγκαθίσταται στη Γόρτυνα και οργανώνει την Αποστολική Εκκλησία του νησιού. Το μαρτύριο των Αγίων Δέκα στο χώρο της Γόρτυνας γύρω στα 249 επί αυτοκράτορος Δεκίου επιβεβαιώνει ότι υπήρχαν ισχυρές χριστιανικές κοινότητες σε όλο το νησί. Καθοριστικό ρόλο για την παραπέρα πορεία της Κρήτης θα αποτελέσει η αποκοπή της και εκκλησιαστικά από τη Ρώμη κατά τον 8ο αιώνα και η υπαγωγή της στην Κωνσταντινούπολη. Οι λίγες, αλλά σημαντικές πληροφορίες των πηγών σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά δεδομένα, δείχνουν και πάλι την ιδιαίτερη σημασία της Γόρτυνας και της ευρύτερης περιοχής κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο ως του σπουδαιότερου εκκλησιαστικού και λατρευτικού κέντρου της Κρήτης. Η μεγάλη βασιλική, που ανασκάπτεται αυτήν την εποχή ξεχωρίζει για το μέγεθος και την

ποιότητα της αρχιτεκτονικής. Ο ναός του Αγίου Τίτου, ένα τρίκογχο στη Μητρόπολη, ένα τετράκογχο, τμήμα μεγαλύτερου συγκροτήματος, στη Γεωργική Σχολή και λείψανα κτισμάτων στους Αγίους Δέκα, δείχνουν την έκταση του οικισμού κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, αλλά και την υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα, που συνδέεται με επιδράσεις των μεγάλων κέντρων.

Η γύρω περιοχή είναι φυσικό να επηρεάζεται άμεσα από την παρουσία της Γόρτυνας, όπως βεβαιώνουν τα σημαντικά κατάλοιπα, που έχουν εντοπιστεί και εν μέρει ερευνηθεί. Μέχρι την αραβική κατάκτηση δε φαίνεται να υπάρχουν σοβαρές αλλαγές ως προς την κατοίκηση και την οργάνωση της περιοχής, και των σχέσεών της με το εξωτερικό. Στα Μάταλα, που εξακολουθεί να είναι μεγάλο λιμάνι, έχει εντοπιστεί παλαιοχριστιανική βασιλική με σημαντικά γλυπτά στη θέση του ναού της Παναγίας. Στον Τσούτσουρο, την αρχαία Ίνατο, έχει εντοπιστεί και εν μέρει ανασκαφεί παλαιοχριστιανική βασιλική του 6ου αιώνα με εξαιρετικής ποιότητας γλυπτό διάκοσμο. Ανατολικά του Ασκληπιείου στο Λέντα έχει ανασκαφεί σημαντική παλαιοχριστιανική βασιλική του 5ου-6ου αιώνα, διαστάσεων 26 Χ 14,50 μέτρα, στο ιερό της οποίας κτίστηκε κατά το 15ο αιώνα ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Μια ακόμη βασιλική, διαστάσεων 20 Χ 15 μέτρα, βρέθηκε στη Λασαία . Ένα μεγάλο κτήριο στα Καστελιανά, στο χώρο της αρχαίας Πριάνσου και του βενετσιάνικου φρουρίου Belvedere, με ψηφιδωτό δάπεδο που αποκαλύφθηκε μερικώς, είναι πιθανώς μια ακόμη βασιλική. Στη Γέργερη ο ναός του Χριστού είναι κτισμένος πάνω στα ερείπια βασιλικής. Εντελώς πρόσφατα εντοπίστηκε και ανασκάπτεται μια ενδιαφέρουσα για την αρχιτεκτονική της και το γλυπτό διάκοσμο βασιλική κοντά στο χωριό Ίνι. Λείψανα ενός οικισμού της πρώτης βυζαντινής περιόδου με δεξαμενές, τείχη και άφθονη κεραμική της ίδιας περιόδου εντοπίζονται στο όρος Κέρατο, το Άρβειον Όρος. Τα ερείπια μιας ακόμη παλαιοχριστιανικής βασιλικής, διαστάσεων 21 Χ 14,50 μέτρων και ένα νεκροταφείο σώζονται στη θέση Αγία Ειρήνη στην Άρβη της Βιάννου. Μια ακόμη πιθανή θέση είναι στο Χόνδρο, όπου έχουν εντοπιστεί τάφοι . Η πόλη της Ιεράπετρας, που

Γόρτυνα. Άγιος Τίτος

Ελεύθερνα. Παλαιοχριστιανική Βασιλική

Παλαιοχριστιανική Βασιλική στο Λέντα

γνώρισε ιδιαίτερη ακμή κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, αναφέρεται ως έδρα επισκοπής, χωρίς ωστόσο να έχουν εντοπιστεί προς το παρόν κάποια χριστιανικά κατάλοιπα. Αντίθετα στην κοντινή Επισκοπή σώζονται εξαίρετης ποιότητας γλυπτά από κάποιο ναό, που υπήρξε. Στην κοντινή Βασιλική βρέθηκαν τάφοι και κεραμική. Κάτω από το ναό της Παναγίας στο Θόλο σώζονται τα ερείπια βασιλικής και τάφος της ίδιας περιόδου. Στην περιοχή του Αμαρίου η Σύβριτος γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη και υπήρξε έδρα της ομώνυμης Επισκοπής. Στο κέντρο του χωριού Θρόνος και γύρω από τον τοιχογραφημένο ναό της Παναγίας σώζονται τα ερείπια τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα και ψηφιδωτά δάπεδα με διακοσμητικά μοτίβα. Γλυπτά της ίδια περιόδου είναι εντοιχισμένα σε κοντινό ναό, που χρησιμοποιήθηκε σαν κοινοτικό κατάστημα. Κοντά στο χωριό Βυζάρι σώζονται σε μεγάλο ύψος τα ερείπια μιας βασιλικής, της οποίας μια οικοδομική φάση χρονολογείται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια και μια άλλη στα χρόνια πριν από την Αραβοκρατία. Κοντά στα χωριά Άγιος Ιωάννης και Αποδούλου λείψανα κτισμάτων και κεραμική του 6ου/7ου αιώνα, προσδιορίζουν τη θέση οικισμών.

Αραβοκρατία

Οι πληροφορίες μας για την Αραβοκρατία και τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο είναι εξαιρετικά περιορισμένες για την ευρύτερη περιοχή. Η Γόρτυνα μετά την αραβική κατάκτηση του 823 χάνει τη σημασία της και υποβαθμίζεται σε μικρούς οικισμούς μέσα στον απέραντο ερειπιώνα και στην ακρόπολη. Οι παράλιοι οικισμοί είχαν ήδη αρχίσει να παρακμάζουν από τις αραβικές επιδρομές, που είχαν προηγηθεί. Δεν γνωρίζουμε σε ποια έκταση οι κατακτητές επηρέασαν τον πληθυσμό της Κρήτης, πάντως σήμερα πιστεύεται ότι η επιρροή ήταν μικρή. Η αλλαγή πάντως για τη νότια Κρήτη ήταν σημαντική, αφού το κέντρο βάρους πλέον μετατοπίστηκε στα βόρεια παράλια και οι πανάρχαιοι θαλάσσιοι δρόμοι προς τη μουσουλμανική πλέον βόρεια Αφρική έχασαν τη σημασία τους. Σημαντικές αλλαγές πραγματοποιήθηκαν επίσης και στην οικιστική δομή του νησιού, που οριστικοποιήθηκαν στη δεύτερη Βυζαντινή περίοδο (961-1204). Οι μεγάλες πόλεις της αρχαιότητας εγκαταλείπονται, τα νότια παράλια εμφανίζουν μια ερήμωση και η ανοικοδόμηση μικρών ναών στη θέση των μεγάλων παλαιοχριστιανικών βασιλικών, δεν είναι ακόμη σαφές αν οφείλεται σε στοιχειώδη αναβίωση των οικισμών, ή στην απόδοση τιμής στους παλιούς χώρους λατρείας.

Ιερός Ναός Αγίας Άννας στο Αμάρι. Άποψη του ναού από ανατολικά

Δεύτερη Βυζαντινή Περίοδος

Ιερός Ναός Αγίας Ειρήνης στην Αξό Μυλοποτάμου. Άποψη του ναού από δυτικά

Μετά την απελευθέρωση από τους Άραβες η Κρήτη θα γνωρίσει μια νέα άνθηση χάρις στο ενδιαφέρον της Αυτοκρατορίας για το νησί. Δυστυχώς η έρευνα στην περιοχή, που συζητούμε, δεν έχει προχωρήσει. Η λατρεία του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα και των Αγίων Δέκα στο χώρο του μαρτυρίου τους, που αποτελεί πλέον χωριστό οικισμό μέσα στον ερειπιώνα της πρώην μεγαλούπολης, θα συνεχιστεί. Κατά τα τέλη του 10ου αιώνα θα γεννηθεί στο Σίβα ο Ιωάννης ο Ξένος και Ερημίτης, μια σημαντική προσωπικότητα του μοναχισμού, που θα δραστηριοποιηθεί ωστόσο στο χώρο της Δυτικής Κρήτης. Στην περιοχή των Αστερουσίων, η οποία φαίνεται ότι φιλοξενούσε αρκετές μοναστικές κοινότητες, ο Ιωάννης θα κτίσει τη μικρή Μονή των αγίων Ευτυχίου και Ευτυχιανού, που σώζεται στη θέση «στους Αγιούς», κοντά στη Μονή Οδηγήτριας. Πιθανώς και ο σπηλαιώδης ναός της Παναγίας στα Μάταλα, τοποθετείται στην περίοδο αυτή. Ο ναός της Παναγίας της Αλμυρής με διάφορες παλιότερες οικοδομικές φάσεις, διασώζει ένα καλής ποιότητας στρώμα ζωγραφικής των αρχών του 13ου αιώνα. Ο ναός του Αγίου Παύλου στον Άγιο Ιωάννη, γνωστός και σαν «βαπτιστήρα», από πιθανή

Ιερός Ναός Παναγίας στην Πατσό.
Η νότια κεραία του σταυρού

Ιερός Ναός Παναγίας Κεράς
κοντά στη Μονή Ασωμάτων.
Ανατολική όψη του ναού

παλιότερη χρήση του ως βαπτιστήριο, με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες του 1301, πιθανώς χρονολογείται και από τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο.

Μια σειρά από μνημεία στη γύρω από την υπό εξέταση περιοχή, όπως ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα στο Μπιζαριανώ, ο καθεδρικός της Μικρής Επισκοπής στα Πάρτιρα, έδρα της Επισκοπής Αρκαδίας, ο ναός του Αγίου Ιωάννη στο Λιλιανώ, είναι μερικά από τα σημαντικά μεσοβυζαντινά μνημεία, που δείχνουν ότι στην ύπαιθρο της Κρήτης, αναπτύχθηκε τότε υψηλού επιπέδου καλλιτεχνική δραστηριότητα, η οποία συνδέεται με την παράδοση της Κωνσταντινούπολης. Το γεγονός ότι δεν εντοπίζονται σε μια πρώτη έρευνα περισσότερα έργα της δεύτερης βυζαντινής περιόδου, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στην αμέσως επόμενη περίοδο, οφείλεται μάλλον σε καταστροφές και όχι σε απουσία μνημείων. Αυτό εξάλλου προκύπτει στατιστικά και από την υπόλοιπη Κρήτη, ενώ θα πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι είναι εξαιρετικά σύνηθες κατά τις εργασίες αποκατάστασης των ναών της βενετοκρατίας να προκύπτουν επάλληλα λείψανα παλιότερων οικοδομικών φάσεων. Από τις περιορισμένες εξάλλου πληροφορίες των πηγών της περιόδου, σε συνδυασμό με τις πολλές πληροφορίες της βενετοκρατίας, που αναφέρονται στο παρελθόν, μπορούμε να έχουμε αρκετά συμπεράσματα. Η αρχαιολογική έρευνα οπωσδήποτε σε κτήρια και στρώματα τοιχογράφησης ελπίζουμε ότι θα φέρει αρκετά νέα στοιχεία.

Στην περιοχή του Αμαρίου φαίνεται ότι υπάρχει και πάλι η Επισκοπή της Συβρίτου, όπως προκύπτει από ένα σημαντικό κείμενο του 12ου αιώνα, το «Συνοδικό της Σουαρέτ», όνομα το οποίο πιθανώς πήρε η πόλη κατά την Αραβοκρατία. Ο ναός της Παναγίας στην Πατσό αποτελεί ένα ξεχωριστού ενδιαφέροντος μνημείο στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς με τρούλο και τοιχοποιία χαρακτηριστικά βυζαντινή, το οποίο μετατράπηκε στα χρόνια της βενετοκρατίας σε πολύτρουλο με καθαρά δυτικές επιδράσεις. Η σύνδεσή του αργότερα με την οικογένεια των Καλλεργών και την ορθόδοξη Επισκοπή, που κατάφεραν να ελέγξουν

με τη συνθήκη του 1291, αιτιολογεί το μέγεθος των επεμβάσεων και την ποιότητα του τοιχογραφικού διακόσμου στις αρχές του 14ου αιώνα. Ο μεγάλος ναός της Παναγίας της Κεράς, κοντά στη Μονή των Ασωμάτων κτίστηκε κάτω από ανάλογες προϋποθέσεις, όπως βεβαιώνει το οικόσημο επίσης των Καλλεργών στο μεταγενέστερο νότιο θύρωμα. Ο αρχικά σταυροειδής με τρούλο ναός μετατράπηκε αργότερα σε τρίκλιτη βασιλική, όταν ένα μεγάλο μέρος του κατέρρευσε. Το μικρό παρεκκλήσιο, που προστέθηκε βόρεια στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου με τρούλο, διατηρεί στοιχεία από την μεσοβυζαντινή παράδοση. Ο αρχικά ξυλόστεγος, μονόχωρος ναός της Αγίας Άννας στο Αμάρι αποτελεί ένα επίσης σημαντικό μνημείο, λόγω του τρόπου δόμησης με πλίνθους και του τοιχογραφικού διακόσμου, που χρονολογείται στα 1225 και εντάσσεται στην καλλιτεχνική παράδοση του 12ου αιώνα.

Ιερός Ναός Παναγίας Κεράς.
Το παρεκκλήσι του ναού

Στην περιοχή του Μυλοποτάμου, όπου κυριαρχεί η οικογένεια των Καλεργών, μια σειρά από μνημεία της δεύτερης βυζαντινής περιόδου και της πρώιμης βενετοκρατίας δείχνουν το σημαντικό ρόλο τους, στην καλλιτεχνική δραστηριότητα. Η έρευνα στον οχυρωμένο λόφο του Καστριού, έδρα ως φαίνεται της οικογένειας αυτής, θα πρέπει να αποδώσει σημαντικά στοιχεία. Ο σταυροειδής με τρούλο ναός του Αγίου Γεωργίου στον Καλαμά, που κτίστηκε και τοιχογραφήθηκε στα τέλη του 12ου αιώνα, αποτελεί ένα από τα λαμπρά δείγματα στον τομέα της αρχιτεκτονικής, αλλά και της ζωγραφικής στην Κρήτη με επιδράσεις από την παράδοση της Κωνσταντινούπολης. Το ίδιο ισχύει και για το μονόχωρο με τρούλο ναό του Σωτήρα στο νεκροταφείο του Πρινέ, στη θέση παλιοχριστιανικής βασιλικής.

Ιερός Ναός Αγίου Ιωάννη
στην Επισκοπή Μυλοποτάμου

Από τη Μεσοβυζαντινή περίοδο χρονολογείται και ο μεγάλος σταυροειδής με τρούλο και φουρνικά στα γωνιαία διαμερίσματα ναός του Αγίου Ιωάννη, ή Φραγκοκλησιά στην Επισκοπή Μυλοποτάμου, που επισκευάστηκε σε μεγάλη έκταση και τοιχογραφήθηκε στα χρόνια της πρώιμης βενετοκρατίας και χρησιμοποιήθηκε ως καθεδρικός τουλάχιστον της λατινικής Επισκοπής. Κοντά στην Ιεράπετρα ο ναός της Παναγίας της Ε-

Ελεύθερνα. Μεσαιωνικός πύργος στο Πυργί

Μαρουλάς.
Ενετικό Θύρωμα

Ιερός Ναός Παναγίας Θρόνου στο Αμάρι. Άποψη του ναού από δυτικά

φτάτρουλης, που κατεδαφίστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα, πιθανώς κτισμένος στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής, φαίνεται από το όνομα και τον εξαίρετης ποιότητας γλυπτό διάκοσμο, ότι ήταν ένα σύνθετο αρχιτεκτονικά μνημείο, επηρεασμένο από τις σύγχρονες με την οικοδόμησή του τάσεις. Ακριβώς απέναντι από το ναό ένα ιδιαίτερα αξιόλογο μεσοβυζαντινό λουτρό με μεγάλο τρούλο, που μετατράπηκε σε ναό του Αγίου Γεωργίου, συνδέεται πιθανώς, όπως και ο ναός της Παναγίας, με το επισκοπικό συγκρότημα της Ιεραπύτνης, που έδωσε το όνομα και στον οικισμό.

Ενετοκρατία

Η κατάκτηση της Κρήτης από τους βενετούς στις αρχές του 13ου αιώνα δεν άλλαξε ουσιαστικά τον οικιστικό χάρτη και τις δομές στην περιοχή, που αναφερόμαστε. Η οργάνωση από την προηγούμενη περίοδο σε μικρούς αγροτικούς οικισμούς της ενδοχώρας συνεχίζεται και τα ονόματά τους, με μικρές παραλλαγές, σώζονται μέχρι σήμε-

ρα, όπως προκύπτει είτε από σποραδικές αναγραφές των πηγών, είτε από τους διάφορους καταλόγους, που κατά καιρούς συντάχθηκαν από τις βενετικές αρχές. Η διαίρεση της υπαίθρου της Κρήτης σε Καστελανίες και η δημιουργία μικρών οχυρωμένων οικισμών σε επίκαιρες θέσεις ως διοικητικών και στρατιωτικών κέντρων κατά την πρώιμη βενετοκρατία, αντιστοιχούν περίπου με τις καταργημένες πρόσφατα επαρχίες, των οποίων τα ονόματα ως επί το πλείστον διατηρούνται από τότε. Στα πλαίσια του Προγράμματος TERRA-DIAS έγιναν πρώτες επεμβάσεις ανάδειξης στα βενετσιάνικα φρούρια του Χάρακα, μια εξαιρετικά οχυρή θέση και των Καστελιανών, όπου η έδρα της Καστελανίας Nuovo (Καινούριο).

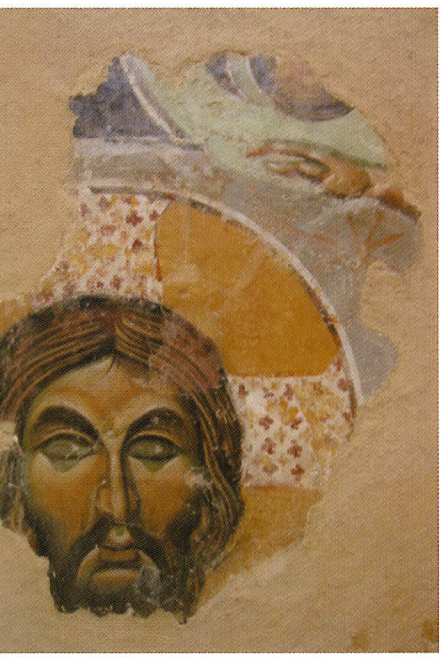
Ιερός Ναός Αγίας Άννας στο Αμάρι. Η δέηση της κόγχης (1225)

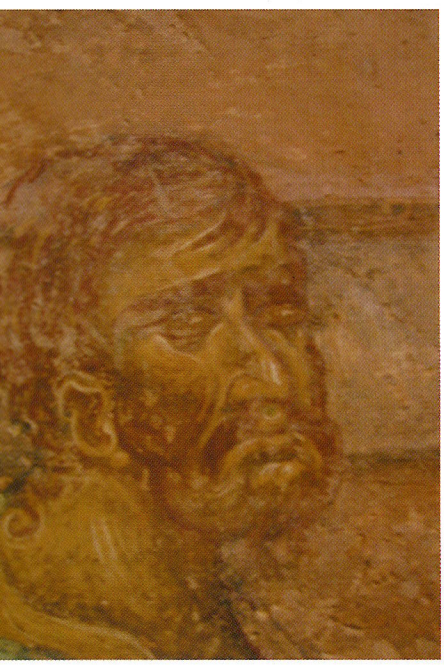

Η κυριαρχία ωστόσο των βενετών στην ύπαιθρο ήταν μάλλον ασθενής και έτσι το ορθόδοξο στοιχείο του νησιού κατάφερε να κρατήσει τις παραδόσεις του και τον τρόπο ζωής κατά τα πατροπαράδοτα. Ο κυριότερος μάρτυρας της άνθησης της υπαίθρου και της διατήρησης της πολιτιστικής του ταυτότητας, είναι οι μερικές εκατοντάδες των τοιχογραφημένων ναών, που σώζονται στην υπό συζήτηση περιοχή και χρονολογούνται από το 13ο μέχρι το 15ο αιώνα. Οι ναοί αυτοί έχουν συνήθως απλή αρχιτεκτονική μορφή με συντριπτική επικράτηση του απλού μονόχωρου, καμαροσκέπαστου τύπου, ή συνθέσεων του σε διάφορες παραλλαγές. Σπανιότερα χρησιμοποιούνται παραλλαγές τρουλαίων, ή σταυρεπίστεγων ναών. Ο αρχιτεκτονικός διάκοσμος είναι συνήθως απλός και περιορίζονται σε γλυπτά γοτθικής τεχνοτροπίας θυρώματα και παράθυρα, επιρροές, που φέρνει η επαφή με τους βενετούς. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος όμως, που καταλαμβάνει ολόκληρες τις εσωτερικές επιφάνειες των ναών, αποτελεί τυπική έκφραση των ρευμάτων, τα οποία εκπηγάζουν από τα καλλιτεχνικά κέντρα του Βυζαντίου και απλώνονται στον ορθόδοξο κόσμο. Οι δυτικές επιδράσεις στη ζωγραφική της πρώιμης βενετοκρατίας είναι εξαιρετικά περιορισμένες.

Κατά το 13ο αιώνα κυριαρχούν οι καλλιτεχνικές τάσεις της προηγούμενης περιόδου, οι οποίες εξελίσσονται με το πέρασμα του χρόνου σε λαϊ-

Ιερός Ναός Παναγίας στην Πατσό.
Ο Χριστός από την Ανάληψη
(αρχές 14ου αι.)

Ιερός Ναός Παναγίας στην Πατσό.
Απόστολος από την παράσταση
της κοινωνίας (αρχές 14ου αι.)

κότροπες μανιεριστικές επαναλήψεις, έργα συνήθως απλοϊκών ζωγράφων. Ξεχωρίζουν οι περιπτώσεις του διακόσμου στην Αγία Άννα Αμαρίου, όπου ο ζωγράφος του 1225 παραμένει ακόμη στενά δεμένος με την καλή παράδοση του 12ου αιώνα, όπως και οι αποτοιχισμένες σήμερα παραστάσεις στην κόγχη του κοντινού ναού του Αγίου Γεωργίου στη θέση Ρολόγη και του Αγίου Γεωργίου στον Οψυγιά. Στον κοντινό ναό της Παναγίας Κεράς τα λίγα σπαράγματα, που σώζονται δείχνουν ανάλογες τάσεις. Το πρώτο στρώμα τοιχογράφησης του ναού της Παναγίας της Αλμυρής κοντά στο Βουρβουλίτη, κρατά σε ένα πολύ καλό επίπεδο την παράδοση του 12ου αιώνα. Πολύ καλή ποιότητα διατηρούν και οι παραστάσεις στο ναό της Παναγίας στα Πλατάνια. Ο διάκοσμος σε δύο περιόδους στο ναό του Αγίου Ιωάννη στο Φώτη Γερακαρίου αποτελεί μια ενδιαφέρουσα περίπτωση έργου λαϊκού ζωγράφου των μέσων του 13ου αιώνα, όπως και οι καλοδιατηρημένες τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στις Ελένες, του Αγίου Νικολάου στο Μέρωνα (με κάποιες δυτικές επιδράσεις), του Αγίου Γεωργίου στο Βαθιακό. Πιο προχωρημένη είναι η ζωγραφική στην Παναγία του Σμιλέ και τον Άγιο Γεώργιο τον Ξιφηφόρο στο Αποδούλου. Στην περίπτωση του ναού της Παναγίας στο Θρόνο συνυπάρχουν ένας συντηρητικός, λαϊκός ζωγράφος με έναν ικανό καλλιτέχνη, ο οποίος είναι ενήμερος για τις νέες εξελίξεις. Ο ναός του Αγίου Παύλου στον Άγιο Ιωάννη της Πυργιώτισσας, ή «βαπτιστήρα», ένα μνημείο με μακροχρόνια χρήση, τοιχογραφήθηκε το 1303-4 και ακολουθεί καθυστερημένα τις μανιεριστικές τάσεις της όψιμης κομνήνειας παράδοσης του τέλους του 12ου αιώνα. Μια σειρά από ναούς στην ευρύτερη περιοχή δείχνει το μέσο επίπεδο της συντηρητικής τέχνης, που ασκήθηκε κατά τον πρώτο αιώνα της βενετοκρατίας.

Η Κρήτη, απομονωμένη εξαιτίας της κατάκτησης από τον κορμό του Βυζαντίου, παραμένει ολόκληρο το 13ο αιώνα μακριά από τις καλλιτεχνικές εξελίξεις σε μια συντηρητική επανάληψη των παλιότερων προτύπων. Από τις αρχές ωστόσο του 14ου αιώνα η διείσδυση των σημαντικών εξελίξεων της παλαιολόγειας ζωγραφικής είναι φανερή σε μια σειρά από μνημεία. Από τις πιο πρώιμες περιπτώσεις είναι αυτή του ναού

του Αγίου Γεωργίου στην Αγία Τριάδα Πυργιώτισσας, όπου παρά την κακή κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών του 1302, είναι φανερές οι επιδράσεις της νέας τέχνης. Στο ναό του Χριστού των Κασάνων, του οποίου ο τοιχογραφικός διάκοσμος ανέκτησε την αρχική λαμπρότητα από την πρόσφατη συντήρηση των τοιχογραφιών, είναι μια ιδιάζουσα περίπτωση όπου ο ένας ζωγράφος ακολουθεί τη συντηρητική τεχνοτροπία του 13ου αιώνα, ο άλλος όμως είναι εξαιρετικά τολμηρός και φέρνει μια εντελώς νέα πνοή με τη ζωγραφικότητα των μορφών, τον πλούτο των χρωμάτων και την τόλμη των κινήσεων. Ανάλογη συνύπαρξη παρατηρείται στο ναό της Παναγίας στο Θρόνο Αμαρίου, όπου είναι φανερό ότι συνεργάζονται δύο ζωγράφοι, φορείς διαφορετικής παιδείας. Ανάλογες παρατηρήσεις ισχύουν και για το δίκλιτο ναό του Αγίου Κωνσταντίνου και του Αγίου Γεωργίου στον Πύργο Μονοφατσίου, όπου το αρχικό κλίτος του Αγίου Γεωργίου χρονολογείται από το έτος 1314 - 15.

Ξεχωριστής σημασίας όμως για την επικράτηση της παλαιολόγειας τέχνης στην Κρήτη είναι οι διακοσμήσεις δύο μεγάλων και σύνθετων αρχιτεκτονικά ναών, που προϋπήρχαν και γνώρισαν μεγάλες επεμβάσεις στις αρχές του 14ου αιώνα. Πρόκειται για τους μεσοβυζαντινούς ναούς της Παναγίας στην Πατσό Αμαρίου και του Αγίου Ιωάννη στην Επισκοπή Μυλοποτάμου, ναών που κατά πάσα πιθανότητα χρησιμοποιήθηκαν από την οικογένεια των Καλεργών ως επισκοπικοί, μετά από τη ρύθμιση, που προέκυψε από τη Συνθήκη με τη Βενετία του 1299. Οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες του ναού της Πατσού και οι λίγες, που σώζονται επιτόπου στο ναό της Επισκοπής αποδεικνύουν την επικράτηση υψηλού επιπέδου καλλιτεχνικών επιδράσεων στο νησί με τη χορηγία της μεγάλης αυτής οικογένειας.

Μια ομάδα από μνημεία του 14ου αιώνα στην περιοχή του Ρεθύμνου κυρίως έχουν αποδοθεί στη χορηγική δραστηριότητα και την παιδεία των Καλλεργών, με πρώτο χρονολογημένο στο οποίο φαίνεται η ολοκληρωμένη επικράτηση της παλαιολόγειας τέχνης από το 1319, το ναό του Αγίου Γεωργίου στα Χελιανά Μυλοποτάμου. Το κυριότερο από τα μνη-

Ιερός Ναός Παναγίας στην Πατσό. Ο άγγελος από την παράσταση του Μελισμού (αρχές 14ου αι.)

Ιερός Ναός Παναγίας στην Πατσό. Ιεράρχης - λεπτομέρεια (αρχές 14ου αι.)

μεία αυτά είναι ο ναός της Παναγίας στο Μέρωνα Αμαρίου, με το εκτεταμένο εικονογραφικό πρόγραμμα και την εξαίρετης ποιότητας ζωγραφική. Τοποθετούνται ακόμη στην εποχή αυτή με διάφορα επίπεδα αποδοχής της νέας παράδοσης και ικανότητας των καλλιτεχνών οι ναοί του Αγίου Μάμα στο ομώνυμο χωριό του Μυλοποτάμου (μεταξύ 1312 και 1321), του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στο Δοράκι Μονοφατσίου (1321), του Αγίου Ονουφρίου στη Γέννα Αμαρίου (1329-30), το παρεκκλήσι του Αγίου Ανδρέα της Μονής Οδηγήτριας, της Παναγίας στους Λαμπιώτες Αμαρίου, οι Άγιοι Θεόδωροι κοντά στο Αμάρι, ο Άγιο Ιωάννης στον Κουδουμά, οι Άγιοι Απόστολοι στο Πετροχώρι (Αποσέτι) Αμαρίου.

Ιερός Ναός Παναγίας στην Πατσό.
Ο Όσιος Εφραίμ ο Σύρος (αρχές 14ου αι.)

Στις Μονές της περιοχής του Καινούριου Βροντήσι και Βαλσαμόνερο, καθώς και στο κοντινό παρεκκλήσι του Σταυρού, συναντούμε τα πιο ολοκληρωμένα έργα της ώριμης παλαιολόγειας τέχνης στην Κρήτη, όπως και στο καθολικό της Μονής Καρδιώτισσας στους Βώρους. Στις Μονές Βροντησίου, Βαλσαμονέρου, Οδηγήτριας και Αγία Μονή θα συναντήσουμε επίσης τους μεγάλους Κρητικούς ζωγράφους εικόνων Άγγελο (15ος αιώνας) και Μιχαήλ Δαμασκηνό (16ος αιώνας). Οι Μονές αυτές, όπως και η Μονή των Απεζανών στα Αστερούσια, η Αγία Μονή της Βιάννου και πολλές άλλες μικρότερες, ιδίως από τα τέλη της βενετοκρατίας, θα παίξουν σημαντικό ρόλο ως θρησκευτικά, κοινωνικά, οικονομικά, αλλά και καλλιτεχνικά κέντρα.

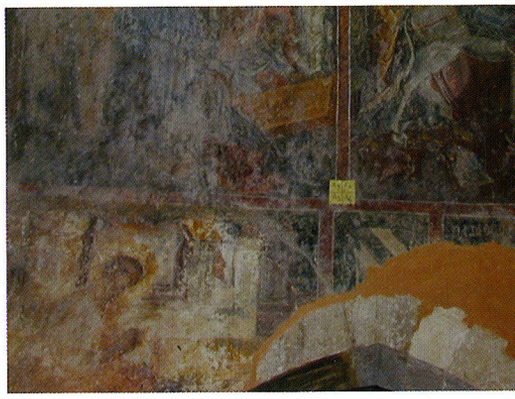
Προξενεί εντύπωση στην απομακρυσμένη από τα αστικά κέντρα περιοχή, η οποία δε διαθέτει πλέον για πολλούς αιώνες τις προϋποθέσεις, που είχαν αναπτυχθεί παλιότερα, η παρουσία μιας τόσο υψηλού επιπέδου καλλιτεχνικής δραστηριότητας. Σε μεγάλο βαθμό αυτό θα πρέπει να οφείλεται στον πλούτο των κατοίκων, στην παρουσία σημαντικών προσωπικοτήτων στον εκκλησιαστικό χώρο, όπως ο ηγούμενος της Μονής Βαλσαμονέρου Ιωνάς Παλαμάς, ή ο Νείλος Δαμιλάς της Μονής των Καρκασίων στην Ιεράπετρα αλλά και η βεβαιωμένη παρουσία ζωγράφων από την Κωνσταντινούπολη στην Κρήτη στα τέλη του 14ου αιώνα. Στην Κρήτη επικρατεί πλέον κατά το 15ο αιώνα μια τάση προς το κλα-

Ιερός Ναός Παναγίας στο Μέρωνα Αμαρίου. Η έγερση του Λαζάρου (α' μισό 14ου αι.)

σικό με ισορροπημένες παραστάσεις, ωραιότητα των μορφών και χρωματικός πλούτος. Την εποχή αυτή συνυπάρχουν στα ίδια μνημεία τεχνικές που χρησιμοποιούνται και στις φορητές εικόνες, που συνδέονται με τις απαρχές της Κρητικής Σχολής.

Εξαιρετικής ποιότητας μνημεία του 15ου αιώνα, όπως ο ναός της Παναγίας στα απομακρυσμένα Καπετανιανά (1401 - 2), ή οι προσθήκες στη Μονή Βαλσαμονέρου (1407 και 1428), ενώ λαϊκότερες τάσεις εκφράζονται στο καθολικό της Μονής της Παναγίας Βρυωμένης κοντά στους Μεσελέρους επιβεβαιώνουν τη δραστηριότητα αυτή, η οποία θα εξελιχθεί σε όφελος των φορητών εικόνων, αντίθετα με την τέχνη της τοιχογραφίας, που, καθώς προχωρεί ο 15ος αιώνας, βαίνει προς σχεδόν πλήρη εξαφάνιση. Ενδιαφέρων είναι και ο διάκοσμος στους ναούς της Παναγίας Καβουσίου Ιεράπετρας, Αγίου Νικολάου στους Λαμπιώτες, το δεύτερο στρώμα ζωγραφικής στην Παναγία τη Μεσοχωρίτισσα στις Μάλες Ιεράπετρας. Ξεχωριστής σημασίας είναι το τελευταίο έργο του ζωγράφου Μανουήλ Φωκά στο ναό του Αγίου Γεωργίου Απάνω Σύμης Βιάννου (1453), ο οποίος μαζί με τον αδελφό του Ιωάννη, έχει διακοσμήσει και τους ναούς του Αγίου Κωνσταντίνου στην Έμπαρο και του Αγίου Κωνσταντίνου στο Αβδού. Υψηλής ποιότητας ζωγραφική της ίδιας εποχής συναντούμε ακόμη στους ναούς της Παναγίας στη Μικρή Επισκοπή Μονοφατσίου, της Αγία Μαρίνας στο Καβούσι της Ιεράπετρας και στους Αγίους Αποστόλους στα Απάνω Καρκάσα κοντά στην Ιεράπετρα. Από τον ίδιο ναό προέρχονται και τρεις σημαντικές φορητές εικόνες. Τελευταίο χρονολογικά μνημείο, στο οποίο αποκρυσταλλώνονται τα χαρακτηριστικά της Κρητικής Σχολής είναι ο ναός της Παναγίας στην Αγία Παρασκευή Αμαρίου (1516). Με την πρόοδο του 16ου αιώνα η δραστηριότητα στη νότια Κρήτη παρουσιάζεται περιορισμένη. Η τουρκική κατάκτηση θα οδηγήσει στην υποβάθμιση των.

Τουρκοκρατία-Νεότεροι Χρόνοι

Ιεράπετρα. Μιναρές

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας οι συνθήκες, που διαμορφώνονται είναι δύσκολες για το χριστιανικό πληθυσμό. Τα εύφορα χωράφια περιέρχονται στους κατακτητές, οι οποίοι υπερτερούν στις πεδινές περιοχές, αντίθετα με τους ντόπιους, που κυριαρχούν στους ορεινούς όγκους.

Ιδιόμορφη είναι η περίπτωση του ανατολικού τμήματος της Επαρχίας Αμαρίου, της Αμπαδιάς, όπου κυριαρχούν οι μουσουλμάνοι Αμπαδιώτες, γνωστοί για τη γενναιότητα και τη σκληρότητά τους.

Η οικονομία είναι κυρίως οικόσιτη και η παραγωγή συνδέεται με τις ανάγκες του κάθε νοικοκυριού. Οι κύριες ασχολίες των κατοίκων είναι η γεωργία η κτηνοτροφία, και η μελισσοκομία. Τα παράλια είναι σχεδόν ακατοίκητα, δεν αναφέρεται ναυτιλιακή δραστηριότητα και η αλιεία είναι υποτυπώδης. Η οργάνωση των κοινοτήτων ακολουθεί το πατροπαράδοτο σύστημα και υπάρχουν ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία στην παραπληρωματική λειτουργία της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Τα

χωράφια χρησιμοποιούνται για την καλλιέργεια κυρίως δημητριακών και οσπρίων και στην περίοδο της αγρανάπαυσης ως βοσκότοποι με προσωρινές ανταλλαγές, ώστε οι διεσπαρμένοι μικροί αγροτικοί κλήροι να κατανέμονται εξίσου στα νοικοκυριά. Ανάλογη είναι και η οργάνωση της κτηνοτροφίας στις ορεινές ζώνες με τη δημιουργία των «μητάτων», ή «κοινάτων» στις πιο ορεινές περιοχές, της συνεργασίας δηλαδή δύο, ή περισσότερων κτηνοτρόφων με την κοινή χρήση των εγκαταστάσεων, των βοσκοτόπων και την κατανομή της κοινής εργασίας.

Τα μητάτα είναι ενδιαφέρουσες αρχιτεκτονικά, λιθόκτιστες κατασκευές στους ορεινούς όγκους. Πολλά από αυτά σώζονται ακόμη σε χρήση, ή ερειπωμένα στο δάσος του Ρούβα. Θα πρέπει αρκετές από αυτές να αποκατασταθούν και να αξιοποιηθούν στην αρχική παραγωγική διαδικασία.

Σχετικές με την αγροτική εκμετάλλευση και ενδιαφέρουσες από αρχιτεκτονική άποψη είναι και οι διάφορες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις, που σώζονται σε μεγάλη έκταση, αλλά πολλές φορές σε κακή κατάσταση λόγω της εγκατάλειψης.

Ιερά Μονή Απεζανών. Η δυτική όψη του καθολικού

Ιερά Μονή Απεζανών. Πόλος από επιτραχήλιο από το εργαστήριο της Μονής Αρκαδίου (αρχές 18ου αι.)

Παλιό ελαιοτριβείο

Ελαιουργεία

Για την επεξεργασία της ελιάς, που αποτελεί ένα από τα κυριότερα προϊόντα, είναι απαραίτητα τα ελαιοτριβεία, ή «φάμπρικες», όπως ονομάζονται τα μεταγενέστερα μεταλλικά. Λόγω της μικρής παραγωγικότητάς τους σε σχέση με την ποσότητα, που υπήρχε για επεξεργασία, υπάρχει τουλάχιστον ένα ελαιοτριβείο σε κάθε χωριό, ενώ πολλές φορές είναι και περισσότερα ή στις περιπτώσεις των μεγάλων μουσουλμανικών ιδιοκτησιών, υπάρχουν οικογενειακά ελαιοτριβεία στα «μετόχια», όπως ονομάζονται οι μεγάλες αγροτικές εγκαταστάσεις. Τα κτίσματα είναι συνήθως μεγάλοι ορθογώνιοι χώροι, που χωρίζονται από τόξα, συνεχίζοντας την παράδοση, που διαμορφώθηκε από τα χρόνια της όψιμης βενετοκρατίας και κυριαρχεί στη λαϊκή αρχιτεκτονική της τουρκοκρατίας. Τα ελαιοτριβεία περιέχουν τα λίθινα εργαλεία θλίψης του ελαιοκάρπου και τα ξύλινα πίεσης του πολτού, που κινούνται με την αξιοποίηση της ανθρώπινης μυϊκής δύναμης, ή υποζυγίων.

Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα φτάνουν και στην Κρήτη τα μεταλλικά εργαλεία επεξεργασίας του ελαιοκάρπου και οι μικρότερες μυλόπετρες, που βελτιώνουν τα συστήματα θλίψης και πίεσης. Σε πολλούς από τους οικισμούς της ευρύτερης περιοχής σώζονται αξιόλογα ελαιοτριβεία κάθε αρχιτεκτονικής και μηχανολογικής μορφής, σε αχρηστία

Νερόμυλος στο Βυζάρι

Βυζάρι. Τμήμα του Οικισμού

σήμερα εξαιτίας του εκσυγχρονισμού της παραγωγής. Η κατάστασή τους δεν είναι συνήθως καλή, είναι όμως σκόπιμη η αξιοποίηση ορισμένων από αυτά ως χαρακτηριστικών δειγμάτων της προβιομηχανικής εποχής. Αξιόλογα ελαιοτριβεία σώζονται στους Αποστόλους, στο Μέρωνα, στο Βυζάρι. Ιδιαίτερα πυκνή είναι η παρουσία ελαιοτριβείων στα Πιτσίδια, το Σίβα, τον Κουσέ, την Πόμπια, τα Βασιλικά Ανώγεια, την Πλώρα και αλλού.

Νερόμυλοι

Για την επεξεργασία των σιτηρών, εκτός από τα λίθινα αλώνια, στα οποία γινόταν ο διαχωρισμός του σπόρου από το υπόλοιπο φυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα εργαστήρια άλεσης του καρπού, οι μύλοι, που αναλόγως του τρόπου κίνησης, χωρίζονται σε νερόμυλους και ανεμόμυλους. Στην περιοχή των Επαρχιών Πυργιώτισσας και Καινούριου μόνο, έχουν εντοπιστεί 86 νερόμυλοι, που συγκεντρώνονται κυρίως κατά μήκος των ποταμών Ληθαίου, Γεροπόταμου και Κοτσουλί-

δη. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπου το νερό δεν είναι αρκετό, κατασκευάζονται κτιστές στέρνες και μεγάλοι αγωγοί για την εκτροπή του.

Οι νερόμυλοι, του λεγόμενου ελληνικού τύπου αποτελούνται από το σύστημα μεταφοράς και πτώσης υπό πίεση του νερού και από το μηχανισμό άλεσης, που αποτελείται από λίθινα κυρίως μέρη. Για να επιτευχθεί η διαδικασία της τιθάσευσης της κινητήριας δύναμης κατασκευάζονται στέρεοι αγωγοί μεταφοράς από μεγάλες πολλές φορές αποστάσεις του νερού και κατασκευάζονται εντυπωσιακοί υδατόπυργοι για την κάθετη πτώση του στο χώρο της φτερωτής. Πολλοί από τους νερόμυλους χρονολογούνται από τα χρόνια της όψιμης βενετοκρατίας και είναι ισχυρά θολοσκέπαστα κτίσματα, ενώ οι νεώτεροι είναι επιπεδόστεγα και αμελέστερα ως προς την κατασκευή, όπως και οι κατοικίες.

Οι ανεμόμυλοι στην περιοχή των νομών Ηρακλείου και Ρεθύμνου είναι λιγότεροι. Σε μεγάλο αριθμό αντιθέτως υπάρχουν στην περιοχή του Λασιθίου, όπου κατασκευάζονται κατά συστάδες στα κατάλληλα από πλευράς ανέμων σημεία και χρησιμοποιούνται για την άλεση σιτηρών. Μια χωριστή ομάδα αποτελούν οι ανεμόμυλοι του Οροπεδίου του Λασιθίου, που λειτουργούν ως αντλητικοί μηχανισμοί. Αξιόλογοι νερόμυλοι σώζονται στο Μέρωνα, το Βυζάρι, το Άνω Μέρος στην Επαρχία Αμαρίου. Κατά μήκος του ποταμού Κουτσουλίδη συγκεντρώνονται περί τους δέκα νερόμυλους, από τους οποίους ένας λειτουργεί ακόμη. Στο Ζαρό υπήρχε πλυντήριο μάλλινων ειδών και εργοστάσιο ηλεκτρισμού με υδροκίνηση. Στο Δήμο Γέργερης, κατά μήκος του ποταμού Ληθαίου σώζονται πάνω από είκοσι νερόμυλοι, μερικοί από τους οποίους λειτούργησαν και ως ελαιοτριβεία, ενώ ένας ήταν βυρσοδεψείο. Στα Μετόχια υπήρχε υδροηλεκτρικό εργοστάσιο. Νερόμυλοι υπάρχουν ακόμη στην περιοχή του Πύργου, στο Χάρακα, το Μεσοχωριό, τον Αχεντριά, τη Βιάννο, το Χόνδρο, το Αφρατί. Στην Ιεράπετρα μια ομάδα νερόμυλων σώζεται στο φαράγγι του Χα, στο Καλό Χωριό, στο Ψυχρό, στο Μοναστηράκι της Παχιάς Άμμου, στο Κάτω Χωριό, στα Μπραμιανά και στη Μύρτο. Ανεμόμυλοι σώζονται στο Φουρφουρά και το Χάρακα.

Νερόμυλος. Αυλάκι παροχής του νερού

Αν και η εγκατάλειψη, ή ο εκσυγχρονισμός των κατοικιών προκάλεσαν σοβαρές καταστροφές και αλλοιώσεις της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της ευρύτερης περιοχής, αρκετοί οικισμοί, ή μεμονωμένα κτίσματα διατηρούνται από την περίοδο της βενετοκρατίας, αλλά κυρίως της τουρκοκρατίας και μάλιστα από τα τέλη της.

Σε συνδυασμό με το φυσικό περιβάλλον, ιδίως όσον αφορά στους ορεινούς οικισμούς, η παραδοσιακή αρχιτεκτονική της περιοχής θα πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα. Και εδώ, όπως ευρύτερα συμβαίνει στην Κρήτη, η παραδοσιακή αρχιτεκτονική έχει τις αρχές της στην όψιμη βενετοκρατία και επηρεάζεται κυρίως από το ρεύμα του Μανιερισμού, ιδίως στα αστικά κέντρα.

Από το 17ο κυρίως αιώνα σώζονται ακέραια, ή τμήματα ενσωματωμένα σε νεώτερες κατασκευές, αρκετά κτίσματα στους οικισμούς. Στην ύπαιθρο φτάνουν και επικρατούν απλοποιημένες μορφές της αστικής αρχιτεκτονικής, προσαρμοσμένες στον ιδιαίτερο τρόπο ζωής και την οικονομία της υπαίθρου.

Νερόμυλος στο Βυζάρι

Κρητικό σπίτι

Βασικό χαρακτηριστικό του απλού κρητικού σπιτιού είναι η λιτότητα, αλλά και η λειτουργικότητα. Στην πιο απλή μορφή πρόκειται για ένα ορθογώνιο χώρο, που διαιρείται κατά μήκος από ένα μεγάλο, ημικυκλικό τόξο. Ο ευρύς κεντρικός χώρος, που δημιουργείται, είναι ο κοινός για την οικογένεια και τους επισκέπτες, ενώ στα άκρα δημιουργούνται η κουζίνα, αποθήκες με μεσοπάτωμα, όπου υπάρχουν τα υπνοδωμάτια. Μέσα στο σπίτι συνήθως είναι το πατητήρι και ο «δοχειός» για την επεξεργασία των σταφυλιών.

Στο κυρίως κτίσμα προσαρτώνται βοηθητικοί χώροι, όπως στάβλοι και αποθήκες. Η ύδρευση, όπου δεν υπάρχει πηγαίο νερό γίνεται από ομβροδεξαμενές, που συγκεντρώνουν το νερό από τις στέγες.

Η παλιότερη μορφή στέγασης είναι το δώμα, από αδιάβροχο, τοπικό χώμα, το οποίο τοποθετούνταν πάνω σε ξύλινη κατασκευή, που στηριζόταν στους πλάγιους τοίχους και την καμάρα, ή πάνω σε «μεσοδόκια».

Στους πυκνοδομημένους οικισμούς με το συνεχές σύστημα η κατοικία είναι διαφορετική, συνήθως διώροφη. Από τα μέσα του 19ου αιώνα, με τη βελτίωση των όρων διαβίωσης για τους χριστιανούς, επέρχονταιση-

Αστερούσια - Κουσές.
Παραδοσιακό
κρητικό σπίτι

Εσωτερικό παραδοσιακού κρητικού σπιτιού

μαντικές αλλαγές και στην κατοικία. Κατασκευάζονται διώροφες οικοδομές, διεισδύουν νεοκλασικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως η κεραμοσκεπή από γαλλικά κεραμίδια.

Στην ευρύτερη περιοχή ορισμένοι από τους οικισμούς έχουν το χαρακτηρισμό του διατηρητέου, ή παραδοσιακού, ενώ άλλοι διαθέτουν ως σύνολα, ή τμήματα συνόλων τα στοιχεία αυτά και ιδίως όσοι από αυτούς έχουν εγκαταλειφθεί, ή φθίνουν. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται πολλά χωριά του Μυλοποτάμου, του Αμαρίου, όπως η πρωτεύουσα της Επαρχίας Νεφς Αμάρι, που διασώζει και νεοκλασικά στοιχεία, οι οικισμοί Λαλουμάς και Παναγιά του Δήμου Ζαρού, Ράπτης και Δρόσοι του Δήμου Γέργερης, Κάτω Μούλια Αγίας Βαρβάρας, Μανουσιανά, Λίσταρος, Άγιος Νικόλαος Δήμου Κόφινα και πολλοί άλλοι.

Κατοικία μετά από αναπαλαίωση στο Μυλοπόταμο Ν. Ρεθύμνης

Τόσο για τους αξιόλογους οικισμούς, όσο και για τα μεμονωμένα κτίσματα θα πρέπει να ληφθούν δραστικά μέτρα και να υπάρξει ενημέρωση των κατοίκων για τη σημασία και την αναγκαιότητα της προστασίας τους.

Αν και η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει μεγαλύτερες ελευθερίες από ό,τι συνέβαινε την προηγούμενη περίοδο, οι περιορισμοί του «Ιερού Νόμου» στην οικοδόμηση και ανακαίνιση ναών είναι αφορμή να καταστραφούν πολλοί από τους παλαιούς και να υπάρχει μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα μια στασιμότητα στον τομέα αυτό.

Το ίδιο ισχύει και στον τομέα της ζωγραφικής, όπου η τέχνη της τοιχογραφίας δεν ασκείται καθόλου και η ζωγραφική των εικόνων έχει περιπέσει σε ένα εντελώς λαϊκό επίπεδο με ορισμένες εξαιρέσεις κυρίως στην περιοχή του Ρεθύμνου. Οι Μονές των Ασωμάτων στο Αμάρι, του Βροντησίου, της Οδηγήτριας, των Απεζανών στη νότια περιοχή του Ηρακλείου, της Φανερωμένης στην Ιεράπετρα, αποτελούν σημεία αναφοράς για τον πληθυσμό.

Από την πλευρά των κατακτητών δεν υπήρξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την οικοδόμηση λατρευτικών κτισμάτων, γεγονός που πιθανώς οφείλεται στην προέλευση των μουσουλμάνων της Κρήτης από εξισλαμισμό ντόπιων.

Αντιθέτως το χριστιανικό στοιχείο, ιδιαιτέρως από τα μέσα του 19ου αιώνα, μετά την έκδοση του Χάττι- Χουμαγιούμ για την ανεξιθρησκία στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επιδίδεται σε μια έντονη δραστηριότητα ανακαίνισης παλαιών ναών ή της κατασκευής νέων. Στα περισσότερα χωριά κατασκευάζονται μεγαλοπρεπείς ναοί, που έχουν ως στόχο να καταδείξουν την υπεροχή του χριστιανικού στοιχείου απέναντι στο φθίνον μουσουλμανικό.

Στο Γαράζο Μυλοποτάμου Ν. Ρεθύμνης

Εντυπωσιακά κωδωνοστάσια, και άλλα λίθινα αρχιτεκτονικά στοιχεία, που συνδέονται είτε με την τοπική λαϊκή παράδοση, είτε με το σύγχρονο ρεύμα του νεοκλασικισμού, το οποίο φτάνει από την Ελλάδα, διακοσμούν τους νέους ναούς, ή προστίθενται στους παλαιούς σε μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού τους. Οι τάσεις αυτές θα συνεχιστούν και μετά την απελευθέρωση της Κρήτης μέχρι περίπου τα μέσα του 20ού αιώνα.

Κατά τα μεταπολεμικά χρόνια αρχίζει μια πολύ έντονη γενικότερη αναπτυξιακή δραστηριότητα στην Κρήτη, που θα επηρεάσει προς το χειρότερο το φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον σε όλους τους τομείς, ουδετεροποιώντας τα τοπικά χαρακτηριστικά.

Θύρωμα
Βυζαντινής Εκκλησίας

Πιλοτικές Δράσεις

TERRA-DIAS

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ, ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΚΑΙ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ, ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΚΑΙ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΦΥΣΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Άποψη της Βιάννου

Αστερούσια. Άποψη της παραλίας Κουδουμά

Πιλοτικές Δράσεις

Τα πιλοτικά έργα που σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν στα πλαίσια του προγράμματος TERRA - DIAS, είναι ένα σύνολο παρεμβάσεων με στόχο την προστασία την ανάδειξη και την αξιοποίηση μνημείων, την προστασία του περιβάλλοντος, την ανάπτυξη φυσιολατρικών και πολιτιστικών διαδρομών, και την αξιοποίηση παλαιών εγκαταλελειμμένων κτιρίων για μετατροπή τους σε χρήσεις που να εξυπηρετούν σύγχρονες ανάγκες των τοπικών κοινωνιών.

Τα πιλοτικά έργα αποσκοπούν να δώσουν παραδείγματα διαχείρισης του χώρου και να δημιουργήσουν τη βάση για μια μακρόχρονη αναπτυξιακή διαδικασία με ευαισθησία και σεβασμό στην προστασία της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς.
Ένας άλλος στόχος που επιδιώκεται μέσα από τα έργα αυτά είναι να ευαισθητοποιήσουν τους τοπικούς φορείς και τους κατοίκους των περιοχών για την ανάγκη διάσωσης και ορθολογικής διαχείρισης των φυσικών και πολιτιστικών πλεονεκτημάτων του τόπου των.

Τέτοιας μορφής πιλοτικές παρεμβάσεις έγιναν ταυτόχρονα σε δύο συνεργαζόμενες περιοχές στο πρόγραμμα TERRA - DIAS, στην Κρήτη και στην Καλλιόσα Ντεν Σαρρία της Ισπανίας.

Είναι σίγουρο ότι τα έργα αυτά θα βοηθήσουν σημαντικά στην οικονομική αναζωογόνηση των αγροτικών και ορεινών περιοχών και κυρίως στην αξιοποίηση των τοπικών προϊόντων και στην ανάπτυξη του αγροτουρισμού και άλλων ήπιων μορφών τουρισμού, όπως ο φυσιολατρικός, ο πολιτιστικός κλπ.

Για το σχεδιασμό των πιλοτικών έργων στην Κρήτη, η περιοχή TERRA-

DIAS θεωρήθηκε ως ενιαία γεωγραφική ενότητα, ενώ οι υποπεριοχές που επελέγησαν συνδέονται μεταξύ των και έχουν ενταχθεί σ' ένα δίκτυο πολιτιστικών και φυσιολατρικών διαδρομών. Το σύνολο των υποπεριοχών συνθέτει ένα ενιαίο κοινωνικό, γεωγραφικό και πολιτισμικό χώρο και η χωροθέτηση των δράσεων έγινε με τέτοιο τρόπο ώστε τα πιλοτικά έργα να έχουν πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα σε ευρύτερες περιοχές του δικτύου και να αποτελέσουν πυρήνες ανάπτυξης.

Με βάση τη λογική αυτή, επελέγησαν τέσσερις βασικές υποπεριοχές που είναι ισομερώς χωροθετημένες εντός της περιοχής TERRA-DIAS γύρω από τις οποίες υλοποιήθηκαν πιλοτικές παρεμβάσεις. Στο νομό Ρεθύμνου, η ευρύτερη περιοχή Αμαρίου, στο νομό Ηρακλείου η ευρύτερη περιοχή των Αστερουσίων και της Σύμης Βιάννου και στο νομό Λασιθίου η ευρύτερη περιοχή του Σελάκανου.

Οι περιοχές αυτές είναι κατάλληλες για πιλοτικές παρεμβάσεις, αφού συνδυάζουν αξιόλογο φυσικό περιβάλλον και μνημειακό πλούτο ενώ διατηρούν ακόμη όλα τα στοιχεία που συνθέτουν τις ιδιαιτερότητες της Κρητικής ιστορίας και παράδοσης. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό των περιοχών αυτών είναι ότι οι ανθρώπινες παρεμβάσεις και δραστηριότητες που έχουν αναπτυχθεί εκεί δεν έχουν τόσο πολύ αλλοιώσει τη φυσιογνωμία των.

Τα πιλοτικά έργα χωρίζονται σε τρεις ενότητες ανάλογα με το αντικείμενο:

- Εργα Προστασίας Ανάδειξης και Αξιοποίησης πολιτιστικού πλούτου.
- Εργα Προστασίας Ανάδειξης και Αξιοποίησης φυσικού περιβάλλοντος.
- Εργα ενίσχυσης της τοπικής ανάπτυξης και οικονομίας.

Κέντρο Πληροφόρησης Επισκεπτών στο Δαμαβόλο Ρεθύμνου

Πύργος στον Αμπελούζο

Ανατολή
Ιεράπετρας

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ

Προστασία, Ανάδειξη και Αξιοποίηση Πολιτιστικού Πλούτου

Η διάσωση και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς των περιοχών της Κρήτης, των Συρακουσών και της Καλλιόσα Ντεν Σαρρία της Ισπανίας, που απαρτίζουν την περιοχή DIAS, ήταν ένας από τους βασικούς στόχους του προγράμματος TERRA. Η επίτευξη του στόχου αυτού έγινε μέσα από την ανάληψη συγκεκριμένων δράσεων προστασίας και ανάδειξης των ιστορικών και αρχαιολογικών τόπων, των μνημείων, καθώς και των παραδοσιακών οικισμών κάθε περιοχής. Οι δράσεις αυτές αναμένεται να βοηθήσουν στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της περιοχής TERRA-DIAS.

Παραδείγματα τέτοιων δράσεων είναι η ανάδειξη επιλεγμένων μνημείων μέσα από ενέργειες συντήρησης και ανάπλασης τους, καθώς και η διαμόρφωση του χώρου που περιβάλλει τα μνημεία ή τους ιστορικούς και αρχαιολογικούς χώρους.

Άποψη οικισμού Καπετανιανά στα Αστερούσια

ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Προστασία, Ανάδειξη και Αξιοποίηση Φυσικού Περιβάλλοντος

Ο δεύτερος βασικός στόχος του προγράμματος ήταν η προστασία η ανάδειξη και η ορθολογική αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής TERRA-DIAS.

Προς την κατεύθυνση αυτή τα έργα που σχεδιάστηκαν είχαν ως αντικείμενο να δώσουν καλά παραδείγματα διαχείρισης του χώρου, να ευαισθητοποιήσουν τους κατοίκους των περιοχών, όσον αφορά την κατανόηση των φυσικών πλεονεκτημάτων των περιοχών των, ώστε να επιδεικνύουν τον ανάλογο σεβασμό για την διατήρηση και προστασία των, ενώ παράλληλα θα συμβάλλουν στην προσέλκυση επισκεπτών και την οικονομική αναζωογόνηση των περιοχών.

Έτσι σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν φυσιολατρικές διαδρομές με έργα διάνοιξης, βελτίωσης και σήμανσης μονοπατιών σε αξιόλογες περιοχές, δημιουργία χώρων δασικής αναψυχής, προστασία και ανάδειξη τόπων ιδιαίτερου φυσικού κάλλους και ενδιαφέροντος, σημειακός καθαρισμός όχθεων ποταμών από αυθαίρετους σκουπιδότοπους και η αποκατάστασή των με φυτεύσεις ενδημικών φυτών.

Φρούριο "Χαράκι". Χάρακας Ηρακλείου

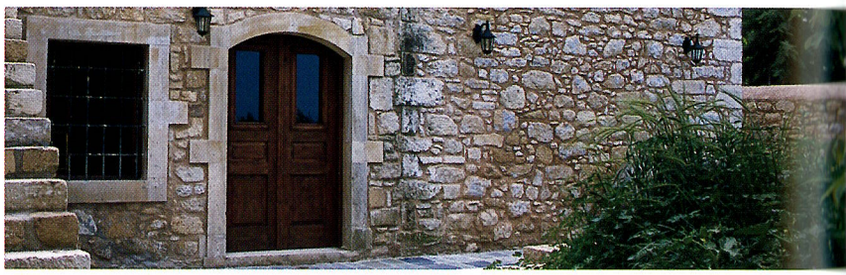

Ελαιώνας

Εργαστήριο Κεραμεικής στις Μαργαρίτες Μυλοποτάμου

Ενίσχυση της Τοπικής Ανάπτυξης και Οικονομίας

Ξενώνας Ορεινού Τουρισμού

Το κυριότερο πρόβλημα της περιοχής TERRA-DIAS είναι η τάση εγκατάλειψής της από τους νέους, που αναζητούν στα αστικά κέντρα άλλες βιοποριστικές δραστηριότητες σχετιζόμενες κυρίως με τον τουρισμό, αφού η απασχόληση στον αγροτικό τομέα δεν είναι τόσο ελκυστική και επικερδής, στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις.

Αποτέλεσμα της τάσης αυτής είναι η απερήμωση και εγκατάλειψη της υπαίθρου, η συρρίκνωση και υποβάθμιση του αγροτικού τομέα και η γήρανση του πληθυσμού.

Ένας στόχος του προγράμματος ήταν η αναστροφή αυτού του αρνητικού κλίματος με την δημιουργία προϋποθέσεων για μια μακρόχρονη αναπτυξιακή διαδικασία, που θα ενισχυθεί και θα υποστηριχθεί στο μέλλον με άλλα προγράμματα και οικονομικούς πόρους.

Στη βάση αυτή δημιουργήθηκε ένα δίκτυο Κέντρων Πληροφόρησης Επισκεπτών (ΚΠΕ) σε κομβικά σημεία της περιοχής TERRA-DIAS. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα κτίρια που χρησιμοποιήθηκαν ήσαν παλιά εγκαταλελειμμένα ή και ερειπωμένα σχολικά ή άλλα δημόσια κτίρια, που αναπαλαιώθηκαν ή επισκευάστηκαν για να χρησιμοποιηθούν για το σκοπό αυτό.

Τα ΚΠΕ, που θα λειτουργήσουν με την ευθύνη των Δήμων, θα έχουν ένα πολύ σημαντικό ρόλο, αφού θ' αποτελέσουν ένα φιλόξενο χώρο, όπου ο επισκέπτης θα μπορεί να ξεκουράζεται, να παίρνει χρήσιμες πληροφορίες και έντυπο υλικό για την περιοχή, ενώ παράλληλα θα λειτουργούν και ως χώροι προβολής και προώθησης των τοπικών προϊόντων.

Αστερούσια. Κτηνοτροφία

Συμπληρωματικά έργα επίσης προς τα ΚΠΕ, ήταν οι αστικές αναπλάσεις μικρής κλίμακας, που αναδεικνύουν μικρές πλατείες, παλιές κρήνες με ιστορική και συναισθηματική αξία για τις τοπικές κοινωνίες. Τα έργα αυτά αν και είναι σχετικά χαμηλού κόστους έχουν θετικά και πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην τοπική ανάπτυξη και οικονομία. Ο παραδειγματικός χαρακτήρας των έργων αυτών θεωρείται ότι θα αποτελέσει, μελλοντικά, ένα κίνητρο για την ανάληψη παρόμοιων πρωτοβουλιών από φορείς ή ιδιώτες με σκοπό την αναπαλαίωση και την ανάδειξη ιστορικών κτιρίων και μνημείων, την ανάδειξη των φυσικών πλεονεκτημάτων των περιοχών, την ανάπτυξη δραστηριοτήτων σχετιζόμενων με εναλλακτικές μορφές τουρισμού, και την αξιοποίηση τοπικών προϊόντων.

Μητάτο στα Αστερούσια

Όλες αυτές οι δραστηριότητες αποτελούν πόλους έλξης επισκεπτών, δημιουργώντας παράλληλα νέες θέσεις εργασίας και αναμένεται να βοηθήσουν σημαντικά στη συγκράτηση του τοπικού πληθυσμού.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα γίνει μια παρουσίαση των πιλοτικών έργων και παρεμβάσεων, που έγιναν στην Κρήτη, με χάρτες και φωτογραφικό υλικό, μια σύντομη περιγραφή των παρεμβάσεων, καθώς και ιστορικές αναφορές.

Η παρουσίαση θα γίνει κατά περιοχή παρέμβασης, διευκολύνοντας έτσι τον αναγνώστη να αντιληφθεί τον ολοκληρωμένο χαρακτήρα και τη σημασία των έργων αυτών.

Σπήλι. Γενική άποψη

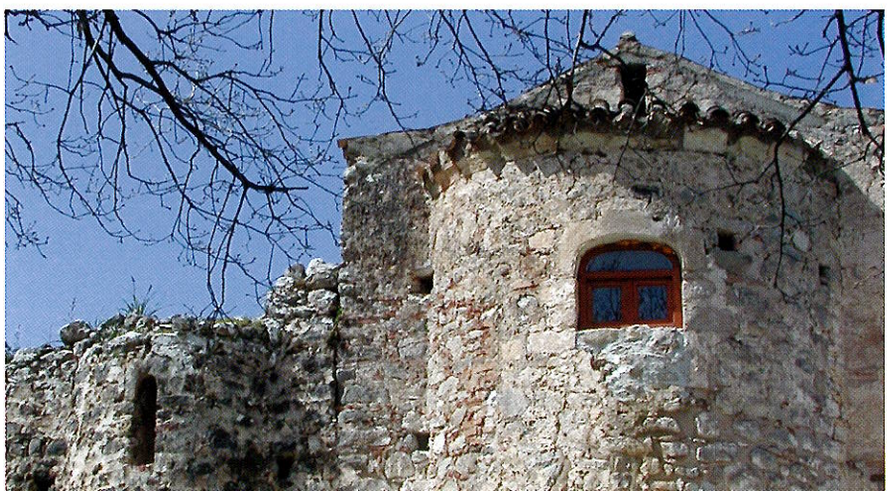
Βραχώδης ακτή Αγίου Παύλου

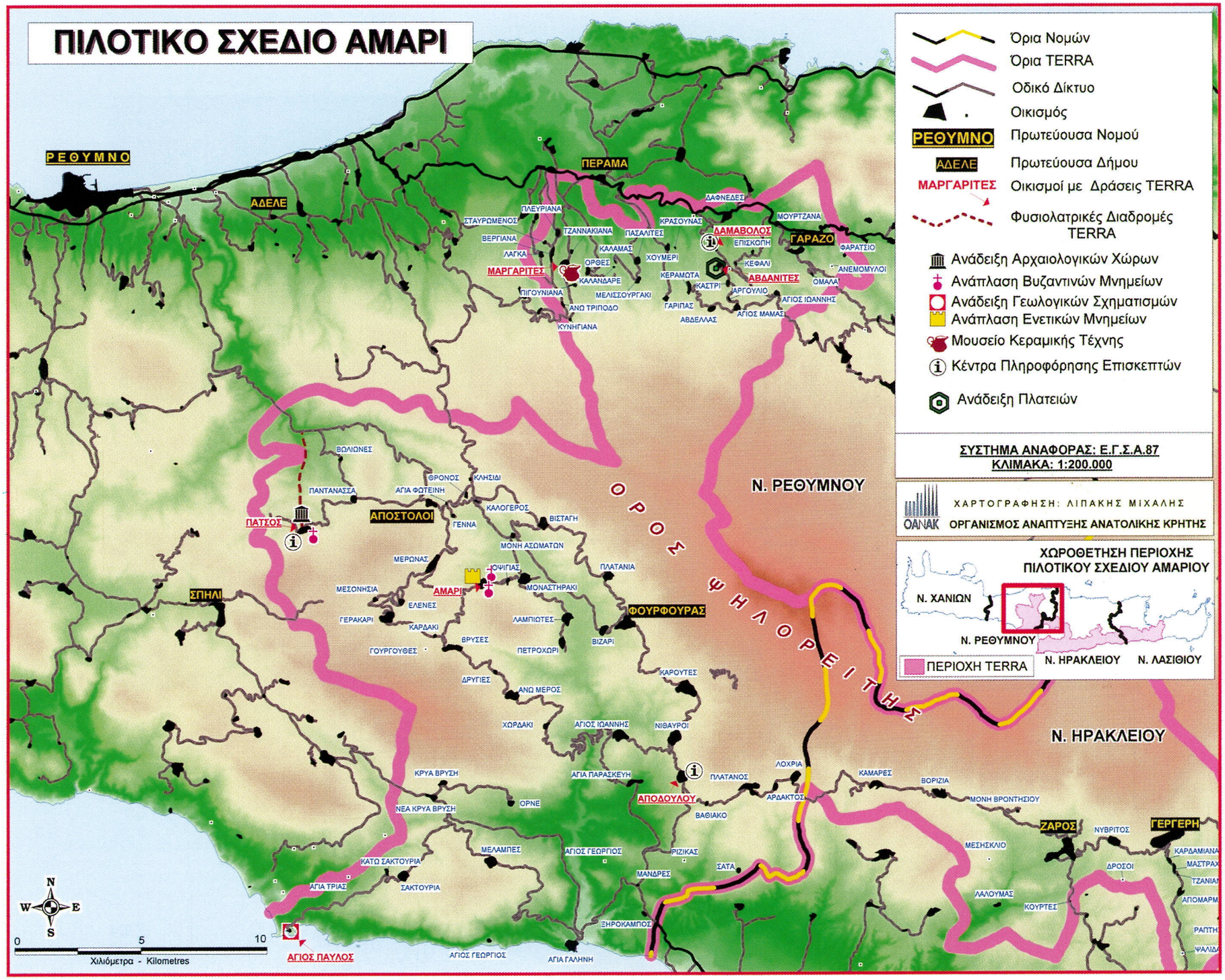
ΠΙΛΟΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ
[ΑΜΑΡΙ]

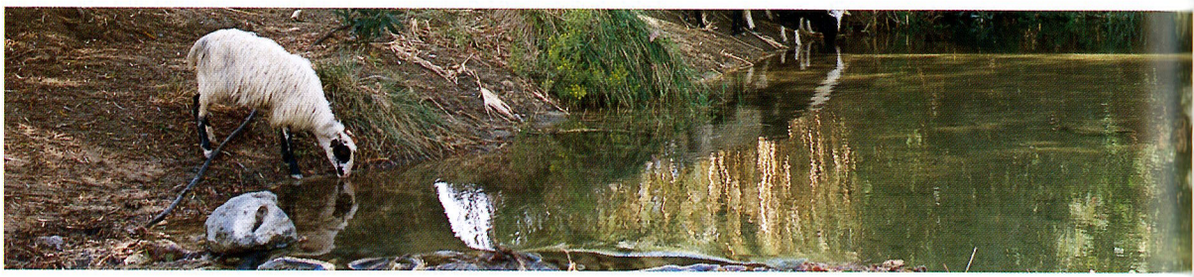
Το σύνολο των παρεμβάσεων που έγιναν στο Νομό Ρεθύμνης περιλαμβάνονται στο πιλοτικό σχέδιο με την ονομασία «Αμάρι» αφού ο κεντρικός πυρήνας των παρεμβάσεων γίνεται στην ιστορική επαρχία Αμαρίου που διαθέτει μεγάλο πλούτο μνημείων και παραδοσιακών συνόλων.

Η δημιουργία τριών Κέντρων Πληροφόρησης Επισκεπτών στους οικισμούς Πατσού του Δήμου Σιβρίτου, Δαμαβόλου του Δήμου Κουλούκωνα και Αποδούλου του Δήμου Κουριτών, η ανάπλαση Βυζαντινών μνημείων και αρχαιολογικών χώρων στους οικισμούς Νεφς Αμάρι και Πατσού του Δήμου Σιβρίτου, η ανάπλαση μιας μικρής πλατείας με παλιά κρήνη στον οικισμό Αυδανιτών του Δήμου Κουλούκωνα, η δημιουργία Μουσείου Κεραμικής στον οικισμό Μαργαριτών του Δήμου Γεροποτάμου, η δημιουργία αναψυκτηρίου στην παραλία Γεροποτάμου και η ανάδειξη των γεωλογικών σχηματισμών στην παραλία του Αγίου Παύλου στα Σαχτούρια του Δήμου Λάμπης, είναι το σύνολο των έργων που υλοποιήθηκαν στο πιλοτικό αυτό σχέδιο.

Αγία Άννα Αμαρίου Ρεθύμνου

ΠΙΛΟΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΑΜΑΡΙ
Όρια Νομών
Όρια TERRA
Οδικό Δίκτυο
Οικισμός
ΡΕΘΥΜΝΟ Πρωτεύουσα Νομού
ΑΔΕΛΕ Πρωτεύουσα Δήμου
ΜΑΡΓΑΡΙΤΕΣ Οικισμοί με Δράσεις TERRA
Φυσιολατρικές Διαδρομές TERRA
Ανάδειξη Αρχαιολογικών Χώρων
Ανάπλαση Βυζαντινών Μνημείων
Ανάδειξη Γεωλογικών Σχηματισμών
Ανάπλαση Ενετικών Μνημείων
Μουσείο Κεραμικής Τέχνης
Κέντρα Πληροφόρησης Επισκεπτών
Ανάδειξη Πλατειών
ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ: Ε.Γ.Σ.Α.87
ΚΛΙΜΑΚΑ: 1:200.000
ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ: ΛΙΠΑΚΗΣ ΜΙΧΑΛΗΣ
ΟΑΝΑΚ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΠΙΛΟΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΑΜΑΡΙΟΥ
Ν. ΧΑΝΙΩΝ
Ν. ΡΕΘΥΜΝΟΥ
Ν. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Ν. ΛΑΣΙΘΙΟΥ
ΠΕΡΙΟΧΗ TERRA
Ν. ΡΕΘΥΜΝΟΥ
Ν. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
ΟΡΟΣΕΙΡΗΛΟΦΟΣ
ΡΕΘΥΜΝΟ
ΑΔΕΛΕ
ΠΕΡΑΜΑ
ΓΑΡΑΖΟ
ΔΑΜΑΒΟΛΟΣ
ΜΑΡΓΑΡΙΤΕΣ
ΑΒΔΑΝΙΤΕΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ
ΠΑΤΣΟΣ
ΣΠΗΛΙ
ΑΜΑΡΙ
ΦΟΥΡΦΟΥΡΑΣ
ΑΠΟΔΟΥΛΟΥ
ΖΑΡΟΣ
ΓΕΡΓΕΡΗ
ΑΓΙΟΣ ΠΑΥΛΟΣ
0 5 10
Χιλιόμετρα - Kilometres

Πατσός Δήμου Σιβρίτου

Το μικρό χωριουδάκι Πατσός, είναι ένα από τα πιο όμορφα ορεινά χωριά της επαρχίας Αμαρίου και απέχει από την πόλη του Ρεθύμνου 30 περίπου χιλ. Περιβάλλεται από πλούσια βλάστηση όπου κυριαρχούν τα καρποφόρα δέντρα της ορεινής ζώνης όπως καρυδιές, κερασιές κ.α., ενώ υπάρχουν και πολλές δασικές εκτάσεις. Το όμορφο αυτό φυσικό περιβάλλον σε συνδυασμό με τα άφθονα τρεχούμενα νερά και το υγιεινό κλίμα κάνει ευχάριστη τη διαμονή και προσελκύει πολλούς φυσιολάτρες και πεζοπόρους. Το χωριό αυτό όμως είναι γνωστό και για το πανέμορφο φαράγγι του που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον οικισμό.

1. ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ

Η δημιουργία Κέντρου Πληροφόρησης Επισκεπτών έγινε μετατρέποντας ένα τμήμα του πρώην δημοτικού σχολείου της Πατσού, που δεν

λειτουργεί πλέον λόγω έλλειψης μαθητών, ώστε να εξυπηρετήσει το σκοπό αυτό.

Στο κτήριο αυτό, που βρίσκεται στην είσοδο του χωριού, έγιναν έργα διαμόρφωσης και βελτίωσης του κτηρίου. Ειδικότερα, δημιουργήθηκε χώρος υποδοχής των επισκεπτών, έγιναν χώροι υγιεινής και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Η κατάλληλη επίπλωση και ο απαραίτητος εξοπλισμός έγινε επίσης στα πλαίσια του προγράμματος. Το ΚΠΕ είναι έτοιμο να λειτουργήσει με την ευθύνη του Δήμου Σιβρίτου.

Το ΚΠΕ θα παρέχει χρήσιμες πληροφορίες και μέσω αυτού θα γίνεται διανομή έντυπου υλικού, που θα προβάλει την περιοχή και θα καθοδηγεί τον επισκέπτη και περιηγητή στις διαδρομές που επιθυμεί να ακολουθήσει.

Το ΚΠΕ επίσης, θα αποτελεί χώρο προώθησης, προβολής και διακίνησης παραδοσιακών προϊόντων, όπως είναι το μέλι, τα υφαντά, τα κεντήματα, τα αρωματικά φυτά και βότανα, κλπ.

Κέντρο Πληροφόρησης Επισκεπτών στην Πατσό

Φαράγγι Πατσού

2. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ - ΑΝΑΠΛΑΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΠΑΤΣΟΥ

Ο μεσοβυζαντινός ναός της Παναγίας Πατσού, ευρίσκεται μέσα στον οικισμό και ακριβώς πίσω από το δημοτικό σχολείο του χωριού. Ο ναός παρά το ότι βρίσκεται σε ερειπωμένη κατάσταση, διατηρεί αρκετά υπολείμματα τοιχογραφικού διακόσμου και άλλων αρχιτεκτονικών στοιχείων, που μαρτυρούν την ιστορία του στο πέρασμα των αιώνων.

Κατά πάσα πιθανότητα ο ναός αυτός, που ήταν μεγάλος και σύνθετος αρχιτεκτονικά, χρησιμοποιήθηκε από την οικογένεια των Καλεργών ως επισκοπικός, μετά από τη ρύθμιση που προέκυψε από τη Συνθήκη με τη Βενετία το 1299. Οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας αποδεικνύουν την επικράτηση υψηλού επιπέδου καλλιτεχνικών επιδράσεων στο νησί.

Στα πλαίσια του TERRA-DIAS έγιναν έργα για την προστασία και τη στερέωση του σημαντικού αυτού μνημείου, ενώ οι εργασίες συνεχίζονται για την πλήρη αποκατάσταση του ναού, μέσα από άλλα προγράμματα και με τη στήριξη της 13ης Εφορείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Τμήμα του Ναού και τοιχογραφικός διάκοσμος

3. ΦΑΡΑΓΓΙ ΠΑΤΣΟΥ

Βλάστηση του φαραγγιού

Πρόκειται για ένα τοπίο ιδιαιτέρου φυσικού κάλους με αυθεντική αισθητική, αρχαιολογική και θρησκευτική αξία. Από το 1989 μέχρι σήμερα έχουν γίνει διάφορες επεμβάσεις από τη διεύθυνση δασών Ρεθύμνης με σκοπό τη διευκόλυνση των δραστηριοτήτων δασικής αναψυχής και των θρησκευτικών εκδηλώσεων των κατοίκων. Είναι επίσης χαρακτηρισμένος αρχαιολογικός χώρος και ανασκάπτεται από την ΚΕ΄ Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Η περιοχή του φαραγγιού, μαζί με το φαράγγι Πρασιών, το χείμαρρο «Σφακορύακο» με τους παραχειμάρρους του και μια παραλιακή ζώνη, που αρχίζει 3 χιλιόμετρα ανατολικά του Ρεθύμνου μέχρι το ακρωτήρι «Λιανός Κάβος», περιλαμβάνεται στις περιοχές NATURA 2000.

Φυσιολατρική διαδρομή

Για τους φυσιολάτρες, το φαράγγι προσφέρεται ιδιαίτερα για μια ευχάριστη πεζοπορική διαδρομή διάρκειας μιας ώρας περίπου. Ακολουθώντας το μονοπάτι που έχει δημιουργηθεί και διασχίζει το φαράγγι μέχρι τη βόρεια έξοδο του, όπου δημιουργείται και το φράγμα Ποταμών, η ποικιλία της βλάστησης του φαραγγιού, το τρεχούμενο νερό και η ηρεμία της φύσης, δημιουργούν τις κατάλληλες συνθήκες για μια αξέχαστη διαδρομή.

Δασικό μονοπάτι μέσα στο φαράγγι της Πατσού

Αρχαίο Ιερό Ερμή Κραναίου

Ο ίδιος χώρος, παρουσιάζει παράλληλα, ιστορικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

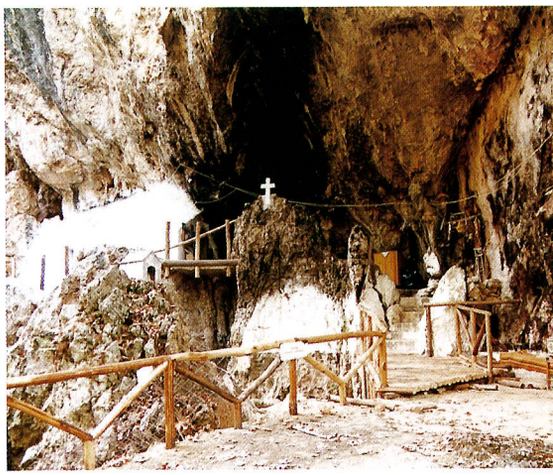
Τα πρώτα ευρήματα ήρθαν στο φως το 1883-1884 περίπου. Το σημαντικότερο είναι η επιγραφή που πιστοποιεί την θεότητα που λατρεύτηκε στο χώρο αυτό.

Ο ιερός χαρακτήρας του χώρου στον οποίο σήμερα λατρεύεται ο Άγιος Αντώνιος, ξεκινάει πολλούς αιώνες πριν, με τη δημιουργία του ιερού κατά τη Μινωϊκή περίοδο. Ο χώρος της αρχαίας λατρείας καταλάμβανε τη βραχοσκεπή, μέσα στην οποία είναι χτισμένο το εκκλησάκι του Αγίου Αντωνίου, αλλά και την πλαγιά μέχρι την πηγή.

Οι τελετουργίες γίνονταν στο ύπαιθρο, όπως σε όλα τα ιερά αυτού του είδους, πολύ διαδεδομένου στις αγροτικές περιοχές και ιδιαίτερα στην Κρήτη των προχριστανικών αιώνων. Καθοριστικά στοιχεία για την επιλογή του τόπου ήταν η ύπαρξη του νερού, η πυκνή βλάστηση και το επιβλητικό τοπίο. Η ύπαρξη του αρχαίου ιερού είναι γνωστή ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα και αρκετά από τα τότε ευρήματα βρίσκονται σήμερα στο Ashmolean Museum της Οξφόρδης και στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Τα ευρήματα των νεότερων ερευνών φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου.

Η αρχαία λατρεία ήταν αδιάλειπτη για 24 αιώνες τουλάχιστον, από τα Μινωικά χρόνια έως το τέλος της ρωμαιοκρατίας (από το 2000 π.Χ. περίπου έως τον 4ο αι. μ.Χ.), μέχρι τη μετατροπή της αργότερα σε χριστιανική, που διαρκεί έως σήμερα. Αναθηματική επιγραφή του 1ου αιώνα π.Χ. που είχε βρεθεί το 1888, μας πληροφορεί ότι στο ιερό λατρευόταν ο Ερμής Κραναίος (επίθετο που παραπέμπει στην κρήνη - πηγή, ενταγμένη στο ιερό). Η λατρεία του Ερμή ήταν διαδεδομένη στην Κρήτη, κυρίως για τις βλαστικές του ιδιότητες που απηχούν τα ιδεώδη της Μι-

νωικής λατρείας, επικεντρωμένης στη γονιμότητα της φύσης και στα συναισθήματα που προκαλούσε η διαδοχή των εποχών και το μυστηριώδες φαινόμενο του κύκλου της βλάστησης. Στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο εμφανίζεται κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας (1ος αι. π.Χ. - 4ος μ.Χ.) και η λατρεία του θεού Πάνα, όπως πιστοποιείται από την εύρεση μαρμάρινου γλυπτού του ίδιου του θεού, κατεξοχήν δημοφιλή στις τάξεις των αγροτών και των κτηνοτρόφων, αλλά και άμεσα σχετιζόμενου με τη λατρεία του Ερμή.

Σπηλαιώδης Ναός Αγίου Αντωνίου Πατσού

Ο χώρος του ιερού είχε μείνει σχεδόν ανέπαφος, με τους βράχους στη φυσική τους μορφή και μικρής κλίμακας διαμορφώσεις κατά τόπους ή λιγοστές απλές κατασκευές, απαραίτητες για την τέλεση της λατρείας.

Οι ανασκαφές που διεξάγονται από την ΚΕ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων αποκαλύπτουν τα υπολείμματα των τελετουργιών που ανήκουν σε όλες τις χρονικές περιόδους: αναθήματα, δηλαδή τα αντικείμενα που αφιερώνονταν στο λατρευόμενο θεό (αντίστοιχα με τα σημερινά τάματα), αλλά και πυρές και μεμονωμένες καύσεις που σχετίζονταν με τις θυσίες ζώων ή τις αναίμακτες προσφορές (καρποί, λάδι, κρασί κ.λ.π.). Από τα ευρήματα αυτά είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τις διαφορετικές τελετουργικές συνήθειες που ίσχυαν σε κάθε περίοδο, αλλά και εκείνες που διαφυλάχθηκαν αναλλοίωτες μέσα στο πέρασμα των αιώνων.

Σε όλες τις χρονικές περιόδους το πιο συχνό εύρημα είναι τα αγγεία, πήλινα κυρίως, τα οποία συνήθως σχετίζονταν με την τελετουργική διαδικασία (προσφορά υγρών, βρασμός σπόρων ή κρέατος κ.ά.). Πολυάριθμα είναι επίσης τα ειδώλια (αγαλματίδια) ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα από πηλό ή χαλκό, τα μαρμάρινα γλυπτά, αλλά και διάφορα αντικείμενα της καθημερινής ζωής (νομίσματα, περόνες κ.ά.) ή και ομοιώματα άλλων αντικειμένων κατασκευασμένα ειδικά για αναθηματική χρήση (π.χ. σιδερένιες αιχμές δοράτων μικρού μεγέθους, πήλινα ιερά κέρατα). Σε ορισμένες περιόδους συνηθιζόταν και η ανάθεση των κεράτων και των γνάθων από τα ζώα που είχαν θυσιαστεί.

Το ιερό της Πατσού χρησιμοποιούνταν από τους κατοίκους της γύρω περιοχής, όπου βρίσκεται και η αρχαία πόλη Σίβριτος (σημερινό χωριό Θρόνος). Από το πλήθος και το είδος των αναθημάτων φαίνεται ότι από τον 13ο μέχρι τον 7ο αιώνα το ιερό φτάνει στη μεγαλύτερη ακμή του.

Για τους παραπάνω λόγους το φαράγγι είναι πόλος έλξης πολλών επισκεπτών και αναμένεται η επισκεψιμότητα του να αυξηθεί ραγδαία τα ε-

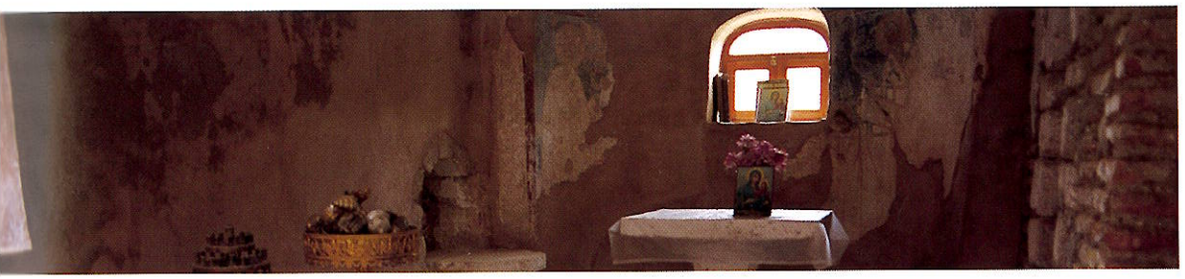

Χάλκινα ειδώλια

πόμενα χρόνια λόγω της προβολής που του γίνεται, της θέσης του αλλά και εξαιτίας του κατασκευαζόμενου φράγματος των Ποταμών. Έτσι τα έργα που γίνονται αποσκοπούν στη βελτίωση και οργάνωση του χώρου, τη διευκόλυνση των επισκεπτών και την αποφυγή της ενδεχόμενης υποβάθμισης από την εντατική χρήση του.

Στα πλαίσια του προγράμματος έγιναν εργασίες ανάδειξης και αξιοποίησης του αρχαιολογικού χώρου αλλά και έργα βελτίωσης και σήμανσης του μονοπατιού που διασχίζει το φαράγγι.

Με την ευθύνη του Δήμου θα γίνεται η διαχείριση του ώστε να υπάρχει έλεγχος και να εξασφαλίζεται η προστασία του. Η ενημέρωση των επισκεπτών θα γίνεται μέσω του Κέντρου Πληροφόρησης που δημιουργήθηκε στο χωριό Πατσός.

Νεφς Αμάρι Δήμου Σιβρίτου

Ο οικισμός Νεφς Αμάρι απέχει από την πόλη του Ρεθύμνου 40 περίπου χιλιόμετρα και είναι ένα από τα πιο όμορφα αγροτικά χωριά της επαρχίας Αμαρίου που διατηρεί τον παραδοσιακό του χαρακτήρα και έχει πολλά μνημεία, κυρίως Βυζαντινά, που μαρτυρούν τη μακραίωνη ιστορία του. Το χωριό αυτό ιδρύθηκε πιθανότατα τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο και από τις αρχές της ενετοκρατίας αποτελούσε επαρχιακό κέντρο. Το Νεφς σημαίνει μάλλον το Κυρίως για να γίνεται διαχωρισμός από την επαρχία Αμαρίου. Στο χωριό αυτό έγινε επιλογή μερικών από τα πιο αξιόλογα μνημεία του για ένταξη στο πρόγραμμα TERRA- DIAS.

1. ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΑΓΙΑΣ ΑΝΝΑΣ

Ο ναός της Αγίας Άννας βρίσκεται 500 μ ΒΑ του οικισμού Νεφς Αμάρι του Δήμου Σιβρίτου. Πρόκειται για ένα μονόχωρο ναΐσκο των αρχών

του 13ου αιώνα, στον οποίο μεταγενέστερα προστέθηκε το νότιο κλίτος, που σήμερα βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση.

Η βόρεια πλευρά του ναού είναι διαμορφωμένη με δυο τυφλά αψιδώματα, ενώ η νότια φέρει, χαμηλωμένου τύπου, τρία τοξωτά ανοίγματα με τα οποία επικοινωνούσε ο κυρίως ναός με το νότιο κλίτος.

Οι εργασίες που έγιναν τη δεκαετία του 1960 αλλοίωσαν τη μορφή του, αφού η δίριχτη ξυλόστεγη οροφή του αντικαταστάθηκε με θόλο από οπλισμένο σκυρόδεμα.

Ιερός Ναός Αγίας Άννας Αμαρίου

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού, που δυστυχώς, διασώζεται μόνο στην κόγχη του ιερού, χρονολογείται με βάση την κτητορική επιγραφή το 1203 μ.Χ.

Στα πλαίσια του προγράμματος, έγινε η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου με την κατασκευή αναλλημματικού τοίχου βόρεια και δυτικά του ναού, η πλακόστρωση του, καθώς και η κατασκευή μονοπατιού από πλακοειδείς λίθους, ντόπιας προέλευσης, από τον κοινοτικό δρόμο προς το ναό. Τέλος, έγινε καθαρισμός και αποχωμάτωση του ερειπωμένου νότιου κλίτους.

Εσωτερικό του Ναού

Κυρία είσοδος του Ναού

2. ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΕΡΑΣ

Κυρία είσοδος του Ναού

Ο ναός της «Κεράς Παναγίας», βρίσκεται 1 χλμ βόρεια του οικισμού Νεφς Αμάρι. Πρόκειται για ένα μεγάλο τρίκλιτο ναό με παρεκκλήσι στο βόρειο τμήμα του.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών διαπιστώθηκε ότι στον ίδιο χώρο υπήρχαν τρεις διαδοχικοί ναοί. Ο αρχικός, ένας μικρός μονόχωρος ναΐσκος ανήκει πιθανότατα στη Β΄ βυζαντινή περίοδο.

Κατά την πρώιμη ενετοκρατία στη θέση του ναΐσκου κατασκευάζεται ένας σταυροειδής, εγγεγραμμένος με τρούλο ναός και εγκάρσιο νάρθηκα ο οποίος και τοιχογραφείται. Μετά τη μερική καταστροφή του, από άγνωστη μέχρις στιγμή αιτία, ανακατασκευάζεται, το 15ο αιώνα και μεταμορφώνεται σε τρίκλιτη θολοσκέπαστη βασιλική. Από τον δεύτερο ναό διασώζεται το ιερό, η πρόθεση, το διακονικό καθώς και τμήμα από τη βόρεια πλευρά του.

Στα πλαίσια του έργου TERRA-DIAS διενεργήθηκε, όπως προαναφέρθηκε, ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του, αφαιρέθηκαν τα μεταγενέστερα επιχρίσματα των εξωτερικών τοίχων και αποχωματώθηκε ο άμεσος περιβάλλοντας χώρος. Παράλληλα αφαιρέθηκε η μεταγενέστερη κεραμοσκεπή στέγη και οι επιχωματώσεις που είχαν αλλοιώσει τη μορφή της και δόθηκαν οι απαραίτητες κλίσεις προκειμένου να τοποθετηθούν χειροποίητα κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Τέλος, κατασκευάστηκε λιθόστρωτο μονοπάτι που από τον παρακείμενο αγροτικό δρόμο οδηγεί στο ναό.

Ιερός Ναός Παναγίας Κεράς Αμαρίου

3. ΕΝΕΤΙΚΟ ΚΑΜΠΑΝΑΡΙΟ

Στο δυτικό τμήμα του οικισμού Νεφς Αμάρι, πάνω στην κορυφή μικρού βραχώδους λόφου, βρίσκεται το κωδωνοστάσιο του ναού του Αγίου Νικολάου. Πρόκειται για ένα αυτοτελές κωδωνοστάσιο ύψους 8,50μ και πλάτος 2,50μ, που κατασκευάστηκε στα τέλη του περασμένου αιώνα από ντόπιους τεχνίτες.

Στενή λίθινη κλίμακα οδηγεί στον όροφο που διαμορφώνεται με οκτώ κίονες οι οποίοι υποβαστάζουν την, με πυραμιδωτή απόληξη, στέγη. Τις γωνίες κοσμούν λίθινες κεφαλές λαϊκής τεχνοτροπίας και μικρά γλυπτά σχήματος πυραμίδας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μια από τις καμπάνες που αποτελεί μια από τις ελάχιστες σωζόμενες του νομού της περιόδου της Ενετοκρατίας.

Οι εργασίες αποκατάστασης περιελάμβαναν τη στερέωση του μνημείου, την ανακατασκευή του πατητού επιχρίσματος της στέγης, την αντικατάσταση των φθαρμένων λαξευτών λίθων στα φωτιστικά ανοίγματα και στα γείσα της στέγης καθώς και την δημιουργία πρόσβασης από το ανατολικό τμήμα του λόφου.

Ενετικό καμπαναριό
Διαμόρφωση πρόσβασης

Δαμαβόλος Δήμου Κουλούκωνα

Ο οικισμός Δαμαβόλος κτισμένος σε υψόμετρο 250 μ., είναι ένα από τα γραφικά χωριό της επαρχίας Μυλοποτάμου που βρίσκεται σε κεντρικό δρόμο της επαρχίας απ' όπου περνούν καθημερινά πολλοί ξένοι και ντόπιοι περιηγητές. Για το λόγο αυτό, επελέγη ως κατάλληλος τόπος για τη δημιουργία ΚΠΕ.

Κτήριο πριν την παρέμβαση

1. ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ

Το παλιό ερειπωμένο σχολείο που υπήρχε πάνω ακριβώς στο δρόμο, σε κεντρικό σημείο του χωριού, ήταν αυτό ακριβώς που χρειαζόταν για να στεγάσει τη δραστηριότητα αυτή μετά βέβαια από την αναπαλαίωσή του.

Το κτήριο αυτό είχε κτιστεί στα τέλη του 19ου με αρχές 20ου αιώνα για να στεγάσει το δημοτικό σχολείο του χωριού.

Με τη βοήθεια του προγράμματος TERRA-DIAS, το παλιό ερειπωμένο κτήριο, το οποίο για πολλά χρόνια είχε αφεθεί στη φθορά του χρόνου, δεν άργησε να μεταμορφωθεί σ' ένα σύγχρονο και καλαίσθητο χώρο.

Η αναστήλωση αυτή, που έγινε με απόλυτο σεβασμό στον παραδοσιακό χαρακτήρα του κτηρίου, περιελάμβανε ξεπετσίσματα - αρμολογήματα της τοιχοποιίας, κατασκευή νέας στέγης, κατασκευή κουφωμάτων, επίστρωση του δαπέδου με πλάκες, χρωματισμούς και ηλεκτρική εγκατάσταση.

Κτήριο μετά την παρέμβαση

Έγινε επίσης, διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, η οποία περιελάμβανε την κατασκευή λιθοδομών, κιγκλιδωμάτων, επίστρωση τμήματος της αυλής με ακανόνιστες πλάκες καθώς και την κατασκευή χώρων υγιεινής.

Ο χώρος επιπλώθηκε και εξοπλίστηκε, ώστε να είναι έτοιμος να λειτουργήσει με ευθύνη του Δήμου Κουκούκωνα.

Το ΚΠΕ θα παρέχει χρήσιμες πληροφορίες και θα γίνεται διανομή έντυπου υλικού που θα προβάλει την περιοχή και θα καθοδηγεί τον επισκέπτη στις διαδρομές που επιθυμεί να κάνει στα αξιόλογα μέρη της περιοχής. Επιπρόσθετα, το ΚΠΕ θα αποτελεί χώρο προώθησης, προβολής και διακίνησης παραδοσιακών προϊόντων όπως π.χ μέλι, υφαντά, κεντήματα, αρωματικά φυτά και βότανα, κλπ.

2. ΑΝΑΠΛΑΣΗ ΠΑΛΑΙΑΣ ΚΡΗΝΗΣ ΜΕ ΠΛΑΤΑΝΟ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΑΥΔΑΝΙΤΩΝ, ΔΗΜΟΥ ΚΟΥΛΟΥΚΩΝΑ

Από το χωριό Δαμαβόλος υπάρχει διακλάδωση που οδηγεί στα χωριά Αγιος Μάμας, και από εκεί στα χωριά Αργουλιό, Καστρί, Αυδανίτες και Αλιάκες. Οι Αυδανίτες ήταν έδρα του Δήμου τον 19ο αιώνα.

Κρήνη Αυδανιτών μετά την παρέμβαση

Η Κρήνη των Αυδανιτών κατασκευάστηκε την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας και συγκεκριμένα, το έτος 1909 σύμφωνα με μαρτυρίες, και για πολλά χρόνια αποτελούσε την κύρια πηγή υδροδότησης των σπιτιών του χωριού. Επίσης, με τις διαμορφωμένες πλύστρες, εξυπηρετούσε τις νοικοκυρές στο πλύσιμο των ρούχων.

Με την παρέμβαση αυτή, έχουν αντικατασταθεί οι παλιές γούρνες, οι οποίες ήταν από τσιμέντο με νέες πέτρινες, πελεκημένες με τα χέρια. Έχουν κατασκευαστεί νέα τμήματα, τα οποία αγκαλιάζουν την παλιά πέτρινη κρήνη, που έχει αποκατασταθεί και επιφανειακό πέτρινο γάντολο, το οποίο οδηγεί τα νερά στο φρεάτιο.

Γενική άποψη πλατείας

Εχει διαμορφωθεί ο χώρος γύρω από την Κρήνη, όπου έχουν κατασκευαστεί καθιστικοί πάγκοι, λιθοδομές γύρω από τους πλατάνους και έχει γίνει επίστρωση του συνόλου της πλατείας με ακανόνιστες πλάκες.

Στόχος του έργου είναι η δημιουργία ενός χώρου, όπου ο επισκέπτης θα μπορεί να καθίσει στη σκιά των γηραιών πλατάνων και να δροσιστεί με το κρύο τρεχούμενο νερό της Κρήνης, με σκοπό πάντα τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς της περιοχής.

Μαργαρίτες Δήμου Γεροποτάμου

Κτήριο πριν την παρέμβαση

ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Οι Μαργαρίτες κυριαρχούν από την περίοδο της Βενετοκρατίας μέχρι σήμερα στη γύρω περιοχή. Έχουν κτισθεί σε υψόμετρο 300 μ. στις βόρειες υπώρειες του Ψηλορείτη, στη μέση της εύφορης κοιλάδας του Μυλοποτάμου, σε ειδυλλιακό τοπίο με πανοραμική θέα. Οι κάτοικοι ασχολούνταν πάντοτε με την αγγειοπλαστική. Ήταν πυθαράδες, όπως οι Θραψανιώτες στην επαρχία πεδιάδος του νομού Ηρακλείου.

Σήμερα είναι κέντρο κεραμικής διεθνώς αναγνωρισμένο και για το λόγο αυτό προσελκύει πολλούς νέους ανθρώπους να ασχοληθούν στον τομέα αυτό και να παραμείνουν στον τόπο τους. Τους καλοκαιρινούς ιδίως μήνες το χωριό μετατρέπεται σε μια μεγάλη έκθεση κεραμικής. Ταυτόχρονα, το χωριό διατηρεί τον παραδοσιακό του χαρακτήρα και διαθέτει πλούτο μνημείων κυρίως Βυζαντινών.

Για την ενίσχυση της τοπικής οικονομίας και κυρίως του κλάδου της κε-

Κτήριο μετά την παρέμβαση

ραμικής, δημιουργήθηκε, με τη βοήθεια του προγράμματος TERRA-DIAS, το Μουσείο Κεραμικής με τη ανάπλαση και μετατροπή ενός παλιού παραδοσιακού κτηρίου που βρίσκεται σε κεντρική τοποθεσία του χωριού. Τα έργα αναπαλαίωσης και μετατροπής του κτηρίου έγιναν με απόλυτο σεβασμό στον παραδοσιακό χαρακτήρα του και το αποτέλεσμα είναι πραγματικά εντυπωσιακό, αφού δημιουργήθηκε ένας σύγχρονος χώρος που θα εξυπηρετήσει ζωτικές ανάγκες του πληθυσμού, δεδομένου ότι η κυριότερη πηγή εισοδημάτων στο χωριό είναι η απασχόληση στον τομέα της κεραμικής.

Εκτός από τον εκθεσιακό του χαρακτήρα, ο χώρος παράλληλα θα λειτουργεί και ως εργαστήριο επίδειξης και διδασκαλίας της κεραμικής τέχνης προκαλώντας έτσι το ενδιαφέρον των επισκεπτών, αλλά και των νέων που θα ήθελαν να μυηθούν στην πανάρχαια τέχνη της κεραμικής.

Η δραστηριότητα αυτή αναμένεται να συμβάλλει θετικά στην τοπική οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη.

Παραλία Γεροποτάμου -θέση Στόμιο

Η παραλία Γεροποτάμου βρίσκεται στις εκβολές του ποταμού Γεροποτάμου βόρεια της εθνικής οδού Ηρακλείου - Χανίων. Η έκταση έχει σχήμα δέλτα και τα πρανή παρουσιάζουν μεγάλες κλίσεις. Η παραλία προσελκύει αρκετούς επισκέπτες τους καλοκαιρινούς μήνες και συνδυάζει το μπάνιο με την ξεκούραση.

Άποψη παραλίας

ΚΕΝΤΡΟ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ - ΑΝΑΨΥΚΤΗΡΙΟ, ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΠΑΡΑΛΙΑΣ

Ο χώρος προσφέρεται για την ανάπτυξη δραστηριοτήτων αναψυχής, αφού συνδυάζει όμορφο φυσικό περιβάλλον (ποτάμι - υγροβιότοπο - παρόχθια βλάστηση) και την παραλία για θαλάσσια σπόρ.

Το αναψυκτήριο, που διαθέτει επίσης χώρους υγιεινής, έγινε στα πλαίσια του προγράμματος TERRA-DIAS, με σκοπό να συμβάλει στην προστασία και την καθαριότητα του χώρου, προσφέροντας συγχρόνως στοιχειώδεις ανέσεις στους επισκέπτες.

Κέντρο Υποδοχής Επισκεπτών

Αποδούλου Δήμου Κουρητών

Το χωριό Αποδούλου, που απέχει από το Ρέθυμνο 55 περίπου χλμ., κυριαρχούσε πάντοτε στη γύρω περιοχή λόγω της θέσης την οποία κατέχει στην αρχή της κοιλάδας του Αμαρίου και στη δυτική πλαγιά του Ψηλορείτη.

Η περιοχή παρουσιάζει και αρχαιολογικό ενδιαφέρον, αφού έχουν ανασκαφεί ευρήματα Μινωικής εποχής. Σημαντικά ευρήματα αποτελούν οι θολωτοί τάφοι αλλά και η έπαυλη υστερομινωϊκών χρόνων.

Κέντρο Ενημέρωσης Επισκεπτών Αποδούλου

ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ

Η δημιουργία Κέντρου Πληροφόρησης Επισκεπτών, που έγινε με τη μετατροπή του παλαιού δημοτικού σχολείου Αποδούλου, θα συνεισφέρει σημαντικά στην αναζωογόνηση του σημαντικού αυτού οικισμού αλλά και της ευρύτερης περιοχής.

Το σχολείο βρίσκεται σε μια μοναδική τοποθεσία από άποψη θέας και τοπίου, ενώ το κτήριο από αρχιτεκτονική άποψη είναι νεοκλασσικό πετρόκτιστο κτισμένο γύρω στο 1920 με όμορφο περιβάλλοντα χώρο.

Η ανάπλαση του κτηρίου και η μετατροπή του έγινε με απόλυτο σεβασμό στον παραδοσιακό του χαρακτήρα.

Το κτήριο έχει επιπλωθεί και εξοπλισθεί κατάλληλα ώστε να είναι σε θέση να λειτουργεί με την ευθύνη του Δήμου.

Το ΚΠΕ θα παρέχει χρήσιμες πληροφορίες και μέσω αυτού θα γίνεται διανομή έντυπου υλικού που θα προβάλει την περιοχή και θα καθοδηγεί τον επισκέπτη στις διαδρομές που επιθυμεί να ακολουθήσει και τα αξιόλογα μέρη που μπορεί να επισκεφθεί.

Το ΚΠΕ θα αποτελέσει χώρο προώθησης, προβολής και διακίνησης παραδοσιακών προϊόντων, όπως μέλι, υφαντά, κεντήματα, αρωματικά φυτά και βότανα, κλπ.

Παραλία του Αγίου Παύλου στο Ρέθυμνο

Γεωλογικοί σχηματισμοί στον Άγιο Παύλο

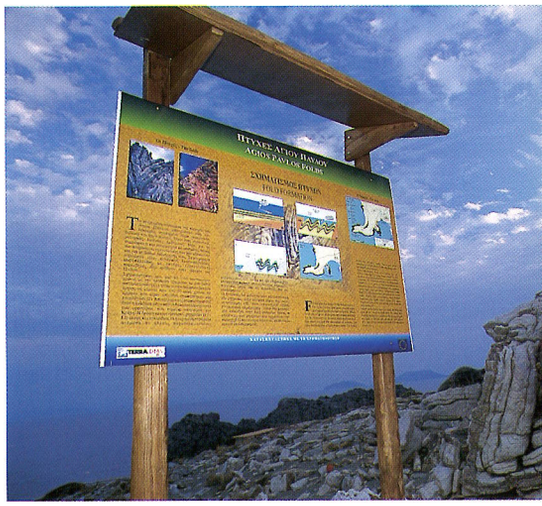
Άγιος Παύλος Σαχτουρίων Δήμου Λάμπης

Η πανέμορφη παραλία του Αγίου Παύλου βρίσκεται στη νότια πλευρά του νομού Ρεθύμνης, απέχει 50 χλμ. από την πόλη του Ρεθύμνου και διοικητικά ανήκει στον οικισμό Σαχτούρια του Δήμου Λάμπης.

Για να φθάσουμε εκεί ακολουθούμε τον κεντρικό δρόμο προς Αγία Γαλήνη περνώντας μέσα από όμορφα χωριά και Κέδρους και ακολουθώντας τη διακλάδωση που οδηγεί στα Σαχτούρια, μέσα από ένα στενό δρόμο με απότομες κλίσεις και πολλές στροφές, φθάνουμε στην παραλία του Αγίου Παύλου.

ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΓΕΩΛΟΓΙΚΩΝ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΩΝ

Το τοπίο σε αποζημιώνει. Όμορφες αμμουδερές παράλιες που απλώνονται κάτω από τους αμμόλοφους προσφέρονται για απολαυστικό κολύμπι τους καλοκαιρινούς μήνες.
Λόγω του ήπιου κλίματος που επικρατεί στην περιοχή, το καλοκαίρι διαρκεί πολύ περισσότερο σχεδόν μέχρι το τέλος Νοεμβρίου.

Το τοπίο όμως είναι μαγευτικό και πάνω στους αμμόλοφους, όπου υπάρχουν μοναδικοί γεωλογικοί σχηματισμοί, που δημιουργούν ένα σπάνιας ομορφιάς φυσικό περιβάλλον.

Ιδιαίτερα, οι μοναδικές στον κόσμο πτυχώσεις του Αγίου Παύλου φανερώνουν με ξεχωριστή ομορφιά τη βιαιότητα και ένταση των γήινων διεργασιών που τις σχημάτισαν, πριν από πολλά εκατομμύρια χρόνια στην περιοχή αυτή της Κρήτης. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι ο χώρος αυτός πρέπει να προστατευθεί και να διατηρηθεί ως σπάνιο μνημείο της φύσης.

Για το λόγο αυτό η περιοχή εντάχθηκε στο πρόγραμμα TERRA- DIAS και έγιναν έργα ανάδειξης και προστασίας του τοπίου, ενώ διαμορφώθηκε η πρόσβαση από την παραλία προς τους γεωλογικούς σχηματισμούς για τη διευκόλυνση των επισκεπτών και τοποθετήθηκε ειδική πληροφοριακή πινακίδα.

Πτυχές ασβεστολίθων στην παραλία Αγίου Παύλου

ΠΙΛΟΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ
[ΑΣΤΕΡΟΥΣΙΑ]

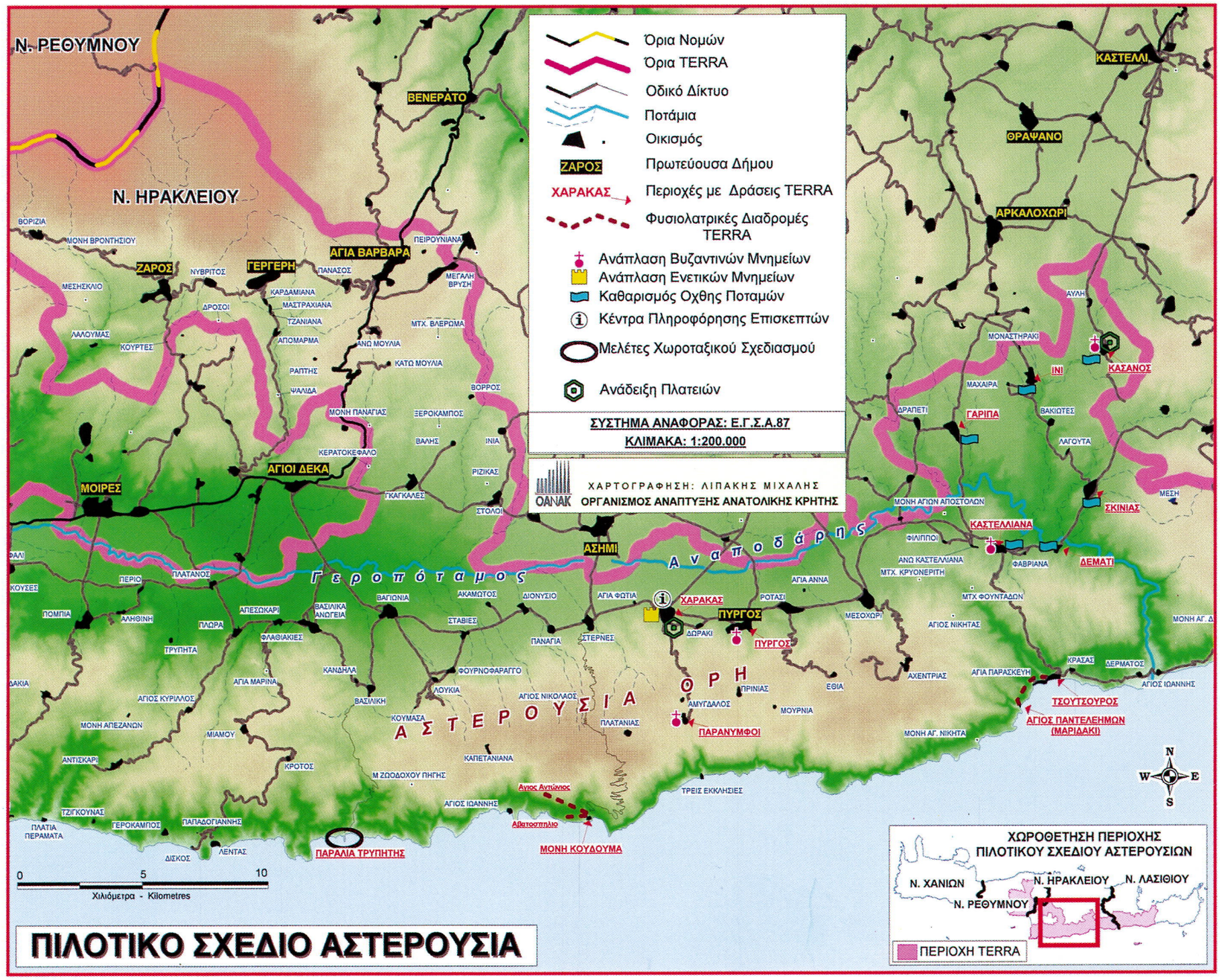
Ένα μεγάλο μέρος των έργων που έγιναν στο Νομό Ηρακλείου και κυρίως στην περιοχή της Μεσσαράς, περιλαμβάνεται στο πιλοτικό σχέδιο με την ονομασία «Αστερούσια», που πήρε την ονομασία του από την ομώνυμη οροσειρά που είναι μια από τις βασικές περιοχές, τις ενταγμένες στο πρόγραμμα.

Και εδώ πάλι συνδυάζονται και οι τρεις κατηγορίες έργων που περιγράφηκαν στα προηγούμενα.

Η δημιουργία ενός Κέντρου Πληροφόρησης στο Χάρακα του Δήμου Αστερουσίων, οι αναπλάσεις Βυζαντινών μνημείων σε περιοχές του Δήμου Αρκαλοχωρίου και του Δήμου Αστερουσίων, η δημιουργία φυσιολατρικών διαδρομών στους Δήμους Κόφινα και Αστερουσίων, ο σημειακός καθαρισμός από σκουπίδια και η αποκατάσταση της όχθης του ποταμού Αναποδάρη με φυτεύσεις είναι το σύνολο των έργων της ενότητας αυτής.

Αστερούσια. Θέα προς τη Μεσσαρά

ΠΙΛΟΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΑΣΤΕΡΟΥΣΙΑ

Σπηλαιώδης Ναός Αγίου Νικήτα - Αχεντριάς

Παναγία
στην παραλία
Μάρτσαλου

Χάρακας Δήμου Αστερουσίων

ΑΝΑΠΛΑΣΗ ΦΡΟΥΡΙΟΥ [ΧΑΡΑΚΙ]

Στο σημερινό χωριό Χάρακα του Δήμου Αστερουσίων, στις ΒΑ υπώρειες του Κόφινα, στη λεγόμενη Κάτω Ρίζα, δεσπόζει ο επιβλητικός βράχος «Χαράκι» επί του οποίου σώζονται ίχνη οχυρώσεων, κτισμάτων και ο άλλοτε τοιχογραφημένος, μονόχωρος, καμαροσκεπής ναΐσκος της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος.

Μνεία της θέσης γίνεται από τους περιηγητές Raulim, Pashley και τον Ιταλό μελετητή G. Gerola.

Το Χαράκι αποτελούσε οχυρωμένη θέση, έδρα στρατιωτικής φρουράς, που εξασφάλιζε την άμυνα της γύρω περιοχής και ενδεχομένως ενίσχυσε τον αμυντικό ρόλο του γειτονικού σημαντικού Καστελλίου του Μονοφατσίου.

Η οχύρωση του βράχου διαμορφωνόταν με διπλό περίβολο, ένα κατώτερο στην κλιτύ και ένα δεύτερο στην κορυφή, ενώ η ανατολική πλευρά είναι φυσικά οχυρωμένη.

Σε ανώτερο επίπεδο του βράχου δεσπόζει επίμηκες κτήριο αποτελούμενο από τρεις διαδοχικές αίθουσες στεγασμένες με ημικυλινδρικό θόλο. Η έδραση του κτηρίου αυτού έγινε απευθείας πάνω σε αρχαιότερη ημιλαξευμένη στο βράχο δεξαμενή.

Η βορειότερη αίθουσα αρχικά ήταν κινστέρνα, γι αυτό και η στέγη του κτηρίου είχε διαμορφωθεί με τις κατάλληλες κλίσεις που οδηγούσαν τα όμβρια ύδατα σε δύο οπές-συλλεκτήρες.

Οι άλλες αίθουσες πιθανότατα κάλυπταν ανάγκες στρατωνισμού. Το κεντρικό κτήριο προέκτειναν προς τα δυτικά ένας διώροφος πύργος στη ΒΔ πλευρά και ένας αντίστοιχα διώροφος ορθογώνιος χώρος στα νότια.

Στο υψηλότερο σημείο του βράχου σώζονται ακόμη ίχνη ενός παλαιότερου ορθογώνιου πύργου. Ίχνη επάλξεων σώζονται σήμερα στο χαμηλό προτείχισμα της δυτικής πλευράς καθώς και στο τείχισμα νότια του ναού.

Φρούριο "Χαράκι" μετά την αποκατάσταση και τη διαμόρφωση της πρόσβασης

Οι υφιστάμενες οχυρώσεις διαμορφώθηκαν σε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Η αρχική θα πρέπει να αναχθεί στη Β΄ Βυζαντινή περίοδο και σε μεταγενέστερη φάση, μέσα στην Ενετική περίοδο και προ του 16ου αιώνα, συμπληρώθηκε και ενισχύθηκε. Προσθήκες και επεμβάσεις έχουμε και κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, όταν το «Χαράκι» έγινε για μια ακόμη φορά έδρα τοπικής φρουράς, αλλά και πολύ αργότερα μέσα στην ίδια περίοδο όταν μετετράπη σε σεράγι.

Το μνημείο αυτό, που θεωρείται αξιόλογο για την περιοχή είχε σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί, και είχε αφεθεί στην εγκατάλειψη και τη φθορά. Η παρέμβαση που έγινε μέσα από το πρόγραμμα TERRA-DIAS παρά το ότι ήταν μια αρκετά δύσκολη, επίπονη και πολύπλοκη εργασία, απέδωσε θετικά αποτελέσματα. Το φρούριο έχει προστατευτεί και αποκατασταθεί σε σημαντικό βαθμό και έχει γίνει επισκέψιμο.

Με τη φροντίδα του Δήμου και της αρμόδιας 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ο χώρος του φρουρίου προβλέπεται να λειτουργήσει σαν εκθεσιακός, φιλοξενώντας φωτογραφικό υλικό από τα ευρήματα, που έχουν αποκαλυφθεί εκεί, καθώς και σχετικά ιστορικά κείμενα.

Το φρούριο κατά τη διάρκεια των εργασιών της αποκατάστασης

2. ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΧΩΡΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ [ΧΑΡΑΚΙ]

Το χωριό Χάρακας είναι από τα μεγαλύτερα σε πληθυσμό και πιο εύρωστα οικονομικά χωριά του Δήμου Αστερουσίων και απέχει από την πόλη του Ηρακλείου 50 περίπου χλμ.

Επί πλέον, βρίσκεται σε κεντρική θέση της ευρύτερης περιοχής του Δήμου Αστερουσίων και σε μικρή απόσταση από την έδρα του Δήμου που είναι ο οικισμός Πύργος.

Σε συνδυασμό με την ανάπλαση του φρουρίου Χαράκι, διαμορφώθηκε στον ευρύτερο ελεύθερο χώρο, που ευρίσκεται κάτω από το φρούριο και κοντά στον κεντρικό δρόμο, Κέντρο Πληροφόρησης Επισκεπτών που θα λειτουργήσει με την ευθύνη του Δήμου.

Για την εξυπηρέτηση των αναγκών του ΚΠΕ δημιουργήθηκε ένα μικρό πετρόκτιστο κτίριο, έγινε ανάπλαση του ευρύτερου ελεύθερου χώρου με δημιουργία πάρκου αναψυχής και διαμορφώθηκε η πρόσβαση προς το φρούριο με πέτρινα σκαλοπάτια.

Η παρέμβαση και εδώ έχει ολοκληρωμένο χαρακτήρα και αποσκοπεί στην οικονομική τόνωση και κοινωνική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής.

Κέντρο Πληροφόρησης Επισκεπτών

Πύργος Δήμου Αστερουσίων

ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΑΓΙΩΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ & ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Ο ναός βρίσκεται στην κωμόπολη Πύργο του Δήμου Αστερουσίων, που αποτελεί και έδρα του Δήμου. Ήταν ήδη γνωστός στις αρχές του 20ου αιώνα στον Ιταλό μελετητή G. Gerola. Ο δίκλιτος σήμερα - και αρχικά τρίκλιτος - ναός, καλύπτεται με ημικυκλικές καμάρες και δίριχτες κεραμοσκεπείς στέγες.

Το κατεστραμμένο σήμερα κλίτος, με το υφιστάμενο βόρειο κλίτος του Αγίου Γεωργίου και το νότιο του Αγίου Κωνσταντίνου, αντίστοιχα, χωρίζονται με ισχυρούς τοίχους που διατρυπώνται με θύρες στο δυτικότερο τμήμα τους.

Σε κάθε κλίτος υπάρχει μια θύρα στο δυτικό τοίχο με υπέρθυρο οξυκόρυφο βόρεια και ημικυκλικό περιβαλλόμενο από μονή σειρά κάθετων

πλίνθων στα νότια. Δίπλα στη νότια παραστάδα του νοτίου θυρώματος σώζεται εντοιχισμένο λιθανάγλυφο μετάλλιο με σταυρό. Και τα δύο σωζόμενα κλίτη διατηρούν εκτεταμένα ίχνη τοιχογραφικού διακόσμου.

Στο κλίτος του Αγίου Κωνσταντίνου υπήρχαν δύο σύγχρονες μεταξύ τους κτητορικές επιγραφές που αναφέρουν το όνομα Γεώργιος Παχνούτης και την από κτίσεως κόσμου χρονολογία 6823.

Στο ίδιο κλίτος υπάρχουν τέσσερις σκηνές, από το βίο του μεγάλου Κωνσταντίνου, που συνθέτουν ένα μοναδικό εικονογραφικά αλλά και τεχνοτροπικά σύνολο αφού διακρίνονται σ΄ αυτό επιρροές από τη ρωμανική τέχνη.

Στο ίδιο όμως κλίτος φαίνεται να έχει δουλέψει και άλλος ένας ζωγράφος, στον οποίο αποδίδονται οι σκηνές της Γέννησης, της Βάπτισης, της Υπαπαντής και της Βαϊοφόρου και ο οποίος δεν αφίσταται από τις τεχνοτροπικές αλλά και εικονογραφικές αρχές της παλαιολόγειας τέχνης.

Στο κλίτος του Αγίου Γεωργίου εντοπίζεται το χέρι ενός καλλιτέχνη που συγγενεύει τεχνοτροπικά με το ζωγράφο των σκηνών του βίου του Αγίου Κωνσταντίνου και υιοθετεί μια αρχαϊκή τάση παραπέμπουσα στην τέχνη του τέλους του 13ου αιώνα και απαντά επίσης σε ορισμένους Κρητικούς ναούς του 14ου και 15ου αιώνα.

Στον αύλειο χώρο του ναού ανασκάφτηκε τμήμα νεκροταφείου της ενετικής περιόδου.

Στα πλαίσια του προγράμματος TERRA-DIAS έγιναν εργασίες ανάπλασης του περιβάλλοντα χώρου, καθώς και εργασίες προστασίας και συντήρησης του μνημείου.

Ιερός Ναός Αγίων Γεωργίου και Κωνσταντίνου

Παρανύμφοι Δήμου Αστερουσίων

ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

Ο σημερινός ναός του Αγίου Παύλου, σε δύσβατη τοποθεσία των Αστερουσίων, κοντά στον οικισμό των Παρανύμφων, αποτελούσε αρχικά καθολικό μονής αφιερωμένης πιθανότατα στους κορυφαίους των Αποστόλων, Πέτρο και Παύλο.

Η πρώτη μνεία για τη μονή αυτή γίνεται σε κώδικα του Ιωσήφ Φιλάγρη, χρονολογούμενο στα 1392. Ο αρχικός ναΐσκος είναι μονόχωρος, μικρών διαστάσεων, τετράγωνος στην κάτοψη, με καμπύλη εξέχουσα αψίδα ανατολικά, στεγασμένος με ελαφρά οξυκόρυφη ημικυλινδρική καμάρα, ενισχυμένη εσωτερικά με σφενδόνιο.

Η αρχική είσοδος του μνημείου, που ανοιγόταν στη δυτική πλευρά, κατεστράφη μεταγενεστέρως κατά τη φάση της προσθήκης του ευρέως, εξέ-

Ιερός Ναός Αγίου Παύλου

χοντος Β. και Ν., νάρθηκα. Την προσθήκη αυτή υπαγόρευσε πιθανότατα ο αυξανόμενος αριθμός του εκκλησιάσματος. Ο πλατύτερος και αρκετά ψηλότερος από το αρχικό μνημείο αυτός νάρθηκας, στεγάζεται με οξυκόρυφη ημικυλινδρική καμάρα και φέρει στη νότια όψη του ενδιαφέρον πώρινο ανάγλυφο, γοτθικού ρυθμού θύρωμα ενετικής περιόδου με μικρό ορθογωνικό παράθυρο ψηλότερα στον ίδιο τοίχο.

Γύρω από το ναό είναι εμφανή μέχρι σήμερα ίχνη προσκτισμάτων, που χρησιμοποιούνταν πιθανότατα σαν κελιά. Λιθόστρωτο δάπεδο κάλυπτε το χώρο εξωτερικά, νότια της δυτικής θύρας του νάρθηκα.

Ίχνη τοιχογραφιών είναι ορατά μόνο στο εσωρράχιο της καμάρας, στο δυτικό τοίχο και στο ανώτερο τμήμα του νότιου τοίχου του νάρθηκα. Πιθανόν τοιχογραφίες υπάρχουν επίσης στον κυρίως ναό. Από τις παραστάσεις που διακρίνονται, αναγνωρίζονται σπαράγματα της Β΄ Παρουσίας, στηθάρια Αγίων, σκηνές από πάθη και από μαρτύρια Αγίων καθώς και ολόσωμες μορφές Οσίων.

Επί τη βάσει κυρίως τεχνοτροπικών κριτηρίων, ο διάκοσμος αυτός μπορεί να αναχθεί στον 14ο αιώνα και χρονολογικά δεν πρέπει να απέχει σημαντικά από την κατασκευή του κυρίως ναού.

Στα πλαίσια του προγράμματος TERRA-DIAS έγιναν εργασίες ανάπλασης του περιβάλλοντα χώρου, καθώς και εργασίες προστασίας και συντήρησης του μνημείου.

Αχεντριάς Δήμου Αστερουσίων

ΠΑΡΑΛΙΑΚΗ ΦΥΣΙΟΛΑΤΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΣΟΥΤΣΟΥΡΑ - ΜΑΡΙΔΑΚΙ

Η διαδρομή αυτή συνδέει του δύο παραθαλάσσιους οικισμούς Τσούτσουρα και Μαριδάκι του Δημοτικού διαμερίσματος Αχεντριά του Δήμου Αστερουσίων. Οι δύο οικισμοί έχουν αναπτυχθεί τουριστικά και αποτελούν παραθεριστικά κέντρα. Το Μαριδάκι έχει ελάχιστους μόνιμους κατοίκους ενώ ο Τσούτσουρας έχει 50 περίπου μόνιμους κατοίκους και διαθέτει πολλά τουριστικά καταλύματα.

Ο οικισμός Τσούτσουρας συνδέεται με το νότιο οδικό άξονα με ασφαλτοστρωμένο δρόμο μήκους 11 χλμ, ενώ ο οικισμός Μαριδάκι συνδέεται με τον Αχεντριά με χωματόδρομο μήκους 18,5 χλμ.

Τα φυσικά χαρακτηριστικά της περιοχής δημιουργούν ένα περιβάλλον

ιδιαίτερης αισθητικής αξίας αλλά με έντονες και δυσμενείς επιπτώσεις της κακώς εννοούμενης αξιοποίησης και ανάπτυξης.

Η περιοχή προσφέρεται για αναψυχή και προσελκύει όλο και περισσότερο αριθμό επισκεπτών, λόγω της καθαρής θάλασσας και του ξηρού κλίματος που διαθέτει. Σε μια προσπάθεια αναβάθμισης της περιοχής έγιναν έργα ανάπλασης και σήμανσης του μονοπατιού που συνδέει τους οικισμούς Μαριδάκι και Τσούτσουρο. Η διαδρομή είναι μικρή διάρκειας, μιας ώρας περίπου, και προσφέρει στο φυσιολάτρη και πεζοπόρο την δυνατότητα να θαυμάσει την ομορφιά του Λυβικού πελάγους σε συνδυασμό με το άγριο και τραχύ τοπίο των Αστερουσίων. Η βλάστηση που επικρατεί στην περιοχή είναι θαμνώδης, κυριαρχούν οι θάμνοι, τα φρύγανα, το πουρνάρι, η αγριοκουμαριά, το θαμνοκυπάρισσο και άλλα. Η πανίδα της περιοχής είναι πλούσια.

Στις απόκρημνες και βραχώδεις ακτές φωλιάζουν οι πασίγνωστοι γλάροι, ενώ η Αλκυόνη φτιάχνει τη φωλιά της στις χωματένιες ακτές σκάβοντας με το μακρύ της ράμφος. Στην περιοχή φωλιάζουν επίσης αγριοπερίστερα, λαγοί, πέρδικες κ.λ.π.

Τα έργα που έγιναν μέσω του προγράμματος TERRA-DIAS, αφορούν στη σήμανση του μονοπατιού τη διάνοιξη του σε διάφορα σημεία, τη δημιουργία χώρων αναψυχής και καθιστικών, καθ΄ όλη την διάρκεια της διαδρομής, και εργασίες βελτίωσης της πρόσβασης της εισόδου και εξόδου του μονοπατιού στον οικισμό Τσούτσουρα και Μαριδάκι, αντίστοιχα.

Δασικό μονοπάτι
Τσούτσουρα - Μαριδάκι

Καστάνοι Δήμου Αρκαλοχωρίου

1. ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΧΡΙΣΤΟΥ

Ιερός Ναός Σωτήρος Χριστού

Σε απόσταση 10 χλμ. από την κωμόπολη του Αρκαλοχωρίου βρίσκεται ο οικισμός Κασάνων, ένα ήσυχο αγροτικό χωριό που διατηρεί τον παραδοσιακό του χαρακτήρα. Στο παλιό τμήμα του χωριού αυτού είναι η παλιά Βυζαντινή εκκλησία Σωτήρος Χριστού αφιερωμένη στη Γέννηση του Χριστού.

Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκεπές ναϋδριο με δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη και καμπύλη αψίδα, που παρουσιάζει βαθμιδωτή διαμόρφωση δεδομένου ότι εδράζεται πάνω σε ευρύτερη αρχαιότερου μνημείου.

Εσωτερικά, την ημικυκλική καμάρα ενισχύουν δύο σφενδόνια που βαίνουν σε κιλλίβαντες. Το αρχικό ενετικού τύπου θύρωμα στο δυτικό τοί-

Άλλη άποψη του Ναού

χο, μετασκευάστηκε μεταγενεστέρως σε ορθογωνικό με οριζόντιο υπέρθυρο. Το θύρωμα αυτό πλαισιώνεται από τυφλό αψίδωμα στηριζόμενο επί εξεχουσών παραστάδων. Το αψίδωμα σχηματίζει ψηλά οξυκόρυφο πλίνθινο τόξο, το οποίο περιβάλλεται από μονή εξέχουσα σειρά οπτοπλίνθων.

Στο νότιο τοίχο του ναού έχει πραγματοποιηθεί μεταγενέστερη διάνοιξη πώρινου τοξωτού παραθύρου. Σε ανάλογη επέμβαση οφείλεται και το δίλοβο αγιοθύριδο της κόγχης του ιερού Βήματος η οποία μάλιστα απολήγει σε πλίνθινο κόσμημα.

Ο ναός είναι κατάγραφος με παραστάσεις όπως η Γέννηση, η Υπαπαντή, η Βάπτιση, η Έγερση του Λαζάρου κτλ. Μελέτη για τις τοιχογραφίες του μνημείου, που δημοσιεύτηκε πριν από τον καθαρισμό και τη συντήρηση τους, χρονολογεί το διάκοσμο σε διάφορες χρονικές φάσεις. Ο διάκοσμος της καμάρας και των πλάγιων τοίχων του Ιερού Βήματος ανάγεται στο τέλος του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα, σε αντίθεση με το διάκοσμο των πλάγιων τοίχων, που με τεχνοτροπικά κριτήρια αποδόθηκε στον 13ο αιώνα. Οι σκηνές του κυρίως ναού και της Κοινωνίας των Αποστόλων θεωρείται ότι χαρακτηρίζουν ένα μεταβατικό στάδιο της τέχνης των αρχών του 14ου αιώνα.

Τοιχογραφικός διάκοσμος Ναού

Στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου, που μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο χρησιμοποιείτο σαν κοιμητήριο, βρέθηκε σε βαθύτερο στρώμα, τμήμα άλλου παλαιότερου νεκροταφείου της τουρκικής περιόδου που ίσως να διαδέχτηκε κάποιο ακόμα παλαιότερο στη θέση αυτή.

Στα πλαίσια του προγράμματος TERRA-DIAS έγιναν εργασίες προστασίας και συντήρησης του μνημείου, διαμόρφωσης του ευρύτερου περιβάλλοντα χώρου, καθαρισμός και στερέωση του τοιχογραφικού διακόσμου.

2. ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΠΡΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟ ΣΩΤΗΡΟΣ ΧΡΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΑΝΑΠΛΑΣΗ ΜΙΚΡΗΣ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΜΕ ΚΡΗΝΗ

Εξωτερική πρόσβαση προς μνημείο μετά την παρέμβαση

Το παλιό τμήμα του χωριού, όπου βρίσκεται το Βυζαντινό μνημείο Σωτήρος Χριστού, είναι εγκαταλελειμμένο. Η πρόσβαση προς το μνημείο παρουσίαζε έντονη κατωφέρεια και επικινδυνότητα, ενώ η παλιά κρήνη του χωριού είχε εγκαταλειφθεί και η εικόνα που παρουσίαζε ο χώρος ήταν θλιβερή.

Προκειμένου να υπάρχει μια ολοκληρωμένη παρέμβαση έγιναν έργα διαμόρφωσης της εξωτερικής πρόσβασης προς το μνημείο με κατασκευή σκαλοπατιών, ενώ έγινε ανάπλαση και ανάδειξη της κοντινής μικρής πλατείας και της παλιάς κρήνης του χωριού.

Τα έργα που έγιναν, άλλαξαν σημαντικά την εικόνα του τοπίου και είχαν θετική αποδοχή από το κοινωνικό σύνολο.

Παλαιά Κρήνη

Καστελιανά Δήμου Αρκαλοχωρίου

Το χωριό Καστελιανά βρίσκεται στα νότια του νομού Ηρακλείου στις παρυφές των Αστερουσίων ορέων. Απέχει από το Αρκαλοχώρι 15 περίπου χιλιόμετρα. Είναι αγροτικό χωριό με ανεπτυγμένη την κτηνοτροφία.

ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΕΙΣΟΔΙΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΟ ΛΟΦΟ ΚΑΣΤΕΛΛΟ

Στον ομώνυμο λόφο Κάστελλο, που παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα ιστορική διαδρομή στο πέρασμα των αιώνων, υπάρχει ο μονόχωρος καμαροσκεπής και τοιχογραφημένος ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου. Η εκκλησία αυτή είναι από τις καλλίτερα διατηρημένες εκκλησίες που σώζονται σήμερα στο λόφο Κάστελλο.

Στο λόφο αυτό, γνωστό και ως Ριζόκαστρο ή Χρυσόκαστρο ή Belvedere, υπήρχε κατά την αρχαιότητα η πόλη Πριανσός στα ερείπια της οποίας κτίστηκε μεταξύ του 1206 και 1210 ισχυρό φρούριο. Ο Ιταλός μελετητής G. Gerola εντόπισε μεταξύ των ερειπίων του φρουρίου, στις αρχές του 20ου αιώνα, έξη εκκλησίες εκ των οποίων οι τέσσερις ήταν τοιχογραφημένες. Το αρχικό ναύδριο, που αποκλίνει από τους κανόνες της τυπικής συμμετρίας, απολήγει ανατολικά σε καμπύλη αψίδα και στο εσωτερικό του φέρει ενισχυτικό σφενδόνιο που βαίνει σε κιλλίβαντες. Μεταγενεστέρως, έγινε επέκταση της δυτικής πλευράς του με την προσθήκη νάρθηκα καλυπτόμενου με οξυκόρυφη καμάρα και ο οποίος επικοινωνεί με τον κυρίως ναό με τοξωτό άνοιγμα. Η αρχική είσοδος του μνημείου βρίσκεται στη νότια πλευρά του. Έχει ορθογωνικό λίθινο θύρωμα και το υπερκείμενο ανακουφιστικό τόξο περιβάλλεται από περίτεχνο λιθανάγλυφο πλαίσιο.

Ένα αρχαιότερο του ναού ορθογωνικό ημιλαξευτό στο βράχο κτίσμα, προσκολλημένο στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα, χρησιμοποιήθηκε προφανώς ως βοηθητικό κτίσμα με χαμηλή εσωτερική θύρα επικοινωνίας. Η τοιχοποιία του κυρίως ναού συνίσταται από ευτελή λιθοδομή, χωρίς διακριτούς αρμούς, όπου γίνεται μεγάλη χρήση αρχαιότερων αρχιτεκτονικών μελών. Αραιή χρήση πλίνθων γίνεται μόνο στην τοιχοποιία του νάρθηκα.

Το μνημείο αρχικά ήταν κατάγραφο, τοιχογραφημένο σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους. Σήμερα, ελάχιστα είναι τα σωζόμενα σπαράγματα του τοιχογραφικού διακόσμου. Από τον αρχαιότερο διακρίνουμε μόνο μορφές έφιππων στρατιωτικών Αγίων και άλλες μορφές Αγίων σε στηθάρια. Στο νάρθηκα διακρίνονται τμήματα παραστάσεων όπως η Δευτέρα Παρουσία, η Υπαπαντή, από το βίο της Θεοτόκου κτλ.

Για τον κυρίως ναό μπορεί να προταθεί η χρονολόγηση του στις αρχές του 14ου αιώνα, ενώ για το μεταγενέστερο νάρθηκα τα τέλη του ίδιου αιώνα.

Στα πλαίσια του προγράμματος TERRA-DIAS, έγιναν έργα προστασίας και στερέωσης του μνημείου και διαμόρφωσης του περιβάλλοντα χώρου.

Ιερός Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου στο λόφο Κάστελλο

Θύρωμα του Ναού

ΣΗΜΕΙΑΚΟΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΟΧΘΗΣ ΠΟΤΑΜΟΥ ΑΝΑΠΟΔΑΡΗ

Ο ποταμός Αναποδάρης διασχίζει το νομό Ηρακλείου και εκβάλει στα νότια παράλια του νομού ενώ διέρχεται κάτω από κεντρικούς δρόμους, που οδηγούν στις νότιες περιοχές του νομού Ηρακλείου.

Σε πολλά σημεία δίπλα στις όχθες του ποταμού υπάρχουν συσσωρευμένα σκουπίδια που δημιουργούν πολύ κακή εικόνα και αποτελούν σοβαρή πηγή ρύπανσης του περιβάλλοντος και του υδροφόρου ορίζοντα.
Στα πλαίσια του προγράμματος TERRA-DIAS, έγινε επιλεκτικός καθαρισμός της όχθης του ποταμού από τα σκουπίδια, φύτευση των πρανών με ενδημικά φυτά και περίφραξη.

Τα έργα αυτά αναμένεται να βοηθήσουν στην ευαισθητοποίηση του τοπικού πληθυσμού και στην ανάπτυξη περιβαλλοντικής συνείδησης.

Περιοχή από τη γέφυρα Γαρίπας

Ιερά Μονή Κουδουμά Δήμου Κόφινα

1. ΦΥΣΙΟΛΑΤΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΚΟΥΔΟΥΜΑ ΜΕΧΡΙ ΑΓ. ΑΝΤΩΝΙΟ

Η διαδρομή αυτή αφορά το μονοπάτι που συνδέει την Ιερά μονή Κουδουμά με την εκκλησία του Αγίου Αντωνίου, που βρίσκεται μέσα σε ένα μεγάλο σπήλαιο στις απόκρημνες ακτές του Λυβικού πελάγους.

Η περιοχή αυτή συνδυάζει την ομορφιά της άγριας φύσης, το δάσος, τις απόκρημνες βουνοπλαγιές και άλλα στοιχεία, που συνθέτουν ένα ενδιαφέρον τοπίο κατάλληλο για δασική αναψυχή.

Η περιοχή βρίσκεται στα νότια παράλια του Νομού Ηρακλείου και διοικητικά ανήκει στο δήμο Κόφινα.

Απέχει από την πόλη του Ηράκλείου 78 χλμ και από τον κοντινότερο οι-

κισμό Στέρνες 25 χλμ.

Ακολουθώντας τον χωματόδρομο από τις Στέρνες, που βρίσκονται στις βόρειες παρυφές των Αστερουσίων ορέων και περνώντας μέσα από ένα σχεδόν ερημοποιημένο περιβάλλον, το οποίο έχει υποβαθμισθεί οικολογικά, κυρίως από την υπερβόσκηση και τις πυρκαγιές όπου κυρίαρχα είδη χλωρίδας είναι οι ακανθώδεις ημίθαμνοι, ο επισκέπτης εντυπωσιάζεται από το τοπίο που αντικρύζει στις νότιες κλιτύες του ορεινού όγκου.

Εδώ κυριαρχεί το δάσος της τραχείας πεύκης, σε μίξη κατά θέσεις, με πρίνους, κυπαρίσσια και αρκεύθους. Στο τοπίο δεσπόζει η απόκρημνη βραχώδης βουνοκορφή «Κόφινας» ενώ ιδιαίτερη επιβλητικότητα προσδίδουν τα απότομα φαράγγια με τα δασωμένα βραχώδη πρανή τους.

Επίσης αξιόλογη είναι η πανίδα της περιοχής, αφού στις βραχώδεις ακτές φωλιάζει το αγριοπερίστερο, ενώ στην πεδινή ζώνη υπάρχουν λαγοί, κουνάβια, νυφίτσες νυκτερίδες κ.ά.

Μεγάλος αριθμός από χελιδόνια σπίνους και άλλα πουλιά ζουν στην περιοχή.

Η ορεινή περιοχή είναι φυσικός βιότοπος για το χρυσαετό το γυπαετό, σπίνο, φάσα και άλλα.

Όλο αυτό το απαράμιλλης ομορφιάς τοπίο αγκαλιάζει το Λιβυκό Πέλαγος και στις απόκρημνες ακτές, παρεμβάλλεται μια καταπληκτική παραλία δίπλα στην οποία είναι κτισμένο το Μοναστήρι της Παναγίας πολλούς αιώνες πριν.

Περίπου 3.000 μ από το Μοναστήρι, υπάρχει η εκκλησία του Αγ. Αντωνίου η οποία είναι κτισμένη μέσα σε ένα μεγάλο σπήλαιο, ακριβώς πάνω από τις βραχώδεις και απόκρημνες ακτές του Λιβυκού πελάγους και οι

Δασικό μονοπάτι στου Κουδουμά

Σπίνος (Fringila coelebs)

Ακάνθα
(Acanthus spinocus)

τοίχοι του εσωτερικού της είναι διακοσμημένοι με τοιχογραφίες. Προχωρώντας βαθύτερα στο σπήλαιο, βρίσκομε τρεις παλιές πετρόχτιστες δεξαμενές, οι οποίες γεμίζουν από το νερό που στάζει από την οροφή του σπηλαίου. Στο σπήλαιο αυτό υπάρχουν σταλαχτίτες και σταλαγμίτες, που εντυπωσιάζουν τον επισκέπτη. Πλούσια επίσης είναι η σπηλαιόβια πανίδα και χλωρίδα.

Η ευρύτερη περιοχή του Κουδουμά παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά εκείνα οικοτόπου και βιοτόπου που θεωρείται προστατευόμενη και εντάσσεται στο Ευρωπαϊκό δίκτυο NATURA 2000 για τη διατήρηση της άγριας πανίδας και χλωρίδας. Ιδιοκτησιακά η περιοχή ανήκει στο Δημόσιο, σε ιδιώτες και στην Ι. Μονή Κουδουμά. Σήμερα χρησιμοποιείται ως βοσκότοπος.

Στην περιοχή υπάρχουν σημαντικότατοι αρχαιολογικοί χώροι και θρησκευτικά μνημεία.

Άποψη παραλίας Κουδουμά

Στην κορυφή Κόφινας έχει βρεθεί Ιερό κορυφής της Μινωϊκής εποχής, με σημαντικότατα αρχαιολογικά ευρήματα.

Το Μοναστήρι της Παναγίας, είναι από τα πιο σημαντικά της Κρήτης και ήκμασε περί το 1900, όταν και αριθμούσε 120 μοναχούς.

Στην ευρύτερη περιοχή υπάρχουν οι εκκλησίες του Αγίου Αντωνίου και του Αγίου Ιωάννη. Επίσης, στις απόκρημνες ακτές υπάρχουν τα σπήλαια όπου έζησαν οι ασκητές της Ιεράς Μονής Κουδουμά.

Δυστυχώς, στην περιοχή υπάρχουν εμφανή τα σημάδια των λαθρανασκαφών που έχουν γίνει κατά καιρούς, επειδή η περιοχή είναι απομακρυσμένη και δεν αστυνομεύεται.

Στα πλαίσια του TERRA-DIAS έγιναν έργα βελτίωσης και διαμόρφωσης του μονοπατιού, τοποθέτηση προστατευτικών κιγκλιδωμάτων και σήμανση.

ΦΥΣΙΟΛΑΤΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΚΟΥΔΟΥΜΑ ΜΕΧΡΙ ΑΒΑΤΟΣΠΗΛΟ

Μια δεύτερη αξιόλογη διαδρομή στην περιοχή Κουδουμά είναι αυτή που οδηγεί στην τοποθεσία Αβατόσπηλο.

Περίπου 600 μ. από το Μοναστήρι, δίπλα στη θάλασσα υπάρχει το Αβατόσπηλο, ένα σπήλαιο στο οποίο έζησαν οι «Αβάδες», οι οποίοι ήταν ασκητές της Ι. Μονής Κουδουμά.

Σήμερα δυστυχώς, παρά την ιερότητα του χώρου και παρόλο που μέσα στο σπήλαιο υπάρχει εικονοστάσι και πέτρινος σταυρός, χρησιμοποιεί-

ται σαν χώρος σταυλισμού των ζώων που βόσκουν στην περιοχή. Και στο σπήλαιο αυτό υπάρχουν σταλαχτίτες και σταλαγμίτες, που εντυπωσιάζουν τον επισκέπτη, καθώς και πλούσια σπηλαιόβια πανίδα και χλωρίδα. Περίπου 50 μ. δυτικά του σπηλαίου αυτού, υπάρχει άλλο ένα σπήλαιο στο οποίο έξησαν οι μοναχοί Παρθένιος και Ευμένιος, οι οποίοι το 1875 επέκτειναν το κλήτος του Μοναστηριού για να γνωρίσει επί των ημερών τους, ημέρες ακμής και δόξας, με 120 μοναχούς στο δυναμικό του.

Στα πλαίσια του TERRA-DIAS έγιναν έργα βελτίωσης και διαμόρφωσης του μονοπατιού, τοποθέτηση προστατευτικών κιγκλιδωμάτων και σήμανση.

Ιστορικό Σπήλαιο Κουδουμά

Δασικό μονοπάτι στον Κουδουμά

Στις πλαγιές της Κάτω Σύμης Βιάννου

Θαλασσόκρινα (Pancratium maritimum) στην παραλία της Ν. Χρυσής

Άποψη παραλίας με κέδρο Ν. Χρυσής (Γαϊδουρονήσι)

ΠΙΛΟΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ
[ΣΥΜΗ - ΣΕΛΑΚΑΝΟ]

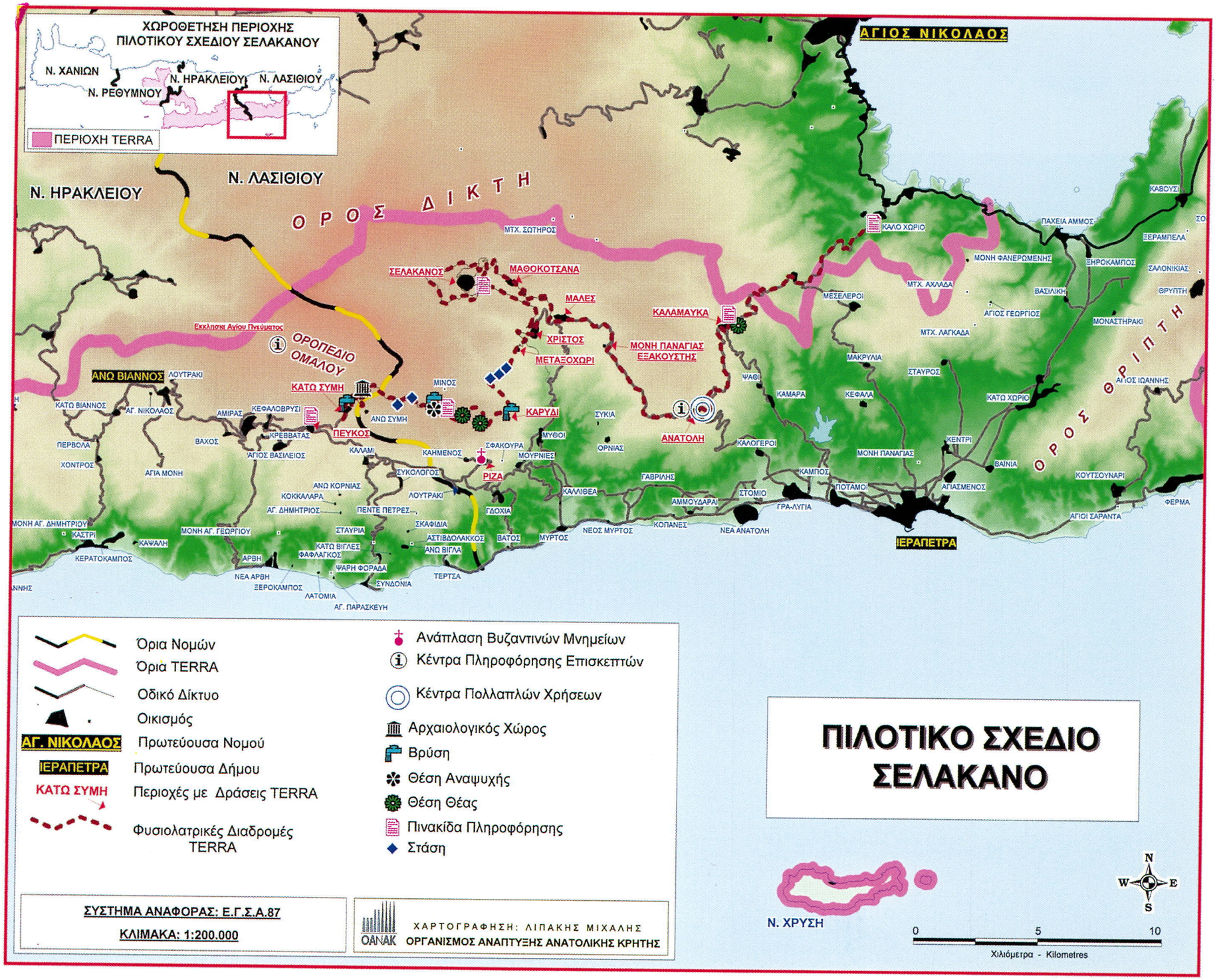
Ένα μέρος των έργων που έγιναν στο Νομό Ηρακλείου και των έργων που έγιναν στο Νομό Λασιθίου, περιλαμβάνεται στο πιλοτικό σχέδιο με την ονομασία «Σύμη - Σελάκανο», που πήρε την ονομασία του από τις ομώνυμες ορεινές περιοχές, που είναι ενταγμένες στο πρόγραμμα TERRA-DIAS.

Και εδώ επίσης, συνδυάζονται τα έργα και των τριών κατηγοριών, ούτως ώστε να δημιουργούνται όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένες παρεμβάσεις.

Τα έργα περιλαμβάνουν το Κέντρο Υποδοχής Επισκεπτών στο Οροπέδιο Ομαλού του Δήμου Βιάννου, τη δημιουργία φυσιολατρικής διαδρομής σε δασικές περιοχές των Δήμων Βιάννου και Ιεράπετρας, το Κέντρο Ενημέρωσης Επισκεπτών και το Κέντρο Πολλαπλών Χρήσεων στην Ανατολή του Δήμου Ιεράπετρας.

Οροπέδιο Ομαλού Κάτω Σύμης Βιάννου

ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΠΕΡΙΟΧΗΣ
ΠΙΛΟΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΣΕΛΑΚΑΝΟΥ
Ν. ΧΑΝΙΩΝ
Ν. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Ν. ΛΑΣΙΘΙΟΥ
Ν. ΡΕΘΥΜΝΟΥ
ΠΕΡΙΟΧΗ TERRA
Ν. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Ν. ΛΑΣΙΘΙΟΥ
ΟΡΟΣ ΔΙΚΤΗ
ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΣΕΛΑΚΑΝΟΣ
ΜΑΘΟΚΟΤΣΑΝΑ
ΜΑΛΕΣ
ΚΑΛΑΜΑΥΚΑ
ΧΡΙΣΤΟΣ
ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΕΞΑΚΟΥΣΤΗΣ
ΜΕΤΑΞΟΧΩΡΙ
ΟΡΟΠΕΔΙΟ ΟΜΑΛΟΥ
ΑΝΩ ΒΙΑΝΝΟΣ
ΚΑΤΩ ΣΥΜΗ
ΚΑΡΥΔΙ
ΑΝΑΤΟΛΗ
ΠΕΥΚΟΣ
ΡΙΖΑ
ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ
ΟΡΟΣ ΘΡΙΠΤΗ
Όρια Νομών
Όρια TERRA
Οδικό Δίκτυο
Οικισμός
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Πρωτεύουσα Νομού
ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ Πρωτεύουσα Δήμου
ΚΑΤΩ ΣΥΜΗ Περιοχές με Δράσεις TERRA
Φυσιολατρικές Διαδρομές TERRA
Ανάπλαση Βυζαντινών Μνημείων
Κέντρα Πληροφόρησης Επισκεπτών
Κέντρα Πολλαπλών Χρήσεων
Αρχαιολογικός Χώρος
Βρύση
Θέση Αναψυχής
Θέση Θέας
Πινακίδα Πληροφόρησης
Στάση
ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ: Ε.Γ.Σ.Α.87
ΚΛΙΜΑΚΑ: 1:200.000
ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ: ΛΙΠΑΚΗΣ ΜΙΧΑΛΗΣ
ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΟΑΝΑΚ
ΠΙΛΟΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΣΕΛΑΚΑΝΟ
Ν. ΧΡΥΣΗ
N
W
E
S
0
5
10
Χιλιόμετρα - Kilometres

Ορχιδέα
(Orchis quadripunctata)

Ορχιδέα
(Orchis papilionacea)

Ομαλός Κάτω Σύμης Βιάννου

Το Οροπέδιο Ομαλού βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο του Νομού Ηρακλείου, στις δυτικές παρυφές του όρου Δίκτυ και σε απόσταση 13 χιλ. βόρεια του οικισμού Κάτω Σύμης. Ο δρόμος για το οροπέδιο Ομαλού από την Κάτω Σύμη είναι δασικός και διέρχεται μέσα από το όμορφο πευκοδάσος της Κάτω Σύμης.

Στην Κάτω Σύμη υπάρχει επίσης αρχαιολογικός χώρος στη θέση Κρύα Βρύση, που αποτέλεσε χώρο λατρείας από την προϊστορική εποχή. Το ιερό που υπάρχει εκεί είναι αφιερωμένο στον Ερμή και την Αφροδίτη. Την ακμή του ιερού της Σύμης μαρτυρούν τα εκτεταμένα και πολυτελώς κτισμένα οικοδομήματα καθώς και τα αναθήματα. Οι μεγάλοι περίοδοι ακμής του ήταν τόσο η δεύτερη όσο και η πρώτη χιλιετία και η ακτινοβολία του ήταν παγκρήτια.

Φθάνοντας στο οροπέδιο Ομαλού, το φυσικό περιβάλλον είναι πανέμορφο και προσφέρεται για αναψυχή και προστασία. Εδώ υπάρχει το εκκλησάκι και η πηγή του Αγίου Πνεύματος.

Το οροπέδιο συγκεντρώνει πολλά νερά το χειμώνα, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια φυσική λίμνη που διατηρείται εκει μέχρι τους καλοκαιρινούς μήνες.

1. ΚΕΝΤΡΟ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ

Η ζήτηση για αναψυχή στην περιοχή είναι μεγάλη λόγω του ότι προσελκύει πολλούς περιηγητές, ενώ στη γιορτή του Αγίου Πνεύματος συγκεντρώνονται πολλοί προσκυνητές.

Εδώ, έχει αναπτυχθεί πολύ η κτηνοτροφία και στα μητάτα της περιοχής μπορεί κανείς να γευθεί αγνά γαλακτοκομικά προϊόντα.

Η δημιουργία Κέντρου Υποδοχής Επισκεπτών που θα λειτουργήσει και ως αναψυκτήριο έγινε με σκοπό να εξυπηρετήσει τους επισκέπτες του χώρου και να προβάλει την περιοχή αυτή.

Στα πλαίσια του TERRA-DIAS, έγινε επίσης καλλιέργεια της πηγής του Αγίου Πνεύματος με σκοπό την διατήρηση της και την αξιοποίηση του νερού ώστε να χρησιμοποιείται από τους κτηνοτρόφους και τους επισκέπτες.

ΦΥΣΙΟΛΑΤΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΚΑΤΩ ΣΥΜΗ - ΧΡΙΣΤΟΣ - ΣΕΛΑΚΑΝΟ - ΜΑΛΛΕΣ - ΚΑΛΟ ΧΩΡΙΟ

Με αφετηρία την Κάτω Σύμη Βιάννου και προορισμό το Καλό Χωριό Ιεράπετρας, η συνολική διαδρομή είναι 83 χλμ. και μπορεί να γίνει με αυτοκίνητα, mountain bikes, ή και με τα πόδια.

Στην πορεία συναντούμε τους οικισμούς Κάτω και Άνω Σύμη και ανηφορίζοντας μετά από μια θαυμάσια διαδρομή περνάμε το μικρό Οροπέδιο Λάπαθο, όπου είναι και τα όρια των νομών Ηρακλείου και Λασιθίου.

Κατηφορίζοντας περνάμε από τα δημοτικά Διαμερίσματα Ρίζας και Μύθων του Δήμου Ιεράπετρας και συναντούμε το δάσος «Ρουσόπουλο» και τον παλαιό οικισμό Καρύδι καθώς επίσης και το νεαρό δάσος της Αγίας Μαρίνας.

Προχωρώντας συναντούμε τον οικισμό Μεταξοχωρίου, το δημοτικό διαμέρισμα Χριστού του Δήμου Ιεράπετρας και σε απόσταση 1000 μ προς Μάλλες, αριστερά ανηφορίζουμε και ύστερα από διαδρομή 5 χιλιομέτρων φθάνουμε στον οικισμό Σελάκανο σε υψόμετρο 920 μέτρων.

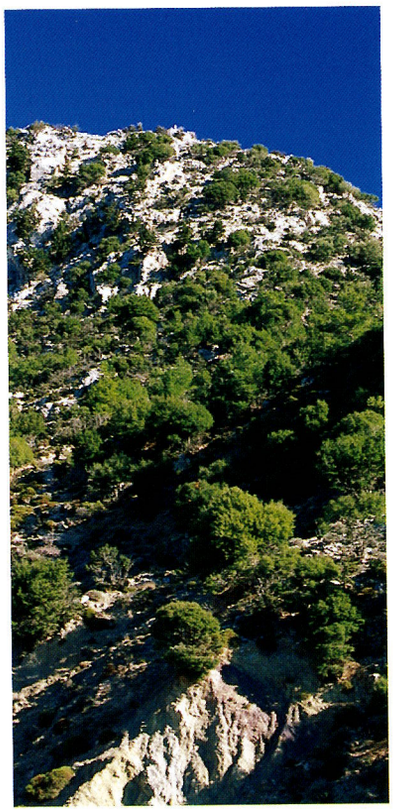
Στη συνέχεια, ακολουθώντας τη διαδρομή από Σελάκανο, μέσω του οικισμού Μαθοκοτσανά, φθάνουμε στο δημοτικό διαμέρισμα Μαλλών Δήμου Ιεράπετρας απ' όπου, ακολουθώντας τον επαρχιακό δρόμο και σε απόσταση 30 χιλιομέτρων, φθάνουμε στο Καλό Χωριό όπου είναι το τέρμα της φυσιολατρικής διαδρομής, αφού διέλθουμε από τον παραδοσιακό οικισμό Ανατολής και τα δημοτικά διαμερίσματα Καλαμαύκας Δήμου Ιεράπετρας και Πρίνας Δήμου Αγίου Νικολάου.

Στη διαδρομή, συναντούμε πανέμορφα δάση και δασικές εκτάσεις καθώς και διάσπαρτες παραδοσιακές γεωργικές καλλιέργειες (ελαιώνες, δημητριακά, αχλαδιές κ.ά.).

Ολόκληρη η περιοχή χρησιμοποιείται για τη βοσκή μικρών ζώων (αίγες - πρόβατα) που έχει σαν συνέπεια την υποβάθμιση του περιβάλλοντος λόγω υπερβόσκησης. Η κτηνοτροφία της περιοχής είναι παραδοσιακής μορφής.

Στη διαδρομή μπορεί κανείς να θαυμάσει αξιόλογα δάση τραχείας Πεύκης (Pinus brutia), πρίνους (Qurcus coccifera) και μεγάλη βιοποικιλότητα ειδών φυτών, ζώων και οικοσυστημάτων.

Η φυσιολατρική διαδρομή διασχίζει δύο περιοχές που έχουν ενταχθεί στο Ευρωπαϊκό Οικολογικό δίκτυο NATURA 2000. Η μια με την ονομασία Δίκτυ: Ομαλός Βιάννου (ΣΥΜΗ ΟΜΑΛΟΣ) (code GR 4310006) και η άλλη με το όνομα Δίκτυ: Οροπεδίο Λασιθίου, Καθαρό, Σελένα, Κράσι, Σελάκανο (code GR 4320002).

Φυσιολατρική διαδρομή Σύμης

Στα πλαίσια του προγράμματος TERRA-DIAS έγιναν έργα βελτίωσης και σήμανσης του δασικού δρόμου, διαμόρφωσης σημείων στάσης, παρατήρησης και τόπων αναψυχής, όπου υπάρχει και τρεχούμενο νερό. Στους τόπους αυτούς, οι φυσιολάτρες μπορούν να μείνουν για ανάπαυση και φαγητό απολαμβάνοντας ταυτόχρονα τις ομορφιές που προσφέρει απλόχερα η φύση.

Άποψη της Βιάννου

Γεράκι της "Ελεονώρας" (Falco eleonorae)

Ορχιδέα
(Ophrys heldreichii)

Ανατολή Δήμου Ιεράπετρας

Ο οικισμός Ανατολή είναι ένας από τους γραφικότερους και πιο παραδοσιακούς ορεινούς οικισμούς του Δήμου Ιεράπετρας, με πανοραμική θέα προς τις ακτές της παραλίας της Ιεράπετρας. Είναι κτισμένος σε υψόμετρο 600 μ περίπου και σε απόσταση από την Ιεράπετρα μόλις 16 χιλιομέτρων.

Τα περισσότερα κτίσματα του χωριού είναι χαρακτηριστικής Κρητικής αρχιτεκτονικής και υπάρχουν Βυζαντινές εκκλησίες και αξιόλογο μουσείο Βυζαντινών εικόνων του 14ου και 15ου αιώνα, το οποίο στεγάζεται στο ναό των Αγ. Πάντων, που χτίστηκε το 1873.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, ο οικισμός ήταν ένα από τα σημαντικότερα χωριά της περιοχής που κράτησε τον πληθυσμό του και απετέλεσε οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο στην ευρύτερη περιοχή.

Με την ανάπτυξη όμως του τουρισμού και της εντατικής γεωργίας στις παραθαλάσσιες περιοχές, σταδιακά ο πληθυσμός της Ανατολής μειώθη-

κε και οι κάτοικοι της εστράφησαν σε πιο επικερδείς οικονομικές δραστηριότητες.

Το χωριό όμως δεν παύει να αποτελεί ένα αξιόλογο οικισμό με πολλές δυνατότητες ανάπτυξης , αφού αποτελεί πέρασμα προς το πανέμορφο δάσος του Σελάκανου.

ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ

Ο οικισμός Ανατολής ήταν έως το 1998 Κοινότητα του Νομού Λασιθίου.

Τα γραφεία της Κοινότητας στεγάζονταν σε κτήριο τεσσάρων δωματίων στην πλατεία του χωριού, όπου λειτουργούσε και το Κοινοτικό ιατρείο.

Μετά τη συνένωση της Κοινότητας Ανατολής με το Δήμο Ιεράπετρας, ο χώρος του Κοινοτικού καταστήματος παρέμενε ανεκμετάλλευτος. Η θέση του πρώην Κοινοτικού καταστήματος, στην πλατεία του χωριού, αποτελεί την ενδεδειγμένη λύση για την λειτουργία ενός Κέντρου Πληροφόρησης των επισκεπτών.

Στα πλαίσια του προγράμματος TERRA-DIAS, έγιναν εργασίες διαμόρφωσης του κτηρίου και ανάπλασης του περιβάλλοντα χώρου, με σεβασμό στην τοπική αρχιτεκτονική. Έγινε επίσης η επίπλωση και ο εξοπλισμός του χώρου που είναι έτοιμος να λειτουργήσει με την ευθύνη του Δήμου.

Έτσι μέσα σ΄ ένα παραδοσιακά διαμορφωμένο χώρο θα υπάρχει η δυνατότητα να ενημερώνεται ο επισκέπτης για τη φυσική και πολιτιστική κληρονομιά των ορεινών περιοχών της Νότιας Κρήτης και παράλληλα θα προβάλλονται τα τοπικά παραδοσιακά προϊόντα.

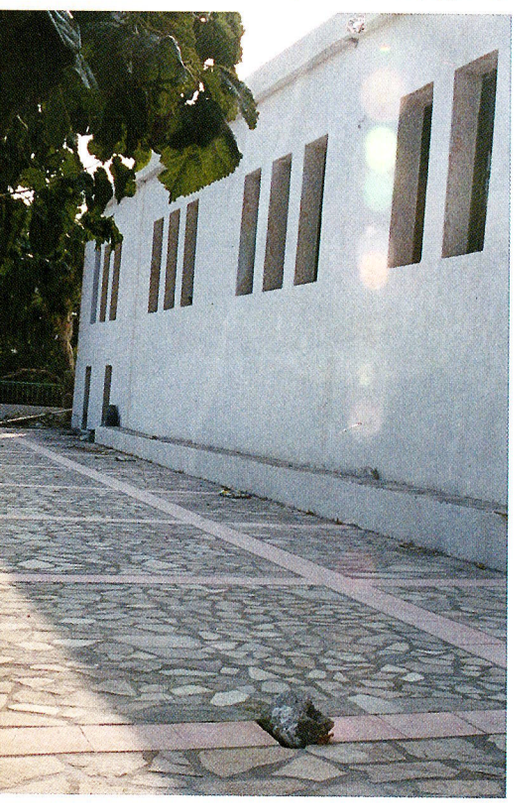

Κέντρο Ενημέρωσης Επισκεπτών Ανατολής (μετά την παρέμβαση)

2. ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΧΡΗΣΕΩΝ

Το Σχολείο της Ανατολής βρίσκεται σε κεντρική θέση του χωριού Ανατολή με πανοραμική θέα προς το όμορφη θάλασσα της Ιεράπετρας. Το κτήριο κτίστηκε το 1920 και είναι παραδοσιακής κλασσικής αρχιτεκτονικής. Αρχικά αποτελούνταν από δύο αίθουσες, που χτίστηκαν για να εξυπηρετήσουν βασικές εκπαιδευτικές ανάγκες του χωριού.

Κέντρο Πολλαπλών Χρήσεων Ανατολής (μετά την παρέμβαση)

Στη συνέχεια και με την προσωπική εργασία όλων των κατοίκων του χωριού προστέθηκαν οι υπόλοιπες αίθουσες, που συναποτελούν το σημερινό κτήριο του Σχολείου. Τα τελευταία χρόνια είχε γίνει η αλλαγή χρήσης του σχολείου σε Πολιτιστικό Κέντρο που κάλυπτε κοινωνικές ανάγκες των κατοίκων του χωριού με πολλές βέβαια ελλείψεις.

Στα πλαίσια του προγράμματος TERRA-DIAS, έγιναν εργασίες ανάπλασης του κτηρίου και του περιβάλλοντα χώρου, με σκοπό να διαμορφωθεί ένας σύγχρονος χώρος με σεβασμό στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική, κατάλληλος να φιλοξενήσει εκδηλώσεις κάθε είδους (επιμορφωτικά σεμινάρια, πολιτιστικές εκδηλώσεις κ.α). Επίσης, θ' αποτελέσει εκθεσιακό χώρο του υπάρχοντος υλικού, που βρίσκεται στο Σχολείο, όπως αλληλογραφία, φωτογραφίες, γραπτές εκθέσεις και άλλα έγγραφα ντοκουμέντα, που αφορούν την ζωή του χωριού, ώστε να προβάλλεται η ιστορική πορεία του χωριού και γενικότερα η πολιτιστική κληρονομιά του τόπου.

Το κτίριο έχει επιπλωθεί και εξοπλισθεί με σύγχρονα μέσα ώστε να μπορεί να λειτουργήσει άμεσα.

Ερείπια παλιού νερόμυλου στην Ανατολή Ιεράπετρας

Το φαράγγι του Χα στο νομό Λασιθίου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Περιφέρεια Κρήτης, Γραφείο TERRA. «Μελέτη Ολοκληρωμένης Διαχείρισης Φυσικού Περιβάλλοντος περιοχής ΔΙΑΣ» Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τομέας Φυσικής Ιστορίας, Καθηγητής Μ. Μυλωνάς, 1999.

2. Περιφέρεια Κρήτης, Γραφείο TERRA. «Μελέτη Ολοκληρωμένης Διαχείρισης Πολιτιστικής Κληρονομιάς περιοχής ΔΙΑΣ». Πανεπιστήμιο Κρήτης. Τομέας Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Καθηγήτρια Στ. Παπαδάκη, 1999.

3. Περιφέρεια Κρήτης, Γραφείο TERRA. Μελέτες Εφαρμογής Πιλοτικών Έργων Προγράμματος TERRA.

4. Πρώτη Αρχαιολογική συνάντηση Μεσσαράς: Η Μεσσαρά μέσα από τα μνημεία της (πεπραγμένα). Κρήτη 2000.

5. Ανδριανάκης Μ., Νέα στοιχεία και απόψεις για τη μνημειακή τέχνη της Κρήτης κατά τη β΄ βυζαντινή περίοδο, «Πεπραγμένα Στ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου», τόμ.Β΄, Χανιά 1991,σελ.9-34.

6. Βασιλάκης Α., "Μινωική Κρήτη», Αθήνα 1999.

7. Gerola G.,"Monumenti Veneti nell 'isola di Creta », Vol.I-XV, Venezia 1905-1932.

8. Gerola G., «Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης» (Μετάφραση Κ.Λασσιθιωτάκη), Ηράκλειον 1961.

9. Θεοχαροπούλου Ε., «Συμβολή στη μελέτη των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Κρήτης. Από τον 10ο μέχρι τον 13ο αιώνα». (Διδακτορική διατριβή υπό έκδοση).

10. Καλοκύρης Κ., «Αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Κρήτης. Συμβολή εις την χριστιανικήν τέχνην της Ελλάδος». Αθήναι 1957.

11. Λεμπέση Α., «Το ιερό του Ερμού και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου. 1.Χάλκινα κρητικά τορεύματα». Αθήνα 1985.

12. Λεμπέση Α., «Η Κρητών Πολιτεία», Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός, τόμ. Α΄.Κρήτη 1987, σελ.131-173.

13. Μπορμπουδάκης Μ., «Η βυζαντινή τέχνη ως την πρώιμη Βενετοκρατία», «Η τέχνη κατά τη Βενετοκρατία», Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός, τόμ. Β. Ηράκλειο Κρήτης 1988, σελ.9-103 και 231-288.

14. Σακελλαράκης Γ. και Ε., «Νεολιθική και Μινωική Κρήτη», Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός , τόμ.Α΄, Κρήτη 1988, σελ. 1-131.

15. Sanders I.F., "Roman Crete". Warminster 1982.

16. Τσουγκαράκης Δ., «Ρωμαϊκή Κρήτη», Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός, τόμ.Α΄, Κρήτη 1988, σελ.285-337.

17. Tsougarakis D.,"Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest". Athens 1988.

18. Χανιώτης Α., «Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη», Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός, τομ. Α΄, Κρήτη 1988, σελ. 173-285.

Αμάρι -
Αγία Πελαγία.
Ναός Παναγιάς

ΕΙΔΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ, ΤΟΥ *ΜΙΧΑΛΗ ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗ*, ΔΡ. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΥ, Δ/ΝΤΗ 13ΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΡΗΤΗΣ.

Ο Ναός της Αγίας Άννας στο Αμάρι

Ο ναός της Αγίας Άννας είναι κτισμένος νότια από το χωριό Αμάρι, στις πλαγιές, που περιβάλλουν τη μοναδικού κάλλους κοιλάδα της Μονής Ασωμάτων. Στην ευρύτερη περιοχή μια σειρά από σημαντικούς τοιχογραφημένους ναούς του 13ου και του 14ου αιώνα. καθώς και η Μονή των Ασωμάτων, δείχνουν τη σημασία της από την περίοδο αυτή μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα Ο ναός αναφέρεται από το G.Gerola με την παρατήρηση ότι ο τοιχογραφικός διάκοσμος του 1225 είναι ο αρχαιότερος χρονολογημένος από αυτούς, που σώζονται στους ναούς της Κρήτης. Κατά το 1969 πραγματοποιήθηκαν πρώτες εργασίες στερέωσης του ναού από τη 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Για τον τοιχογραφικό διάκοσμο έχει δημοσιευθεί ένα ιδιαίτερα αξιόλογο άρθρο της καθηγήτριας κ. Στέλλας Παπαδάκη -¨Oekland (Οι τοιχογραφίες της Αγίας Άννας στο Αμάρι, «Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας», Περίοδος Δ΄, τόμος Ζ΄, (1973-74), σελ.31-57, πίν.7-10). Με τις επεμβάσεις, που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια του προγράμματος Terra-Dias, ο ναός έφτασε σε ένα ικανοποιητικό σημείο ανάδειξης, ενώ προέκυψαν και ιδιαιτέρως ενδιαφέροντα στοιχεία ως προς την αρχιτεκτονική του.

Ο ναός ανήκει στο συνήθη τύπο των μονόχωρων, που σώζονται σε ένα πολύ μεγάλο αριθμό, σε διάφορες παραλλαγές από τα χρόνια κυρίως της βενετοκρατίας στην Κρήτη. Σε μεταγενέστερη εποχή προστέθηκε ένας ακόμη μικρότερος, καμαροσκέπαστος ναός στη νότια πλευρά του, ερειπωμένος σήμερα, για τον οποίο χρησιμοποιήθηκε ως βόρειος τοίχος ο νότιος του αρχικού ναού. Προσεκτική εξέταση του μνημείου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η σημερινή μορφή του ναού της Αγίας Άννας, ανάγεται τουλάχιστον σε δύο οικοδομικές φάσεις και ότι αρχικά ήταν ξυλόστεγος, αντίθετα από

ό,τι πιστεύεται. Αυτό προκύπτει από το μεγάλο ύψος του νότιου τοίχου, ο οποίος σώζεται σε ύψος περίπου 3,40 μ. χωρίς καμπύλωση, όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση, κατά την οποία θα στεγαζόταν με ημικυλινδρική καμάρα. Την άποψη για τη μορφή της στέγασης ενισχύουν και τα παράθυρα του νότιου τοίχου, τα οποία είναι επίσης σε μεγάλο ύψος. Τα σωζόμενα τμήματα του αρχικού ναού εντοπίζονται στην ανατολική πλευρά με τη μεγάλη αψίδα και στο νότιο τοίχο, όπου και σώζονται τα υπολείμματα των τοιχογραφιών του 1225. Ένα μεγάλο μέρος του δυτικού τοίχου, ο βόρειος και φυσικά η δικλινής στέγη από οπλισμένο σκυρόδεμα είναι σαφώς μεταγενέστερα.

Ιερός Ναός Αγίας Άννας

Ο ναός έχει σχήμα ορθογώνιο, που καταλήγει ανατολικά σε ημικυλινδρική αψίδα χορδής 2,27 μέτρων, η οποία πατεί στα θεμέλια μεγαλύτερης, παλαιότερης. Οι εξωτερικές διαστάσεις είναι περίπου 8Χ4,80 μ.και οι εσωτερικές περίπου 6,60Χ2,80 μ. Στο μέσο του ημικυλίνδρου της κόγχης ανοίγεται μονόλοβο σήμερα, τοξωτό παράθυρο και στο τύμπανο ψηλά μικρότερο, του οποίου το τόξο έχει αποκοπεί. Το δυσανάλογο, χαμηλωμένο τόξο του παραθύρου και η εξέταση των φωτογραφιών κατά τη διάρκεια της αναστήλωσης του 1969, δείχνουν ότι αρχικά το παράθυρο ήταν δίλοβο, όπως συμβαίνει στους ναούς της ίδιας περίπου εποχής. Το απλό πώρινο γείσο, που επιστέφει την αψίδα, έχει την ίδια μορφή με τα επίκρανα των παραστάδων του βόρειου τοίχου και επομένως ανήκει στην ίδια κατασκευαστική φάση. Στο μεγάλο πάχος των τοίχων ανοίγονται τυφλά αψιδώματα εσωτερικά του ναού στο νότιο τοίχο και εξωτερικά στο βόρειο. Μια πόρτα με ευθύγραμμο υπέρθυρο και ανακουφιστικό τόξο υπάρχει στο δυτικό τυφλό αψίδωμα του βόρειου τοίχου και ένα μικρό, ορθογώνιο παράθυρο στο μεσαίο. Ψηλά στο νότιο τοίχο πάνω από τα τυφλά αψιδώματα υπήρχαν αρχικά τρία μονόλοβα, τοξωτά παράθυρα. Από αυτά το ανατολικό είναι κτισμένο εσωτερικά με πλίνθους, ενώ τα άλλα έχουν κλειστεί πλήρως και εν μέρει καλυφθεί από το κονίαμα της πλήρωσης. Στο τριγωνικό αέτωμα του δυτικού τοίχου σώζεται μεταγενέστερος, κυκλικός φεγγίτης από πωρόλιθο. Τα δύο ακραία τυφλά αψιδώματα του νότιου τοίχου, που είναι μικρότερα από το μεσαίο, ήταν αρχικά ελεύθερα και κλείστηκαν μεταγενέστερα από την εξωτερική πλευρά, ενώ εσωτερικά σμικρύνθηκαν ακόμη περισσότερο με την κατασκευή λίθινων τόξων. Με την επέμβαση αυτή κατασκευάστηκε και λεπτό στρώμα κονιάματος, το οποίο καλύπτει εν μέρει τις επιφάνειες των τοίχων (εκτός από το βόρειο, που έχει «αρμολογηθεί» κατά τις αναστηλωτικές εργασίες), ώστε να μην είναι πλήρως ορατή η τοιχοποιία.

Η τοιχοποιία του αρχικού ναού εξωτερικά, όπου είναι ορατή, αποτελείται από αργούς λίθους με σποραδική χρήση πλίνθων, που συνδέονται με άφθονο ασβεστοκονίαμα. Σε ορισμένα σημεία είναι φανερή η μεταξύ των λίθων χρήση σπασμένων κεραμιδιών, που δίδουν την αίσθηση μιας αμελούς πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας. Οι γωνιόλιθοι είναι επεξεργασμένοι αδρά και τα τόξα σχηματίζονται από πλίνθους. Εσωτερικά ο νότιος τοίχος και τα αψιδώματα είναι κτισμένα εξολοκλήρου από πλίνθους με παχύ συνδετικό κονίαμα. Το παχύ κονίαμα της τοιχογράφησης, πάνω από το ανατολικό τόξο, όπου σώζεται ένα σπάραγμα, είναι κατασκευασμένο σε μια στρώση κα-

τευθείαν πάνω στις πλίνθους. Ανάλογη θα πρέπει να είναι η εσωτερική τοιχοποιία και στην αψίδα, που δεν είναι σήμερα ορατή.

Ο βόρειος τοίχος είναι κατασκευασμένος εξολοκλήρου από λίθους με περιορισμένη , διακοσμητική χρήση πλίνθων σε δεύτερη χρήση εξωτερικά. Η εσωτερική επιφάνειά του είναι επίπεδη και αμελέστερης κατασκευής. Εξωτερικά ο βόρειος τοίχος ποικίλλεται από τρία τυφλά αψιδώματα, ελαφρώς οξυκόρυφα, από τα οποία τα δύο ανατολικά είναι επιμελέστερης κατασκευής από το δυτικό. Οι τέσσερις παραστάδες, που φέρουν τα τόξα είναι κατασκευασμένες από λαξευτό πωρόλιθο, όπως και τα απλά κολουροειδή επίκρανα. Τα τόξα είναι κατασκευασμένα με εναλλαγή λαξευτών λίθων και τριών πλίνθων και πλαισιώνονται από ταινία μονών πλίνθων. Το διάστημα μεταξύ των δύο ανατολικών τόξων συμπληρώνεται από πλίνθους διατεταγμένες με διακοσμητική διάθεση και τμήμα οδοντωτής ταινίας. Ανάλογος διάκοσμος παρατηρείται και στην αντίστοιχη θέση του ανατολικού τόξου. Ένα μεγάλο μέρος της τοιχοποιίας από το μέσο του δεύτερου τόξου μέχρι τη δυτική γωνία είναι αμελέστερης κατασκευής, γεγονός που σημαίνει ότι το τμήμα αυτό και τα ανώτερα μέρη ολόκληρου του βόρειου τοίχου ερειπώθηκαν και ανακατασκευάστηκαν πρόχειρα. Η διαφορά της τοιχοποιίας είναι φανερή στις φωτογραφίες μετά την καθαίρεση των κονιαμάτων το 1969.

Σύμφωνα με τις παραπάνω παρατηρήσεις ο ναός της Αγίας Άννας φαίνεται ότι κατασκευάστηκε και τοιχογραφήθηκε το 1225 στη μορφή του μονόχωρου, ξυλόστεγου στη θέση παλαιότερου ναού, του οποίου σώζεται το θεμέλιο της αψίδας. Ανάλογη περίπτωση στην Κρήτη είναι ο ναός του Χριστού, που προστέθηκε κατά την τέταρτη δεκαετία του 13ου αιώνα στην επίσης ξυλόστεγη αρχικά, τρίκλιτη βασιλική του Αγίου Γεωργίου στον Κουρνά Χανίων, που χρονολογείται στα τέλη του 12ου αιώνα. Αρχικά η εσωτερική τοιχοποιία ήταν από πλίνθους και η εξωτερική από λίθους και πλίνθους. Αν και η ευρεία χρήση της πλίνθου είναι συνήθης στη ναοδομία της Κωνσταντινούπολης και των περιοχών που επηρεάζει, ο ναός της Αγίας Άννας είναι ο πρώτος , που εντοπίζεται στην Κρήτη με αυτή τη μορφή της τοιχοποιίας. Η χρήση λίθων, πλίνθων και οστράκων στην εξωτερική όψη του νότιου τοίχου σε μια μορφή αμελούς πλινθοπερίκλειστου συστήματος, που αποτελεί απλοποίηση μορφών της μεσοβυζαντινής περιόδου, συναντάται κατά το 13ο αιώνα και σε άλλους ναούς της Κρήτης, όπως ο σταυροπίστεγος ναός του Χριστού στους Σταμνιούς Ηρακλείου, του Αγίου Παντελεήμονα στα Περιβόλια Χανίων και αλλού. Δίλοβο παράθυρο στην αψίδα του ιερού, συναντάται επίσης στους ναούς του Αγίου Γεωργίου στον Κουρνά (τέλη 12ου αιώνα) και του Αγίου Παντελεήμονα στα Περιβόλια (πρώτο μισό 13ου αιώνα), ενώ σε παλιότερους ναούς το παράθυρο της αψίδας είναι συνήθως τρίλοβο. Ο βόρειος τοίχος του ναού φαίνεται ότι κατέρρευσε και ανακατασκευάστηκε διάφορος από το νότιο. Η μορφή των εξωτερικών τυφλών αψιδωμάτων με τα ελαφρώς οξυκόρυφα τόξα και η χρήση της πλίνθου με διακοσμητικό τρόπο σε μοτίβα επίσης γνωστά από τη μεσοβυζαντινή περίοδο (ναός της Παναγίας στην Κυριάννα Ρεθύμνου), δείχνει ότι η επέμβαση αυτή δε θα πρέπει να απέχει πολύ από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα, ή το πρώτο μισό του

14ου, όταν τα στοιχεία αυτά εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται σποραδικά στο νησί. Η μορφή των επικράνων των παραστάδων συναντάται επίσης κατά την πρώιμη βενετοκρατία. Κατά την ίδια εποχή φαίνεται ότι έγινε και η σμίκρυνση των τόξων του νότιου τοίχου, και το λίθινο γείσο της αψίδας του ιερού. Σε επόμενη φάση κατέρρευσε και πάλι τμήμα του βόρειου τοίχου και κατασκευάστηκε με αμελέστερο τρόπο. Πιθανώς τότε κατασκευάστηκε και ο κυκλικός φεγγίτης του δυτικού τοίχου, ο οποίος επίσης ανακατασκευάστηκε σε κάποια έκταση. Κατά τα μέσα του 20ού αιώνα κατασκευάστηκε η δικλινής στέγη από σκυρόδεμα. Το 1969 πραγματοποιήθηκαν από τη 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων εργασίες στερέωσης και ανάδειξης του ναού.

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού, του οποίου σώζονται ελάχιστα τμήματα στην κόγχη και το νότιο τοίχο, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως έδειξε η κ. Σ.Παπαδάκη-¨Oekland. Σήμερα ωστόσο, που έχουν γίνει γνωστά περισσότερα στοιχεία για τη μνημειακή ζωγραφική της Μεσοβυζαντινής Κρήτης, ο διάκοσμος μπορεί να ενταχθεί στην ευρύτερη καλλιτεχνική δραστηριότητα, που ασκείται στο νησί. Οι τοιχογραφίες φαίνεται ότι κάλυπταν τις επιφάνειες του αρχικού ναού και διατηρούνται σε περιορισμένη έκταση και πολύ κακή κατάσταση. Αναγνωρίζονται όμως τα εικονογραφικά θέματα και ευτυχώς σώζεται αρκετά η κτητορική επιγραφή με τη χρονολογία. Ψηλά στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού αναγνωρίζεται η μεγαλοπρεπής παράσταση της Δέησης με τον ένθρονο Χριστό ανάμεσα στην Παναγία και τον Ιωάννη τον Πρόδρομο, που εικονιζόταν σε στάση δεήσεως. Ο Χριστός είναι καθισμένος σε πολυτελές μαξιλάρι τοποθετημένο σε κατάκοσμο, ξύλινο θρόνο, καλυμμένο με λευκό κροσσωτό ύφασμα διακοσμημένο με μαύρα και κόκκινα τετράγωνα με κεραίες στις πλευρές και πατεί σε ημικυκλικό, κόκκινο υποπόδιο με διάκοσμο από μαργαριτάρια. Φορεί βυσσινί χιτώνα και μπλε ιμάτιο και κρατεί στα γόνατά του ανοικτό ευαγγέλιο με δυσανάγνωστο εδάφιο.

Αριστερά του Χριστού διακρίνεται τμήμα μορφής, που αναγνωρίζεται ως ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος από το ένδυμα και την ημικατεστραμμένη επιγραφή του ανοικτού ειλητού: «...Κ(ΑΙ) ΚΑΘΑΡΟΝ ΕΞ Α/ΜΑΡΤΙΑΣ. ΘΑΡΣΕΙ /ΠΡΟΦΗΤΑ. ΛΑ/ΒΕ ΣΩΝ ΛΙΤΩΝ /ΤΕΛΟΣ». Το κείμενο του ειλητού αποτελεί μέρος διαλόγου, όπου οι δύο τελευταίες προτάσεις «Θάρσει Προφήτα. Λάβε σων λιτών τέλος», αποτελούν την απάντηση του Χριστού στο αίτημα του δεομένου αγίου, το οποίο αφορά συνήθως στη συγχώρηση των αμαρτιών του ανθρώπινου γένους, ή σε ορισμένες περιπτώσεις κάποιου συγκεκριμένου προσώπου. Η ύπαρξη μεταξύ του Προδρόμου και του Χριστού άλλης εφθαρμένης επιγραφής, η οποία πιθανώς αναφέρεται στον κτήτορα του ναού (αναγνωρίζονται οι λέξεις (ΙΕ)ΡΟΜΟ(ΝΑΧΟΥ) και πιθανώς ΦΩ(ΤΙΟΥ)) και το ύφος της επιγραφής του ειλητού, στην πληρέστερη ανάγνωση που προτείνουμε, δεν αποκλείουν μια ανάλογη, συγκεκριμένη αναφορά και στην περίπτωση του ναού της Αγίας Άννας. Αφιερωτική επιγραφή στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης υπάρχει και στο ναό του Αγίου Παντελεήμονα στο Μπιζαριανώ Ηρακλείου.

Δεξιά εικονιζόταν η Θεοτόκος, όπως αναγνωρίζεται από το μικρό τμήμα του ανοικτού ειλητού που κρατεί και τα ενδύματα, πιθανώς στον εικονογραφικό τύπο της Αγιοσορίτισσας (Παναγία της Αγίας Σορού) από την ομώνυμη εικόνα, που φυλασσόταν στο ναό των Χαλκοπρατείων στην Κωνσταντινούπολη. Η συγκεκριμένη παράσταση δεν ανήκει στον καθιερωμένο τύπο της Δεήσεως, που θα επικρατήσει με διάφορες παραλλαγές και στην Κρήτη από το 12ο αιώνα, αλλά αποτελεί, σύμφωνα με την κ.Σ.Παπαδάκη-¨Oekland, αποτέλεσμα εξελικτικής διαδικασίας, όπου συνδυάζεται το θέμα της Δεήσεως με εκείνο της Παναγίας Αγιοσορίτισσας, που παριστάνεται μόνη της σε στάση παρακλήσεως. Στην Κρήτη παράσταση της Δέησης με το Χριστό στηθαίο και τους δεομένους ολόσωμους σε μικρότερη κλίμακα, έχει εντοπιστεί ήδη στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ναού του Αγίου Γεωργίου στον Κουρνά από τα τέλη του 12ου αιώνα, ενώ στους επόμενους αιώνες θα είναι ένα από τα προσφιλή θέματα των αγιογράφων σε διάφορες παραλλαγές και θέσεις εντός του ναού.

Στον κύλινδρο της κόγχης εικονίζεται η προσφιλής παράσταση των συλλειτουργούντων ιεραρχών στην ολοκληρωμένη του μορφή με το θέμα του Μελισμού στο κέντρο. Καλύτερα διατηρείται το νότιο τμήμα της παράστασης. Εικονίζεται ιεράρχης με πολυσταύριο φαιλόνιο σε ελαφρά στροφή προς το κέντρο. Κρατεί λοξά ανοικτό ειλητό με σχεδιασμένες έξι διπλές σειρές και την αρχή της λειτουργικής ευχής «ΚΥΡΙΕ Ο Θ(ΕΟ)Σ ΗΜ(ΩΝ)/ ΟΥ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ/ ΑΝΕΙΚΑΣΤΟΝ/ Κ.....». Στο πλάι αριστερά η επιγραφή Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (ΚΡΗΤΗΣ).

Ακολουθεί σε μικρότερη κλίμακα ο ένας άγγελος από το Μελισμό, που κλίνει την κεφαλή προς την Τράπεζα της θυσίας. Στο νότιο τμήμα της κόγχης διακρίνεται κατεστραμμένη η μορφή άλλου ιεράρχη με την επιγραφή «Ο ΑΓΙΟΣ ΤΙΤΟΣ». Η καλύτερα διατηρημένη μορφή του Αγίου Ανδρέα Κρήτης επιτρέπει ορισμένες παρατηρήσεις ως προς την τεχνοτροπία. Τα μεγάλα μάτια, το σταρόχρωμο πλάσιμο της σάρκας, η γκρίζα κόμη και γενειάδα, η χρήση της γραμμής στο σχεδιασμό, και το ήθος της μορφής οδηγούν στην παράδοση του 12ου αιώνα, όπως τη γνωρίζουμε πλέον από αρκετά μνημεία της Κρήτης. Συγκρίσεις μπορούν να γίνουν με μορφές από το πρώτο στρώμα ζωγραφικής του ναού του Αγίου Γεωργίου στον Κουρνά Χανίων και το δεύτερο στην τρίκλιτη βασιλική του Αγίου Παντελεήμονα στο Μπιζαριανώ Ηρακλείου με τις ραδινές μορφές των Αγίων Αρσενίου και Ευθυμίου στο νότιο τοίχο. Παρά το γεγονός ότι ο ζωγράφος του ναού της Αγίας Άννας ακολουθεί καλά πρότυπα, οι μορφές διακρίνονται για μια επίπεδη απόδοση και σχηματοποίηση σε σύγκριση με τα παλιότερα μνημεία, γεγονός που δείχνει το λαϊκό του επίπεδο. Το επίπεδο αυτό, ως συνέχεια μιας λαμπρής καλλιτεχνικής παράδοσης κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, που εντοπίζεται τα τελευταία χρόνια στην Κρήτη, αρχίζει να επικρατεί μετά την κατάκτησή της από τους βενετούς και την αποκοπή της από τις καλλιτεχνικές εξελίξεις με πρώτο χρονολογημένο παράδειγμα το ναό της Αγίας Άννας στο Αμάρι. Η απόδοση ιδιαίτερης τιμής σε δυο μεγάλους κρητικούς ιεράρχες με την απεικόνισή τους στη συγκεκριμένη θέση, είναι κάτι που δε συνηθίζεται, ούτε στα παλιότερα, ούτε στα μεταγενέστερα μνημεία της Κρήτης, τα οποία σώζονται σε αρκετές εκατοντάδες.

Η κ. Παπαδάκη-¨Oekland συνδέει την ποιότητα του μνημείου και τις ιδιόμορφες εικονογραφικές επιλογές με το γεγονός ότι, όπως προκύπτει από αρχειακές μαρτυρίες του 1254, η μικρή Μονή της Αγίας Άννας περιλαμβανόταν στα φέουδα της του Μιχαήλ Βαρούχα. Πρόκειται για μια από τις ευγενείς οικογένειες, που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο και συνδέονται με τον ασαφή θρύλο των «δώδεκα αρχοντόπουλων», ο οποίος ωστόσο έχει σοβαρό έρεισμα στις μεταγενέστερες αρχειακές πηγές, αλλά και τα ιστορικά γεγονότα της βενετοκρατίας. Η θέση του μνημείου στον τομέα της μνημειακής ζωγραφικής του νησιού, όπως τη γνωρίζαμε μέχρι σήμερα, αλλά και τα νέα στοιχεία, που προέκυψαν από την πρόσφατη έρευνα, δείχνουν την ιδιαίτερη σημασία του και στον τομέα της αρχιτεκτονικής και βοηθούν στη διερεύνηση της μεταβατικής αυτής περιόδου σε σχέση και με το παρελθόν και με τις εξελίξεις, που θα επακολουθήσουν.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΠΟΥ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ

Στα πλαίσια του προγράμματος Terra-Dias πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του ναού, συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου. Συγκεκριμένα έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

- Στερεώθηκε εξωτερικά ο νότιος τοίχος, που είχε παρουσιάσει επικίνδυνη αποσάθρωση του συνδετικού κονιάματος με συμβατά υλικά.
- Καθαιρέθηκαν προσεκτικά τα εσωτερικά κονιάματα του ναού στα σημεία, που δε φαινόταν τοιχογραφικός διάκοσμος και διαπιστώθηκε η διαφορετική μορφή της αρχικής τοιχοποιίας (νότιος τοίχος).
- Ανακατασκευάστηκαν κονιάματα στον αμελούς κατασκευής βόρειο τοίχο.
- Πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις της αρχικής πλίνθινης τοιχοποιίας στη νότια πλευρά και προσεκτικός καθαρισμός των πλίνθων, που έμειναν ορατές.
- Καθαρίστηκαν οι σωζόμενες τοιχογραφημένες επιφάνειες στην κόγχη του ιερού και το νότιο τοίχο από τα άλατα και τους μύκητες, που είχαν δημιουργηθεί λόγω της υγρασίας, καθώς και από τοπικά ασβεστώματα των πιστών.
- Έγινε στερέωση του τοιχογραφημένου κονιάματος πάνω στην τοιχοποιία με ενέσεις κατάλληλης κόλας και πίεση με πρέσα.
- Εξωτερικά έγιναν εργασίες καθαρισμού του περιβάλλοντος χώρου και ανεύρεση του αρχικού επιπέδου, πλακόστρωση του αύλειου χώρου με τοπικές πλάκες και κατασκευή περιμετρικού τοίχου.
- Κατασκευάστηκε μικρός, λιθόστρωτος δρόμος με πλατύσκαλα για την πρόσβαση στο ναό από τον επαρχιακό δρόμο.

Ο Ναός της Παναγίας Κεράς Ασωμάτων Αμαρίου

Ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής, ή Παναγία Κερά βρίσκεται σε απόσταση περίπου πεντακοσίων μέτρων μέσα στον απέραντο ελαιώνα με τα μεγάλα δένδρα, νοτιοδυτικά της Μονής Ασωμάτων Αμαρίου, της οποίας αποτελούσε εξάρτημα. Κέντρο της περιοχής και έδρα Επισκοπής από την παλαιοχριστιανική περίοδο υπήρξε η κοντινή πόλη της Συβρίτου στη θέση γύρω από το σημερινό χωριό Θρόνος.

Η Επισκοπή επιβιώνει και κατά τη Δεύτερη Βυζαντινή Περίοδο και φαίνεται ότι επηρεάζει σημαντικά τις εξελίξεις και στα επόμενα χρόνια. Κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας η περιοχή του Αμαρίου αναφέρεται ως Καστελανία της Κάτω Συβρίτου, σε αντιδιαστολή με την Καστελανία της Άνω Συβρίτου, δηλαδή της Επαρχίας Αγίου Βασιλείου. Στην ευρύτερη περιοχή της Μονής Ασωμάτων διασώζεται μια σειρά από σημαντικά μνημεία, όπως οι ναοί της Αγίας Άννας με τις χρονολογημένες από το 1225 τοιχογραφίες του, της Αγίας Παρασκευής με τον τάφο του ευγενούς Γεωργίου Χορτάτζη, τα ερείπια του Αγίου Γεωργίου στη θέση Ρολόγη με το ενδιαφέρον δεύτερο στρώμα των τοιχογραφιών (αποτοιχισμένο σήμερα), που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα, ο ναός του Αγίου Γεωργίου στον Οψυγιά (13ος αιώνας),ο ναός των Αγίων Θεοδώρων με πολύ καλής ποιότητας διάκοσμο του 14ου αιώνα, ο ναός του Αγίου Νικολάου στον οικισμό Αμάρι(14ος αιώνας).

Η ύπαρξη των οικοσήμων της μεγάλης βυζαντινής οικογένειας των Καλλεργών σε πολλούς ναούς της περιοχής γύρω από τη Σύβριτο και ιδιαίτερα στους σημαντικούς ναούς της Παναγίας Κεράς, της Παναγίας του Μέρωνα και της Παναγίας του Θρόνου , επιβεβαιώνουν την παρουσία και το ρόλο της στις καλλιτεχνικές εξελίξεις και στην περιοχή του Αμαρίου από την πρώιμη βενετοκρατία. Από τα τέλη της βενετοκρατίας είναι βεβαιωμένη η ύπαρξη της Μονής Ασωμάτων, αν και η ευσεβής παράδοση τη θεωρεί κατά πολύ αρχαιότερη. Ο ρόλος της Μονής μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ως θρησκευτικού, κοινωνικού και πολιτιστικού κέντρου για την περιοχή του Αμαρίου υπήρξε καθοριστικός, όπως υπήρξε και για τα γύρω μνημεία. Στο ναό της Κεράς οι επεμβάσεις συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με τη δραστηριότητα της Μονής Ασωμάτων.

Ο ναός είναι κτισμένος στην πλαγιά ενός χωματόλοφου, του οποίου η κλίση καταλήγει στην όχθη ενός χειμάρρου. Λόγω της μορφής της περιοχής και της σύστασης του εδάφους, υπήρχε κατά τους χειμερινούς μήνες πρόβλημα κατάκλυσής από νερό, το οποίο στη συνέχεια είχε διέξοδο από ένα πηγάδι βορειοδυτικά στην αυλή του ναού. Η ανασκαφή στο εσωτερικό του ναού έδειξε ότι υπήρχε στο χώρο του ιερού σύστημα α-

Θύρωμα από Ιερό Ναό Κεράς Παναγιάς

ποστράγγισης με καλοκτισμένα αυλάκια, που απομάκρυναν τα υπόγεια νερά από το ναό. Όπως συμβαίνει και στις περιπτώσεις των ναών του Αγίου Αντωνίου στο φαράγγι των Μύλων Ρεθύμνου, του Αγίου Γεωργίου στο Φουρνοφάραγγο, του Αγίου Αντωνίου στους Ασίτες Ηρακλείου και της Αγίας Παρασκευής στη Βασιλική, είναι πιθανό και εδώ τα υπόγεια νερά, που περνούσαν κάτω από το ναό, να εθεωρούντο ως αγίασμα. Στην περίπτωση αυτή δε φαίνεται άσχετο το γεγονός ότι ο ναός είναι αφιερωμένος στη Ζωοδόχο Πηγή. Οι αγωγοί, ορθογώνιας διατομής, ήταν επιχρισμένοι εσωτερικά με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα και καλυπτόταν από τις πήλινες πλάκες του δαπέδου. Το σύστημα αποστράγγισης επεκτεινόταν με ένα κατά μήκος αγωγό και στον κυρίως ναό και φαίνεται ότι ήταν σε λειτουργία κατά την εκτεταμένη ανακατασκευή του ναού, όπως προκύπτει από την κατασκευή άλλου, πρόχειρου αγωγού στο κεντρικό κλίτος.

Στη σημερινή του μορφή ο ναός θυμίζει τρίκλιτη, θολοσκέπαστη βασιλική εσωτερικών διαστάσεων 10,00Χ8,35 μέτρα με ένα πρόσθετο μονόχωρο με τρούλο παρεκκλήσιο στη βόρεια πλευρά. Το νότιο και το μεσαίο κλίτος καλύπτονται από ενιαίες ημικυλινδρικές καμάρες κατά μήκος, που στηρίζονται σε ορθογώνιους πεσσούς. Το βόρειο κλίτος καλύπτεται από τέσσερις εναλασσόμενες εγκάρσιες και κατά μήκος καμάρες. Η δεύτερη από ανατολικά εγκάρσια είναι υψηλότερη και προσαρμόζεται ανώμαλα με την ισοϋψή της, κατά μήκος καμάρα του μεσαίου κλίτους. Η ενιαία δίρρυτη στέγη, που υπήρχε προ των επεμβάσεων, ενισχύει την άποψη της τρίκλιτης βασιλικής. Εξωτερικά οι επιφάνειες είναι κτισμένες από κοινή τοιχοποιία με αργούς ποτάμιους λίθους, χαλίκια και άφθονο κονίαμα. Η βορειοανατολική γωνία του ναού, όπου υπάρχει πρόβλημα απόκλισης, έχει ενισχυθεί με αντηρίδα, που προχωρεί αρκετά στο βόρειο τοίχο. Ψηλά στο βόρειο τοίχο ανοίγεται τοξωτό, μονόλοβο παράθυρο. Η ανατολική πλευρά καταλήγει σε τρεις ημικυλινδρικές αψίδες, από τις οποίες η κεντρική είναι πολύ μεγαλύτερη από τις πλάγιες. Η νότια αψίδα είναι ανακατασκευασμένη δύο μέτρα πάνω από το έδαφος. Στην κεντρική ανοίγεται τρίλοβο παράθυρο με το μεσαίο λοβό μεγαλύτερο από τους πλάγιους. Είναι δύσκολο να διακρίνει ωστόσο κάποιο αν αυτό οφείλεται στην αρχική κατασκευή, ή στην ανακατασκευή με χρήση τσιμέντου του 20ού αιώνα. Στη νότια αψίδα ανοίγεται ένα πολύ μεγάλο μονόλοβο παράθυρο. Ο δυτικός τοίχος, ο οποίος είναι ανακατασκευασμένος σε μεγάλη έκταση , έχει στο μέσο του ένα απλό ευθύγραμμο θύρωμα, που πλαισιώνεται από δυο ανοιγμένες στο πάχος της τοιχοποιίας κόγχες.

Στο νότιο τοίχο, του οποίου η τοιχοποιία διαφέρει σαφώς από τον υπόλοιπο ναό, ανοίγεται ένα ορθογώνιο παράθυρο με χαρακτηριστικό της βενετοκρατίας πλαίσιο από «κορδόνι». Το θύρωμα στη δυτική γωνία του νότιου τοίχου είναι μια ενιαία κατασκευή, που πλαισιώνεται από αλλεπάλληλα απλά, ή στριφτά «κορδόνια». Το άνω μέρος του εγγράφεται σε πλαίσιο από ανάγλυφα “fleur de lys”. Στο υπέρθυρο εικονίζεται ανάγλυφο το υπέρθυρο της οικογένειας των Καλλεργών, οι οποίοι σημειώνουν με τον τρόπο αυτό την κτητορική παρουσία τους, εκτός των πολλών άλλων περι-

πτώσεων και στους πολύ σημαντικούς, κοντινούς ναούς της Παναγίας στο Θρόνο και το Μέρωνα Αμαρίου. Το θύρωμα της Κεράς παρουσιάζει αρκετές αναλογίες με το αντίστοιχο στο ναό της Παναγίας του Θρόνου, που χρονολογείται από τον τοιχογραφικό διάκοσμο στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία ο ναός της Παναγίας Κεράς δίδει την εντύπωση μιας τρίκλιτης βασιλικής της πρώιμης βενετοκρατίας με ενσωματωμένα παλιότερα στοιχεία, εντυπωσιακής για το μέγεθός της, αν ληφθεί υπόψη ότι στη συντριπτική πλειοψηφία τους οι ναοί της Κρήτης αυτή την περίοδο είναι μικρών διαστάσεων και απλής αρχιτεκτονικής μορφής. Ήδη ωστόσο ο G.Gerola περιλαμβάνει το ναό μεταξύ των σταυροειδών με τρούλο και στην κάτοψη, που παραθέτει, επιχειρεί την αποκατάσταση του σε τρουλαίο.

Στη βορειοδυτική γωνία του ναού κατασκευάστηκε σε επόμενη φάση ένα μονόχωρο παρεκκλήσιο, το οποίο επικοινωνεί με το ναό με μια θύρα, που υπάρχει στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου. Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου με τρούλο. Στη δυτική όψη φαίνεται καθαρά ο αρμός, που αποδεικνύει ότι πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη. Ο ναός μαζί με το νάρθηκα είναι εξωτερικών διαστάσεων 6,40Χ2,70 μέτρα. Εξωτερικά οι επιφάνειές του είναι εντελώς απλές με χρήση όμοιων λίθων και τρόπου κατασκευής με τον αρχικό ναό. Η μικρή κόγχη του ιερού ανοίγεται στο πάχος του ανατολικού τοίχου, το οποίο έχει ενισχυθεί μέχρι το μέσο περίπου του ύψους με τη μορφή αντηρίδας. Στη δυτική, βόρεια και ανατολική όψη ανοίγονται τοξωτά, μονόλοβα παράθυρα. Ο τρούλος και ένα μέρος της τοιχοποιίας έχει καταρρεύσει. Κατά το 1927 προστέθηκε περιμετρικά της στέγης του παρεκκλησίου, αμελούς κατασκευής τοίχος για να στηρίξει μια μονόριχτη κεραμοσκεπή από γαλλικά κεραμίδια. Με την καθαίρεση της προσθήκης αποκαλύφθηκε το διατηρούμενο τμήμα του ναού και διευκρινίστηκαν ορισμένα θέματα της αρχικής του μορφής.

ΑΡΧΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Προσεκτική εξέταση του εσωτερικού, της βόρειας και της ανατολικής όψης του ναού της Παναγίας Κεράς δείχνει ότι πρόκειται για απλό σταυροειδή με τρούλο και νάρθηκα, γεγονός που ανέδειξε σαφέστατα η καθαίρεση των κονιαμάτων και ιδίως των μεταγενέστερων φορτίων της στέγης, τα οποία αλλοίωναν την αρχική μορφή τόσο του ναού, όσο και του παρεκκλησίου. Η ανασκαφή επίσης στο εσωτερικό του ναού διευκρίνισε τον αρχικό τρόπο στήριξης της στέγης, την αρχική μορφή του δαπέδου, όσο και ένα ενδιαφέρον σύστημα αποστράγγισης των υδάτων στο χώρο του ιερού, που πιθανώς να είχε τη λειτουργία και αγιάσματος. Από την ανασκαφή προέκυψε η ύπαρξη ισχυρής και βαθιάς θεμελίωσης, η οποία ήταν απαραίτητη λόγω της συγκέντρωσης των υδάτων. Οι πεσσοί στηρίζονται πάνω σε ισχυρής κατασκευής συνεχόμενους τοίχους, οι οποίοι ακολουθούν τους κατά μήκος άξονες του ναού. Συνεχής τοίχος με θύρες στο κεντρικό και το βόρειο κλίτος διαχώριζαν αρχικά τον τριμερή νάρθηκα από τον κυρίως ναό. Από τον αρχικό ναό σώζονται οι ανατολικοί πεσσοί και ο βόρειος, που βαστάζει την κεραία του σταυρού. Ο πεσσός αντιστηριζόταν αρχικά από τον τοίχο του

νάρθηκα, ο οποίος αντικαταστάθηκε από μεταγενέστερο πεσσό, ταυτοχρόνως με την ανακατασκευή των υπολοίπων του νότιου κλίτους. Τα διαμερίσματα του ιερού επικοινωνούν μεταξύ τους με τοξωτά ανοίγματα στο πάχος των διαχωριστικών τοίχων. Από τον αρχικό ναό διασώζονται ακέραια η κεντρική και η βόρεια αψίδα του ιερού με τις καμάρες των χώρων, η βόρεια κεραία του σταυρού, η καμάρα του δυτικού γωνιαίου διαμερίσματος και η βόρεια εγκάρσια καμάρα του νάρθηκα. Όπως φαίνεται από τη διαφορά στην τοιχοποιία και τη στέγαση, κατέρρευσε το νότιο κλίτος παρασύροντας τον τρούλο και την καμάρα. Τα σωζόμενα τοξωτά ανοίγματα ανήκουν στην αρχική φάση του ναού με μόνη προβληματική περίπτωση το τρίλοβο παράθυρο της κεντρικής αψίδας, που φαίνεται σύγχρονη ανακατασκευή ανάλογου αρχικού. Στον αρχικό ναό επίσης ανήκουν η δυτική θύρα με επισκευές της επιφάνειάς της, τα κογχάρια που την περιβάλλουν και η βόρεια θύρα προς το παρεκκλήσιο, η οποία ήταν πλάγια είσοδος στο νάρθηκα.

Η χρονολόγηση του ναού στη φάση αυτή είναι δυσχερής πριν προχωρήσουν οι ερευνητικές εργασίες. Η απλότητα της αρχιτεκτονικής μορφής και η απουσία αρχιτεκτονικών στοιχείων, που συνδέουν τους μεγάλους μεσοβυζαντινούς ναούς της Κρήτης με την παράδοση της Κωνσταντινούπολης, δεν διευκολύνει τη συγκριτική εξέτασή του. Ανάλογη εξαίρεση από την ομάδα αυτή των κρητικών ναών διαπιστώνεται στις περιπτώσεις του Μιχαήλ Αρχαγγέλου («Αστράτηγου») στην Αράδενα Σφακίων και στην Αγία Ειρήνη Σούγιας Σελίνου, που χρονολογούνται ο πρώτος στις αρχές του 14ου αιώνα και ο δεύτερος στα μέσα του 13ου. Η χρονολόγηση των υπολειμμάτων του τοιχογραφικού διακόσμου της Κεράς στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα αποτελούν μια χρήσιμη ένδειξη.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΠΟΥ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ

Λόγω των εκταμένων αλλοιώσεων και επιβαρύνσεων, που είχε δεχτεί το μνημείο, οι εργασίες επικεντρώθηκαν στην απομάκρυνση των πρόσθετων στοιχείων, την εξυγίανση και τη στερέωση του, καθώς και τη διαμόρφωση του χώρου. Μετά την εκτέλεση της πρώτης αυτής σειράς εργασιών, με τις οποίες διευκρινίστηκαν αρχαιολογικά και μορφολογικά θέματα του ναού, έγιναν οι απαραίτητες εργασίες στερέωσης και διαμόρφωσης του χώρου, συντάχθηκε και υπεβλήθη για έγκριση στο ΥΠΠΟ η τελική μελέτη αποκατάστασης και έγιναν οι απαραίτητες προετοιμασίες για την ολοκλήρωση των επεμβάσεων.

Συγκεκριμένα έγιναν οι εξής εργασίες:

• Έγινε πλήρης καθαρισμός του περιβάλλοντος χώρου και αποκαλύφθηκε ο ναός και τα αρχικά εξωτερικά του επίπεδα από την πυκνή βλάστηση και τις επιχώσεις.

• Εσωτερικά του ναού έγινε προσεκτική αποχωμάτωση, που σε περιορισμένη έκταση εξελίχθηκε σε ανασκαφή για τη διερεύνηση των οικοδομικών φάσεων, των στατικών προβλημάτων και του προβλήματος της ανερχόμενης υγρασίας, που κατέκλυζε

την περιοχή. Αποκαλύφθηκαν λείψανα του αρχικού ναού, η ενίσχυση της θεμελίωσής του και το σύστημα συγκέντρωσης και απομάκρυνσης των υπόγειων υδάτων.

• Καθαιρέθηκαν από τη στέγη του ναού μεγάλες ποσότητες από πέτρες και κονίαμα, που χρησιμοποιήθηκαν για τη διαμόρφωση των μεταγενέστερων κλίσεων της δικλινούς στέγης και αποκαλύφθηκε η σωζόμενη αρχική μορφή στέγασης του σταυροειδούς με τρούλο ναού στη βόρεια πλευρά. Η επιφάνεια της στέγης στερεώθηκε και στεγανοποιήθηκε, προκειμένου να δεχτεί την κεράμωση.

• Καθαιρέθηκε ο κτισμένος κατά τον 20ό αιώνα περιμετρικός τοίχος πάνω στην αρχική τοιχοποιία του παρεκκλησίου, ο οποίος χρησίμευε για τη στήριξη πάνω σε δοκούς μονοκλινούς στέγης από «γαλλικά» κεραμίδια και αποκαλύφθηκαν τα σωζόμενα αρχικά τμήματα της τοιχοποιίας. Διευκρινίστηκαν έτσι τα θέματα της αποκατάστασής του και υπήρξε σημαντική ελάφρυνση του μνημείου.

• Καθαιρέθηκαν τα μεταγενέστερα εξωτερικά κονιάματα, αποκαλύφθηκαν οι διάφορες οικοδομικές φάσεις και τα στερεωτικά προβλήματα και έγιναν τοπικές στερεώσεις της τοιχοποιίας.

• Κατασκευάστηκε περιμετρικά του ναού σύστημα αποστράγγισης με διάτρητους σωλήνες και σκάφτηκε ένα μεγάλο αυλάκι απομάκρυνσης των υπόγειων υδάτων, που λίμναζαν, σε παρακείμενο χείμαρρο. Με τον τρόπο αυτό το μνημείο προστατεύτηκε από την επικίνδυνη υγρασία.

• Αποκαταστάθηκε ο τοίχος του περιβόλου, ο οποίος πλακοστρώθηκε με κατάλληλες τοπικές πλάκες.

• Κατασκευάστηκε λιθόστρωτος δρόμος προς το ναό από τον αγροτικό δρόμο.

• Συντάχθηκε και υπεβλήθη για έγκριση η μελέτη τελικής αποκατάστασης του ναού.

Ο Ναός της Παναγίας στην Πατσώ Αμαρίου

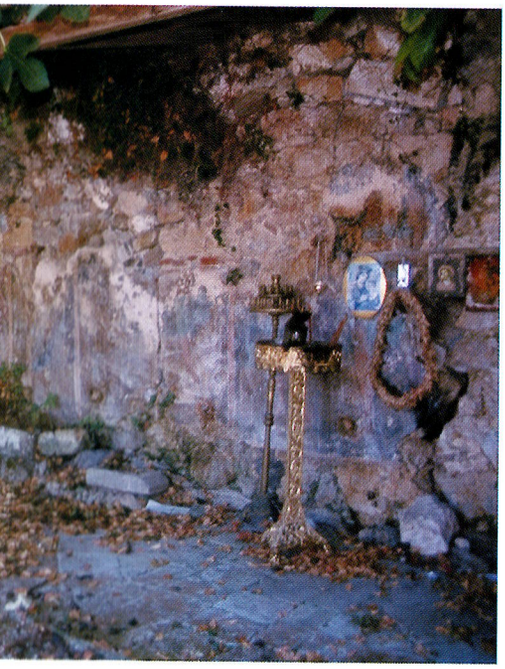
Ο ναός της Παναγίας είναι κτισμένος στον οικισμό Πατσώ Αμαρίου, του οποίου το όνομα φαίνεται ότι συνδέεται με την ομώνυμη βυζαντινή οικογένεια. Ο ναός είναι από πολλά χρόνια σε κατάσταση ερειπίου, εξαφανισμένος από πυκνή βλάστηση. Από το G.Gerola αναφέρεται ότι ήδη από το 1903 ήταν ερειπωμένος και θεωρείται χωρίς στοιχεία ότι αρχικά ήταν με εννέα τρούλους. Το μέγεθος του ναού, η ύπαρξη συνθρόνου, η υψηλή ποιότητα του διακόσμου καθώς και σύγχονες δυτικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική του, τον συνδέουν με αρκετή πιθανότητα με τη δράση του Αλεξίου Καλλέργη στην ευρύτερη περιοχή του Μυλοποτάμου μετά την επιβολή της συνθήκης του 1299 στους Ενετούς. Η αναφορά στα κατάστιχα του νοταρίου Giovanni Geraldo

Τμήμα του Ναού και τοιχογραφικός διάκοσμος

της παρουσίας κατά το 1357 στην Πατσώ ενός ορθόδοξου Επισκόπου, ο οποίος αναφέρεται ως "Macarius episcopus Graecorum", ο οποίος δέχτηκε κληροδότημα 20 υπερπύρων από την κόρη του Αλεξίου Αγνή για να προσεύχεται για την ψυχή της, ενισχύουν την άποψη του ρόλου του ως επισκοπικού ναού της ιδιόρρυθμης αυτής επισκοπής, όπως υποστήριξε ο Έφορος Αρχαιοτήτων Μανόλης Μπορμπουδάκης.

Κατά τη δεκαετία του 1970 ένα μεγάλο μέρος του διακόσμου αυτού, που ήταν εκτεθειμένο στις καιρικές συνθήκες, αποτοιχίστηκε από τη 13η ΕΒΑ και μεταφέρθηκε στο Ηράκλειο, όπου και εκτίθεται στη Συλλογή της Αγίας Αικατερίνης. Έκτοτε ο ναός παρέμεινε στην κατάσταση του ερειπίου με επιδεινούμενη τη στατική του επάρκεια. Η επέμβαση λοιπόν, ήταν αναγκαία για τη σωτηρία του μνημείου. Η απόκρυψη της τοιχοποιίας από την πυκνή βλάστηση και η υψηλή επίχωση από τη νότια και την ανατολική πλευρά, καθιστούν δυσχερή τη μελέτη του μνημείου και κατόπιν τούτου τα πρώτα συμπεράσματα θα περιοριστούν στις σχετικά ασφαλείς ενδείξεις, ενώ απλή μνεία θα γίνει και για τον τοιχογραφικό διάκοσμο.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς με τρούλο στην παραλλαγή του απλού τετράστυλου διαστάσεων, χωρίς την ορθογώνια αψίδα του 10,10Χ10,65 μέτρα. Το δυτικό μέρος καταλαμβάνει σύγχρονος του ναού, ισοπλατής νάρθηκας μήκους 3,75 μέτρων, που χωρίζεται κατά πλάτος στα τρία. Ανατολικά τα πλάγια διαμερίσματα καταλήγουν σε ημικυλινδρικές αψίδες, οι οποίες διατρυπώνται από μονόλοβα, τοξωτά παράθυρα, ενώ το κυρίως ιερό βήμα είναι ορθογώνιο και στεγαζόταν από ένα ιδιόρρυθμο σταυροθόλιο με νευρώσεις από λαξευτό πωρόλιθο, που ενσωματώνονται στην τοιχοποιία. Στον ανατολικό τοίχο σώζονται οι δυο ευθύγραμμες βαθμίδες ενός υποτυπώδους συνθρόνου με απλό επισκοπικό θρόνο στο μέσο. Η ανατολική κεραία του σταυρού και τα αντίστοιχα γωνιαία διαμερίσματα είναι βραχύτερα από τα δυτικά.

Ο τρούλος στηριζόταν σε τέσσερις πεσσούς από λαξευτό πωρόλιθο με τετράγωνη επεξεργασμένη βάση διαστάσεων 0,90Χ0,90 μέτρα και τις γωνίες αποκομμένες σε ημικυκλικό σχήμα. Στο πάχος της τοιχοποιΐας των πλάγιων τοίχων των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων, κοντά στις ημικυλινδρικές κόγχες, ανοίγονται δυο επίπεδες κόγχες, των οποίων το τόξο είναι σε διπλή υποχώρηση.

Η στέγαση του ναού δε σώζεται στην αρχική της μορφή, είναι όμως δυνατή η αποκατάστασή της και στην αρχική και στη μεταγενέστερη φάση. Η πληροφορία του G.Gerola ότι ο ναός της Παναγίας «ήτανε ασφαλώς με εννιά τρούλους, από τους οποίους οι πέντε μεσαίοι ήσαν μεγαλύτεροι από τους άλλους», δε φαίνεται ακριβής με βάση τα σωζόμενα στοιχεία. Ο ναός, όπως φαίνεται από τις σωζόμενες νότια και βόρεια κεραίες του σταυρού, στεγαζόταν, όπως συμβαίνει συνήθως, από μεγάλο τρούλο στο

σημείο διασταύρωσής των. Είναι ασαφές αν τα γωνιαία διαμερίσματα στεγαζόταν αρχικά από φουρνικά, όπως συμβαίνει στη δεύτερη φάση με την ανακατασκευή της ανωδομής. Είναι όμως πολύ πιθανό κατά την ανακατασκευή της στις αρχές του 14ου αιώνα να επαναλήφθηκε η λύση αυτή, δεδομένου ότι και άλλα στοιχεία του ναού, όπως οι πλάγιες κεραίες, χρησιμοποιήθηκαν αυτούσια. Ανάλογη αντιμετώπιση υπήρξε στον περίπου σύγχρονο επισκοπικό ναό του Αγίου Ιωάννη στην κοντινή Επισκοπή Μυλοποτάμου. Από τη φάση της ανακατασκευής σώζονται επιτόπου μεγάλο τμήμα του νοτιοδυτικού φουρνικού, πεσμένο στο έδαφος, μεγάλο τμήμα του νοτιοανατολικού και το βόρειο τόξο μέχρι τη γένεση του βορειοανατολικού. Το δάπεδο του κυρίως ναού αποτελείται από λαξευτές πλάκες τοποθετημένες διαγώνια και πλαισιωμένες από πώρινες ταινίες, όμοιες με αυτές, που περιβάλλουν και τους πολυτελείς τάφους, που ενσωματώνονται στο δάπεδο.

Τα ακραία διαμερίσματα του τριμερούς νάρθηκα στεγαζόταν με ημικυλινδρική καμάρα, όπως φαίνεται από τη σωζόμενη γένεση στο νότιο τοίχο. Πιθανώς το μεσαίο τμήμα ήταν υψηλότερο και στεγαζόταν με εγκάρσια ημικυλινδρική καμάρα, ή φουρνικό. Η είσοδος στο νάρθηκα ανοίγεται στο δυτικό τοίχο, ενώ η επικοινωνία με το ναό γίνεται μέσα από τρεις θύρες. Στις απλές παραστάδες του αρχικού μεσαίου ανοίγματος προστέθηκαν σε δεύτερη φάση λαξευτά, γοτθικά βεργία, τα οποία περιόρισαν το πλάτος και έδωσαν τη χαρακτηριστική μεταγενέστερη μορφή στο θύρωμα. Κατά μήκος του βόρειου και νότιου τοίχου του νάρθηκα είναι κατασκευασμένοι δύο επιμελημένοι τάφοι με λαξευτό γείσο, οι οποίοι πιθανώς συμπληρωνόταν με αρκοσόλια. Απλοί λακοειδείς τάφοι σε δυο στρώματα ανοίγονται στο δάπεδο, από τους οποίους οι παλαιότεροι είναι επιμελέστερης κατασκευής. Η τοιχοποιία του νάρθηκα είναι ενιαία με αυτήν του κυρίως ναού και κατά το μεγαλύτερο μέρος της ανήκει στην αρχική οικοδομική φάση. Οι παραστάδες, που διαιρούν το χώρο στα τρία ήταν αρχικά ενσωματωμένες στην τοιχοποιϊα, ενώ κατά την ανακατασκευή συμπληρώθηκαν με λαξευτούς πωρολίθους.

Παρά το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της ανατολικής και ολόκληρη η νότια πλευρά του ναού καλύπτονται από την υψηλή επίχωση και ο κισσός έχει καλύψει, διεισδύοντας σε βάθος την τοιχοποιία, είναι δυνατό να γίνουν ορισμένες σημαντικές παρατηρήσεις, οι οποίες βοηθούν στη διευκρίνιση της αρχικής φάσης και τη χρονολόγηση του ναού και της εκτεταμένης ανακατασκευής του. Η αρχική τοιχοποιία, είναι από λίθους με άφθονο κονίαμα, περιορισμένη, διακοσμητική χρήση πλίνθου στα τόξα και σποραδική χρήση πλίνθων και οστράκων στις υπόλοιπες επιφάνειες. Η νότια κεραία του σταυρού, που διατηρείται καλύτερα, είναι τυπικό δείγμα της αρχιτεκτονικής, που επεκράτησε στην Κρήτη από τους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Το τυφλό αψίδωμα είναι σε διπλή υποχώρηση και το τόξο πατεί σε λαξευτό επίκρανο. Το τόξο είναι κτισμένο από λαξευτούς λίθους σε εναλλαγή με τρεις, ή τέσσερις πλίνθους και οι υπόλοιπες επιφάνειες καλύπτονται από υπόλευκο κονίαμα. Στο μέσο του τόξου ανοίγεται μονόλοβο, τοξωτό παράθυρο, ενώ στο κατώτερο τμήμα του θύρα, η οποία κλείστηκε

μεταγενέστερα και καλύφθηκε από την τοιχογράφηση. Το δυτικό αψίδωμα του νότιου τοίχου και το σωζόμενο τμήμα του νοτιοδυτικού φουρνικού, είναι κτισμένα με διαφορετική τοιχοποιία, αμελέστερης κατασκευής με χρήση άφθονου κονιάματος και μικρότερων λίθων. Μεταξύ των δυο αψιδωμάτων διακρίνεται μεγάλη ρωγμή, η οποία δείχνει κατά πάσα πιθανότητα ότι το δυτικό τμήμα καταστράφηκε από σεισμό και ανακατασκευάστηκε. Διαφορετικός είναι και ο τρόπος τονισμού του δυτικού αψιδώματος, που γίνεται εξολοκλήρου από λαξευτούς λίθους με απλό κυμάτιο, πλησιέστερο προς τα μεταγενέστερα λαξευτά μέρη του ναού.

Σύμφωνα με τις παραπάνω παρατηρήσεις, προκύπτει ότι ο ναός της Παναγίας στην Πατσώ κατασκευάστηκε αρχικά στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς με τρούλο, πιθανώς με φουρνικά στα γωνιαία διαμερίσματα και τριμερή νάρθηκα. Η αρχιτεκτονική του ναού και τα μορφολογικά στοιχεία τον κατατάσσουν στην αντίστοιχη ομάδα, που χρονολογείται κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο και συνδέεται με επιδράσεις από την παράδοση της Κωνσταντινούπολης. Η πλαστική διαμόρφωση των όψεων και η χρήση συνδυασμού λαξευτών λίθων και πλίνθων απαντάται σε μια σειρά από ναούς του 11ου και του 12ου αιώνα, όπως είναι οι ναοί του Άι Κυρ Γιάννη στον Αλικιανό, του Αγίου Δημητρίου στον Άγιο Δημήτριο Ρεθύμνου, της Αγίας Βαρβάρας στα Λατζιανά Κισάμου, του Αγίου Ιωάννη στο Ρουκάνι Τεμένους, της Παναγίας στο Φόδελε Μαλεβυζίου, της Παναγίας Λαμπηνής Αγίου Βασιλείου και άλλοι, αλλά και απλών βασιλικών, όπως ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα στο Μπιζαριανώ Πεδιάδας, του Αγίου Γεωργίου στον Κουρνά, ή μονόχωρων, όπως η Παναγία Ρογδέα στη Ρογδιά Μαλεβυζίου. Πολύτρουλοι σταυροειδείς ναοί, όπου οι μικρότεροι τρούλοι είναι στην πραγματικότητα φουρνικά, είναι η κατεδαφισμένη σήμερα Παναγία η «Εφτάτρουλη» στην Επισκοπή Ιεράπετρας, ο ναός του Αγίου Ιωάννη στην Επισκοπή Μυλοποτάμου και ο ναός του Αγίου Βασιλείου στον ομώνυμο οικισμό της επαρχίας Αγίου Βασιλείου. Κατά τις αρχές του 14ου αιώνα, οπότε χρονολογείται ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού, φαίνεται ότι έγινε εκτεταμένη ανακατασκευή του, μετά από μεγάλη καταστροφή, η έκταση της οποίας δείχνει ότι πιθανώς οφείλεται σε σεισμό. Μεγάλα τμήματα της εξωτερικής τοιχοποιίας και ολόκληρη η ανωδομή ανακατασκευάστηκαν σε επανάληψη πιθανότατα του αρχικού αρχιτεκτονικού τύπου με κάποιους νεωτερισμούς, που οφείλονται σε καθαρά δυτικές επιδράσεις, οι οποίες είχαν φτάσει από τον προηγούμενο αιώνα στην Κρήτη μαζί με τους Ενετούς. Συγκεκριμένα η τοιχοποιία από αργούς λίθους με χρήση άφθονου κονιάματος χωρίς παρεμβολή πλίνθων, η χρήση διακοσμητικών στοιχείων από λαξευτό πωρόλιθο, όπου κυριαρχούν οι υστερογοτθικές μορφές, όπως τα οξυκόρυφα θυρώματα με τα λαξευτά βεργία, τα γείσα στη βάση των τρούλων, οι πεσσοί από λαξευτούς πωρολίθους με στρογγυλεμένες τις γωνίες, που στηρίζουν τον τρούλο, οι ενσωματωμένες στην τοιχοποιία λαξευτές νευρώσεις, που στηρίζουν το σταυροθόλιο του ιερού βήματος χαρακτηρίζουν την επέμβαση αυτή και διαφοροποιούνται από το αρχικό οικοδόμημα. Το πλησιέστερο παράδειγμα ως προς τον αρχιτεκτονικό τύπο, τη στήριξη του τρούλου με πεσσούς από λαξευτό πωρόλιθο, αλλά και την ενσωμάτωση δυτικών μορφών σε υπάρχον κτίσμα, είναι ο ναός του Αγί-

ου Ιωάννη στην Επισκοπή Μυλοποτάμου, ένας ναός που επίσης συνδέεται με την οικογένεια των Καλλεργών, και του οποίου ο τοιχογραφικός διάκοσμος , χρονολογείται στη δεύτερη δεκαετία του 14ου αιώνα.

Ο ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού έχει χρονολογηθεί από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Μανόλη Μπορμπουδάκη στην πρώτη δεκαετία του 14ου αιώνα και έχει συνδεθεί με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, όπως είναι οι συνέπειες της συνθήκης, που υπεγράφη το 1299 ανάμεσα στους Βενετούς και τον Κρητικό άρχοντα Αλέξιο Καλλέργη. Με τη συνθήκη αυτή παραχωρήθηκε εκτός των άλλων στον Καλλέργη και η Επισκοπή Αγρίου στην ευρύτερη περιοχή του Μυλοποτάμου, όπου υπήρχαν και τα μεγάλα φέουδα της οικογένειας. Η εκκλησιαστική αυτή παραχώρηση, σε μια εποχή που ήταν απαγορευμένη από τους Βενετούς η παρουσία Ορθοδόξων επισκόπων στην Κρήτη, σε συνδυασμό με την ισχύ της οικογένειας των Καλλεργών, συνέτειναν στη δημιουργία στο χώρο της άμεσης επιρροής των, κατάλληλων συνθηκών για την ανάπτυξη της εκκλησιαστικής τέχνης. Μια σειρά από σημαντικούς ναούς με υψηλής ποιότητας τοιχογραφικό διάκοσμο φαίνεται ότι συνδέεται με τη δραστηριότητα της οικογένειας.

Οι μεγάλοι για τα δεδομένα της εποχής τους ναοί του Αγίου Γεωργίου στον Καμαριώτη Μαλεβυζίου, της Παναγίας στην Πατσώ Αμαρίου και του Αγίου Ιωάννη στην Επισκοπή Μυλοποτάμου, καθώς και μια σειρά από μικρότερους με άριστης ποιότητας τοιχογραφίες από τα τέλη του 13ου αιώνα μέχρι τα μέσα του 14ου, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρακολούθηση της πορείας της διείσδυσης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη της παλαιολόγειας τέχνης, σε μια εποχή που το μέσο καλλιτεχνικό επίπεδο στο νησί δεν ήταν υψηλό λόγω της απομόνωσής του. Η τοιχογράφηση επεκτεινόταν σε ολόκληρο το ναό. Ένα μεγάλο μέρος του διακόσμου αποτοιχίστηκε από την αρμόδια 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για λόγους προστασίας το 1973 ενώ αρκετές έχουν διασωθεί επιτόπου και στερεώθηκαν κατά τις πρόσφατες εργασίες. Χαμηλά εικονίζονται όρθιοι μετωπικοί άγιοι με έμφαση στους ιεράρχες, οι οποίοι στο χώρο του ιερού έχουν τη στάση των συλλειτουργούντων. Στα ανώτερα μέρη του ναού εικονίζονται παραστάσεις με έμφαση στο βίο της Παναγίας. Στους πλάγιους τοίχους του ιερού βήματος υπήρχε σε δύο σκηνές η Κοινωνία των Αποστόλων και ψηλά η Ανάληψη, παραστάσεις, που διατηρούνται σε άριστη κατάσταση και έχουν αποτοιχιστεί. Οι παραστάσεις και οι μεμονωμένες μορφές εικονίζονται σε μνημειακές διαστάσεις και το ιδιαίτερο στοιχείο που τις χαρακτηρίζει είναι οι βαρείς όγκοι, η πλούσια πτυχολογία των ενδυμάτων με έντονο φωτισμό των σημείων που εξέχουν, η χρήση συμπληρωματικών χρωμάτων στην απόδοση των προσώπων, καθώς και μια έντονη κινητικότητα, που φτάνει στα όρια της υπερβολής. Οι τοιχογραφίες του ναού της Πατσού ξεφεύγουν εντελώς από το επίπεδο της τέχνης, που ασκείται κατά την περίοδο αυτή στην Κρήτη και εντάσσονται στις εξελισσόμενες από τα τέλη του 13ου αιώνα κυρίως στο χώρο της Μακεδονίας ρεαλιστικές τάσεις της λεγόμενης ογκηρής τεχνοτρο-

πίας της παλαιολόγειας ζωγραφικής.

Η παρουσία αυτής της συγκεκριμένης καλλιτεχνικής τάσης και ποιότητας του διακόσμου στους τρεις ναούς, που προαναφέραμε, καθώς και η καθυστερημένη εμφάνιση στους ναούς της Πατσού και του Καμαριώτη του χαρακτηριστικού για επισκοπικούς ναούς συνθρόνου, τους αποσυνδέουν από την τρέχουσα παράδοση του τόπου και δικαιολογούν τη σύνδεσή τους με την ύπαρξη της προσωρινής Επισκοπής Αγρίου στα πλαίσια της συνθήκης του 1299. Η οικογένεια των Καλλεργών με τον τρόπο αυτό, επιβάλλει την παρουσία της στον εκκλησιαστικό χώρο με τις αντίστοιχες υψηλού επιπέδου καλλιτεχνικές επιλογές, που συνδέονται με τις εξελίξεις στα μεγάλα κέντρα.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΠΟΥ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ

Εξαιτίας της θέσης του ναού σε έδαφος με έντονη κλίση υπήρξαν προβλήματα θεμελίωσης από τη βόρεια πλευρά, όπου το έδαφος είναι χαμηλότερο και επομένως η θεμελίωση ασθενέστερη. Η κατάρρευση του ναού λοιπόν φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκε εξαιτίας του γεγονότος αυτού με τη βοήθεια ισχυρού σεισμού και παρέσυρε τη βαριά ανωδομή του μνημείου επηρεάζοντας λιγότερο τον καλύτερα θεμελιωμένο νότιο τοίχο. Στη συνέχεια με την εγκατάλειψη του ναού συγκεντρώθηκε υψηλή επίχωση στη νότια πλευρά με αποτέλεσμα ο νότιος τοίχος εξωτερικά να είναι καλυμμένος σε μεγάλο ύψος και να υπάρχει μεγάλη διαφορά επιπέδου με το εσωτερικό του ναού.

Οι εργασίες της πρώτης φάσης, που πραγματοποιήθηκαν ήταν:

- Καθαρισμός του εσωτερικού του ναού από τη βλάστηση καθώς και του εξωτερικού. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην αποξήρανση και την προσεκτική απομάκρυνση για να μην προκληθούν άλλες βλάβες στην τοιχοποιία, του κισσού, ο οποίος κάλυπτε σε μεγάλη έκταση το μνημείο και είχε διεισδύσει σε βάθος εντείνοντας την αποσάθρωση.
- Στο χώρο του νάρθηκα, ο οποίος είχε καλυφθεί από επιχώσεις έγινε προσεκτική αποχωμάτωση και αποκαλύφθηκε το δάπεδο με ένα μεγάλο αριθμό από τάφους.
- Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες τοπικές στερεώσεις της τοιχοποιίας σε σημεία, όπου υπήρχε έντονο πρόβλημα ετοιμορροπίας, προκειμένου να προληφθεί περίπτωση κατάρρευσης του ναού, μέχρι την οριστική αντιμετώπιση του θέματος.
- Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες στερεωτικές εργασίες για τη συγκράτηση του τοιχογραφημένου κονιάματος με στεφανώματα των επιφανειών και με ενέματα κόλας.

ΕΙΔΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ, ΤΗΣ *ΕΙΡΗΝΗΣ ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ*, ΔΡ. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΥ, ΤΗΣ 13ΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΡΗΤΗΣ.

«Χαράκι» Χάρακα

Ὁ οἰκισμός τοῦ Χάρακα τῆς ἐπαρχίας Μονοφατσίου βρίσκεται στίς ΒΑ ὑπώρειες τοῦ Κόφινα, στήν παρυφή τῆς πεδιάδας τῆς Μεσαρᾶς, στή λεγομένη Κάτω Ρίζα. Ἱστορικές μαρτυρίες γιά τήν περιοχή ὑπάρχουν ἐλάχιστες. Ἡ πρώτη σχετική μνεία σέ συμβόλαιο τοῦ 1280, ἀποτελεῖ στοιχεῖο πού πιθανότατα μαρτυρεῖ τήν ὕπαρξη τοῦ οἰκισμοῦ ἤδη ἀπό τή δεύτερη βυζαντινή περίοδο, ἐνῶ γραπτές ἀναφορές ἀπαντοῦν ἐπίσης μεταγενέστερα μέχρι τά τέλη τοῦ 19ου αἰ.[1] Ἡ ἀρχική ὀνομασία *Ἅγιος Ἰωάννης Χάρακας*, ὀφείλεται προφανῶς στόν ὁμώνυμο βυζαντινό ναό[2], ἐνῶ μεταγενέστερα ἐπικρατεῖ τό τοπωνύμιο *Χάρακας* λόγω τοῦ ἐπιβλητικοῦ πέτρινου ὄγκου πού δεσπόζει στήν περιοχή.

Ἀπό τούς περιηγητές πού ἐπισκέφθηκαν τήν περιοχή μνεία γίνεται ἀπό

---

1 M. Chiaudano-A.Lombardo, *Leonardo Marcello, Notaio in Candia 1278-1281*, Βενετία 1960. Σ. Σπανάκη, *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας*, Ἡράκλειο 1935, τόμ. V, σ. 120, ἐφεξῆς Σπανάκη, *Μνημεῖα*. Τοῦ ἴδιου, *Πόλεις καί χωριά τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειο 1991, τόμ. Β', σ. 824, ἐφεξῆς, Σπανάκη, *Πόλεις καί χωριά*. Ν. Σταυρινίδου, *Μεταφράσεις Τουρκικῶν Ἱστορικῶν ἐγγράφων*, Ἡράκλειο 1986, Β', σ. 120. Δ. Τσουγκαράκη "Ὁ χαρακτῆρας τῶν οἰκισμῶν τῆς βυζαντινῆς Κρήτης", *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Χανιά 1991, Β', σ. 596, 602. σ. 35. Χ. Γάσπαρη, *Φυσικό καί ἀγροτικό τοπίο στή Μεσαιωνική Κρήτη*, 13ος-14ος αἰ., Ἀθήνα 1994.

2 G. Gerola-Κ. Λασσιθιωτάκη, *Κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειον 1961, ἀρ. 683, ἐφεξῆς, Gerola-Λασσιθιωτάκη, Κατάλογος.

εἰκ. 1 *:Ἄποψη ἀπό ΝΔ.*

εἰκ. 2 *:Ἀποκατάσταση βόρειας αἴθουσας κεντρικοῦ κτηρίου.*

τόν V. Raulin, τόν R. Pashley καί τόν ἰταλό μελετητή G. Gerola[3].

Στόν οἰκισμό κυριαρχεῖ ὁ βραχώδης ὄγκος τοῦ "Χαρακιοῦ" (εἰκ. 1). Τό *"Χαράκι"* ἀποτελεῖ ὀχυρωμένη θέση, ἕδρα κάποιας στρατιωτικῆς φρουρᾶς, πού ἐξασφάλιζε τόν ἔλεγχο καί τήν προστασία τῆς γύρω περιοχῆς καί ἐνδεχομένως ἐνίσχυε τόν ἀμυντικό ρόλο τοῦ γειτονικοῦ σημαντικοῦ καστελλίου τοῦ Μονοφατσίου[4]. Ἡ ὀχύρωση τοῦ βράχου διαμορφώθηκε στά δυτικά μέ διπλό περίβολο, ἕνα κατώτερο στήν κλιτῦ καί ἕνα δεύτερο στήν κορυφή. Ἴχνη ὀχυρωματικῶν περιβόλων σώζονται ἐπίσης στή βόρεια καί στή νότια πλευρά, ἐνῶ ἡ ἀνατολική παρέμεινε ἀνοχύρωτη, καθώς εἶναι βραχώδης, ἀπόκρημνη καί φυσικῶς ἀπότομη.

Στό ἀνώτερο ἐπίπεδο τοῦ βράχου δεσπόζει ἕνα ἐπίμηκες καμαροσκεπές κτήριο μέ τρεῖς διαδοχικές αἴθουσες στεγασμένες μέ ἡμικυλινδρικό θόλο. Ἡ τμηματικά κλιμακωτή διαμόρφωση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κτίσματος, ἡ διακύμανση τοῦ πλάτους του καί ἡ πρός βορρᾶ κλίση του ἐπεβλήθη ἀπό τό φυσικό ἀνάγλυφο τοῦ βράχου πάνω στόν ὁποῖο ἔχει θεμελιωθεῖ.

Ἡ βόρεια αἴθουσα τοῦ κτηρίου διατηρεῖ στή δυτική της πλευρά τοξωτό θύρωμα, ἐνῶ ἀπό τό ἔκκεντρα τοποθετημένο στό βόρειο τοῖχο της τοξωτό παράθυρο μπορεῖ κανείς νά ἐποπτεύσει τό χῶρο τῆς πεδιάδας πού ἐκτείνεται βορείως τοῦ οἰκισμοῦ. Τό κογχάριο πού ἀνοίγεται στό πάχος τοῦ νότιου διαχωριστικοῦ τοίχου θά πρέπει νά χρησίμευσε ὡς ἀρμάριο. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ βαθμιδωτή διαμόρφωση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αἴθουσας, πού ὅπως καί ὁ βόρειος ἑδράζονται ἀπευθείας πάνω στό σχιστολιθικό βράχο, μέρος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ὁποίου κατέρρευσε σέ κάποια χρονική στιγμή, συμπαρασύροντας καί τμῆμα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κτηρίου (εἰκ. 2).

Στήν ΝΑ καί στήν ΒΔ γωνία τῆς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας τῆς στέγης τῆς αἴθουσας αὐτῆς διαμορφώνονται ὀρθογωνικά ἀνοίγματα μέ κλίση πρός τό ἐσωτερικό γιά τήν εἰσροή τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, ἐνῶ στή ΒΑ γωνία ἀνοίγεται λοξά διατεταγμένη διαμπερής θυρίδα γιά τήν ἀπορροή τους («ξενερίστρα»). Εἶναι προφανές ὅτι ἡ στέγη τοῦ κτηρίου, πού ὁρίζεται στίς τρεῖς πλευρές της μέ ἀνυψωμένο κτιστό στηθαῖο, ἐνῶ στήν ἀνατολική μέ σειρά ἀργῶν λίθων πού διαμορφώνουν αὐλάκι μέ ὅριο τό φυσικό βράχο, χρησιμοποιήθηκε γιά τήν περισυλλογή τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Τά νερά κυλοῦσαν ἀπό τό ἐξωρράχιο τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου καί μέ τίς κατάλληλες κλίσεις κατευθύνονταν πρός τίς γωνιακές ὀπές-

---

[3] V. Raulin, *Description physique de l île de Crète*, Παρίσι 1869, τόμ. I, σ.149. R. Pashley, *Ταξίδια στήν Κρήτη*, Ἡράκλειο 1991, τόμ. Α', σ. 229. Βλ. κυρίως, G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, Βενετία 1905, I1, σ. 290-293,ὁ ὁποῖος κάνει καί τήν πρώτη ἀπόπειρα σχεδιασμοῦ τοῦ χώρου (βλ. παρακάτω, σχέδιο 1, σελ. 250)· ἐφεξῆς, Gerola, *Monumenti*. Βλ. ἐπίσης, S. Curuni, *Creta Veneziana*, Βενετία 1988, σ. 396, ἀρ. 890-892, καί 1457-1461.

[4] Σχετικά μέ τό castello Bonifacio, βλ. Gerola, ὅ.π., σ. 200.

συλλεκτῆρες, τῆς ὀροφῆς τῆς βορειότερης αἴθουσας τοῦ κτηρίου, ἀπό τίς ὁποῖες διοχετεύονταν σέ κινστέρνα.

Κατά τήν ἀφαίρεση τῶν ἐπιχώσεων ἀπό τό χῶρο αὐτό, ἀποκαλύφθηκε ἀρχαιότερη δεξαμενή, ἡμιλαξευμένη ἀπευθείας στό φυσικό βράχο καί ἐπιχρισμένη μέ ἰσχυρότατο κονίαμα ἀστρακασβέστου, ἡ ὁποία στή φάση τῆς κατασκευῆς τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου καταργήθηκε, ἐπιχώθηκε καί ἐπικαλύφθηκε μέ δάπεδο ἀπό ἀσβεστοκονίαμα.

Ἡ κεντρική αἴθουσα εἶναι ἡ ἐπιμηκέστερη τοῦ συγκροτήματος. Ὁ ἀνατολικός τοῖχος της, διαμορφώνει ἐσωτερικά λοξό ἀναβαθμό πού ἀκολουθεῖ τό φυσικό ἀνάγλυφο τοῦ βράχου, ὁ ὁποῖος ἔχει ἁπλῶς λιθεπενδυθεῖ, ἐνῶ στό μέσον περίπου τοῦ δυτικοῦ τοίχου της ἀνοίγεται ἐξωτερική θύρα μέ χαμηλωμένο τόξο.

Ἡ νοτιότερη αἴθουσα ἐπικοινωνεῖ μέ τήν κεντρική μέ τοξωτό παράθυρο καί μέ τό χῶρο πού ἐκτείνεται στά δυτικά μέ θύρα πού ἀπολήγει σέ χαμηλωμένο τόξο, νοτιότερα τῆς ὁποίας ἔχει διανοιχθεῖ μεταγενέστερα παράθυρο.

Τό δάπεδο καί τῶν τριῶν αἰθουσῶν τοῦ κτίσματος διαμορφώθηκε πάνω στήν ἐπιφάνεια τοῦ σκληροῦ βράχου, πού γιά τό λόγο αὐτό λαξεύτηκε κατάλληλα καί ἐπικαλύφθηκε μέ ἀσβεστοκονίαμα. Καθώς μάλιστα ἡ φυσική διαμόρφωση τοῦ βράχου παρουσιάζει κλίση ἀπό Ν. πρός Β., ὡρισμένα τμήματά του πού δεν εἶχαν ἀπολαξευτεῖ, προεξεῖχαν τοῦ ὑφισταμένου δαπέδου.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ κτίσματος συνίσταται ἀπό ἁπλή, ἀμελή ἀργολιθοδομή κυρίως ἀσβεστολίθων καί σχιστολίθων. Τό ποικίλων διαστάσεων λίθινο ὑλικό, χαρακτηρίζει ἡ ἐπιμήκης, πλακοειδής μορφή τῶν λίθων πού ἀποσπῶνται ἀπό τό σχιστολιθικό πέτρωμα τοῦ βράχου καί τοποθετοῦνται σέ πυκνές στρώσεις, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἄλλοι μικρότεροι, τοποθετημένοι κατά τρόπο τυχαῖο κάθετα, ὁριζόντια ἤ διαγώνια, προκειμένου νά πληρωθεῖ τό σχηματιζόμενο κενό. Οἱ ἁρμοί δέν εἶναι διακριτοί, ἐνῶ ὡς συνδετικό ὑλικό ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀσβεστοκονίαμα.

Στή ΒΔ πλευρά τοῦ κτηρίου ὑψωνόταν διόροφος ὀρθογωνικός πύργος, τοῦ ὁποίου σήμερα εἶναι ἐμφανῆ ἴχνη τῆς ἀνωδομῆς στήν ἐξωτερική παρειά τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς βορειότερης αἴθουσας, ἐνῶ σώζονται ἐπίσης λείψανα τοῦ ἐπιχρισμένου μέ ἰσχυρό ἀσβεστονίαμα ἰσογείου του, τό ὁποῖο ἀσφαλῶς χρησίμευσε ὡς δεξαμενή.

Κινστέρνες ἀπαντοῦν συχνά σέ ὑπόγεια ἤ ἰσόγεια πύργων καί κατοικιῶν καί ἀποτελοῦν πάντα βασική προϋπόθεση τῶν ὀχυρωμένων χώρων, κυρίως στίς περιπτώσεις πού δέν ὑφίσταται φυσική πηγή νεροῦ[5]. Καθώς λοιπόν ἡ δεξαμενή τῆς βορειότερης αἴθουσας τοῦ κτηρίου εἶχε γιά λόγους μή προφανεῖς καταργηθεῖ,

---

[5] Βλ. σχετικά, *Ἐνετοί καί Ἰωαννίτες ἱππότες. Δίκτυα ὀχυρωματικῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, Ἀθήνα 2001, σ. 256, ἐφεξῆς, *Ἐνετοί καί Ἰωαννίτες ἱππότες*.

εἶναι πιθανόν ὅτι σέ κάποια μεταγενέστερη φάση ἡ κινστέρνα τοῦ γειτονικοῦ διορόφου πύργου χρησίμευσε ὡς χῶρος περισυλλογῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Βορειότερα τοῦ πύργου καί παράλληλα πρός τόν ἐξωτερικό τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου ἀποκαλύφθηκε χαμηλό τοιχεῖο ἀντιστήριξης, ὡς ἀνάλημμα τοῦ βράχου ἔδρασης αὐτῶν τῶν κτισμάτων.

Ὁ ἀνοικτός χῶρος νότια τοῦ πύργου καί δυτικά τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου ἔχει τή μορφή πλατώματος, μέ τό ὁποῖο ἐπικοινωνοῦν καί οἱ τρεῖς αἴθουσες τοῦ συγκροτήματος. Στό χῶρο αὐτό κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας ἀποκαλύφθηκε ἕνα ἰδιαίτερα παχύ δάπεδο ἀπό ἀσβεστοκονίαμα, διαστρωμένο ἐν μέρει πάνω σέ εὐθυγραμμισμένο ἔδαφος καί τμηματικά ἀπευθείας στό βράχο, πάνω στό ὁποῖο ἐδράζονταν παράλληλα διατεταγμένα τοιχάρια διαφορετικῶν οἰκοδομικῶν φάσεων, πού ἀποτελοῦν πρόχειρες καί μᾶλλον βιαστικές κατασκευές, μεταγενέστερες τοῦ ὑπολοίπου συγκροτήματος.

Στή νότια πλευρά τοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος ἐκτεινόταν εὐρύς ὀρθογωνικός χῶρος, ἡ τοιχοποιία τοῦ ὁποίου διατηρεῖται ἀποσπασματικά στό ἐπίπεδο τῆς θεμελίωσης, ἐνῶ τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου του σώζεται σέ ἱκανό ὕψος καί ἐφάπτεται στό βόρειο τοῖχο τοῦ ναϊσκου τοῦ Σωτῆρος. Στή δυτική πλευρά αὐτοῦ τοῦ χώρου ὑψωνόταν διόροφη κατασκευή, πιθανότατα ἕνας δεύτερος πύργος, ὁ ὁποῖος μαζί μέ αὐτόν τῆς βόρειας πλευρᾶς συνέβαλε στήν κατόπτευση τῆς εὐρύτερης περιοχῆς καί στήν ἐνίσχυση τῆς ἄμυνας τοῦ ὀχυρωμένου χώρου.

Λείψανα θεμελίωσης ἑνός ἄλλου μεγαλύτερου, ὀρθογωνικοῦ πύργου-καταφυγίου σώζονται σήμερα στήν ἀπώτατη κορυφή τοῦ Χαρακιοῦ, στό ἔξαρμα τοῦ βράχου πού σχηματίζεται πάνω ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς στέγης τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου. Πρόκειται γιά τό ὑψηλότερο καί ἰσχυρότερο καταφύγιο σέ περίπτωση πολιορκίας, πού ἀπαντᾶ συχνά στίς μεσαιωνικές ὀχυρώσεις καί σέ ὡρισμένες περιπτώσεις ἐξυπηρετεῖ ἐπιπλέον τίς ἀνάγκες κατοικίας τοῦ φρουράρχου[6].

Τό κτηριακό συγκρότημα προστατεύεται ἀπό τό δυτικό τείχισμα, τό ὁποῖο καθώς μαρτυρεῖ ἡ τοιχοποιία του ἔχει διαμορφωθεῖ σέ δύο διαφορετικές οἰκοδομικές φάσεις καί ἐξυπηρετεῖ ταυτοχρόνως ἀναλημματικούς καί ἀμυντικούς σκοπούς (σχέδιο 1, σελ. 250).

Νοτιότερα ὑπάρχει μονόχωρος ναίσκος, ἀφιερωμένος στή Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρα (σχέδιο 1, σελ. 250). Τό μνημεῖο στεγάζεται μέ ὀξυκόρυφη καμάρα, ἐνῶ ὁ βόρειος τοῖχος του ἐδράζεται πάνω στόν ἰσχυρό βράχο, τή φυσική διαμόρφωση τοῦ ὁποίου ἔχει ἀκολουθήσει. Ὁ ναός πού ἦταν ἀρχικά τοιχογραφημένος, εἶχε ἤδη ὑποστεῖ ἐπεμβάσεις στίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰ. ὅταν ἐπισκέφθηκε τόν χῶρο ὁ Gerola[7]. Ὡς μοναδικός μάρτυρας τῆς κατεστραμμένης σήμερα τοιχογραφικῆς διακόσμησης παραμένει ἕνα μικρό σπάραγμα ζωγραφιστοῦ κονιά-

6 *Ἐνετοί καί Ἰωαννίτες ἱππότες*, σ. 257.

7 Gerola-Λασσιθιωτάκη, *Κατάλογος*, ἀρ. 684..

ματος στή βόρεια πλευρά τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, δίπλα ἀπό τό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Νοτιότερα τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρα ὑπάρχει τείχισμα μέ ἐπάλξεις, ἐνῶ μέρος τῆς πλέον ἀπόκρημνης ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ βράχου ἔχει ἐπίσης τειχισθεῖ.

Στή δυτική πλευρά τοῦ βράχου σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἕνα προτείχισμα μέ ἐπάλξεις πού σχηματίζουν εὐθύγραμμες ἀπολήξεις (σχέδιο 1, σελ. 250), ἑδράζεται πάνω στό σκληρό πέτρωμα τοῦ Χαρακιοῦ. Διαμορφώνεται ἔτσι μία δεύτερη ἀμυντική γραμμή στήν πλέον εὐπρόσβλητη πλευρά, μέ σκοπό νά προστατεύσει τά κτίσματα, πού βρίσκονται στήν κορυφή τῆς ὀχύρωσης καί τά ὁποῖα προφανῶς ἀποτελοῦν τό ἔσχατο ἀμυντήριο τῶν ὑπερασπιζομένων τό χῶρο, γεγονός πού ἀποτελεῖ γνωστή συνήθεια στήν ὀχυρωματική ἀρχιτεκτονική τῆς περιόδου αὐτῆς[8]. Ἐσωτερικά, κατά μῆκος αὐτοῦ τοῦ προτειχίσματος διαμορφώνεται ὁ περίδρομος τοῦ τείχους, πού ἀποτελεῖ τόν διάδρομο κυκλοφορίας τῶν ἀμυνομένων. Ἕνας δεύτερος περίδρομος σχηματίζεται ἐπίσης πρός τά ΒΔ, καθώς σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο δημιουργεῖται μία ἐπιμήκης πλατειά διάβαση, πού ὁδηγοῦσε ἀπό Ν. πρός Β στό ἐσωτερικό τοῦ φρουρίου.

Βόρεια τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου δημιουργεῖται πλατεία ἀπό τήν ὁποία μπορεῖ κανείς να ἐποπτεύσει τήν εὐρύτερη περιοχή τῆς πεδιάδας πού ἁπλώνεται στή βόρεια καί δυτική πλευρά τοῦ ὀχυροῦ βράχου. Ἀπό τή ΒΔ γωνία τοῦ πύργου ξεκινᾶ ἀνηφορικό καλντερίμι πού ὁδηγεῖ λοξά ἀπό τήν πλατεία αὐτή πρός τόν ἄνω περίδρομο τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου καί ἀπολήγει πρός Ν. σέ λαξευμένη στό βράχο κλιμακωτή κατασκευή, ἡ ὁποία γεφυρώνει τήν ὑψομετρική διαφορά καί ἐξασφαλίζει τήν πρόσβαση στό ἐπίπεδο τοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος.

Οἱ τοιχοποιίες πού συνεχίζονται πρός τή ΒΔ πλευρά τοῦ βράχου σώζονται ἀποσπασματικά στό ἐπίπεδο τῆς θεμελίωσης καί ἑπομένως εἶναι πολύ δύσκολο νά προσδιορισθεῖ ἡ ἀρχική μορφή τους καί ὁ ἀκριβής ρόλος τους στήν ὀχύρωση, καθώς μάλιστα δέν ἔχει πραγματοποιηθεῖ συστηματική ἀνασκαφική ἔρευνα στή θέση αὐτή, ἐνῶ δέν ἔχει ἐπίσης ἐντοπισθεῖ ἡ θέση τῆς κεντρικῆς πύλης εἰσόδου, ἡ ὁποία ὡστόσο φαίνεται πιθανότερο ὅτι θά πρέπει νά ἀνοιγόταν στήν πλέον προσβάσιμη δυτική πλευρά.

Ἡ ΒΔ γωνία τῆς ὀχύρωσης ἐνισχύεται ἐξωτερικά μέ μία τραπεζοειδῆ σέ κάτοψη κατασκευή, ἡ ὁποία θά πρέπει νά χρησίμευσε ὡς ἀντηρίδα. Στή συνέχεια τό τεῖχος στρέφεται πρός τά ΒΑ., ὅπου στό μέσον περίπου τοῦ μήκους του ἀκολουθῶντας τήν διαμόρφωση τοῦ βράχου, σχηματίζει ἀμβλεία γωνία. Ἡ πλευρά

---

8 Gerola, *Monumenti*, II, σ. 97-98. Ἡ σχεδίαση δύο διαδοχικῶν γραμμῶν ἄμυνας ἀποτελεῖ γνωστή συνήθεια τῆς δυτικῆς μεσαιωνικῆς ὀχυρωματικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, πού ἀπαντᾶ ἐπίσης στόν ἑλλαδικό χῶρο. Βλ. σχετικά, Ν. Μπούρα, "Κάστρο Καλαμάτας", *Ἐνετοί καί Ἰωαννίτες ἱππότες*, σ. 64.

αὐτή τοῦ τείχους εἶναι πολύ κατεστραμμένη καί σώζεται ἀποσπασματικά.

Τό ἀνατολικότερο τμῆμα τοῦ βόρειου αὐτοῦ τείχους διαφοροποιεῖται ὡς πρός τή δόμησή του, ἡ ὁποία προσομοιάζει μέ αὐτήν τοῦ ψηλότερου πύργου τῆς ὀχύρωσης, καθώς ἐπίσης μέ αὐτήν τοῦ κατώτερου τμήματος τοῦ δυτικοῦ τειχίσματος καί μέ τά ἴχνη τῆς τοιχοποιίας στή ΒΑ πλευρά τοῦ ναοῦ. Ἡ δόμηση σέ αὐτό τό τμῆμα τῶν ὀχυρώσεων συνίσταται ἀπό πρόχειρη, σχεδόν εὐτελή ἀργολιθοδομή μέ χρήση λίθων κυρίως μικρῶν διαστάσεων, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἀποσπασματικά καί κατά τρόπο τυχαῖο ἄλλοι μεγάλοι, ὀγκωδέστεροι λίθοι. Οἱ ἁρμοί δέν εἶναι διακριτοί καί μάλιστα παρά τή χρήση ἀσβεστοκονιάματος ὡς συνδετικοῦ ὑλικοῦ, ἡ ὅλη κατασκευή δίνει τήν ἐντύπωση βιαστικά δομημένης, πρόχειρης ξερολιθιᾶς.

Στή σωζόμενη τοιχοποιία ὅλων τῶν φάσεων τοῦ φρουρίου δέν ἀπαντοῦν ἀρχαῖα οἰκοδομικά ὑλικά σέ δεύτερη χρήση (spolia), ὅπως συνηθίζεται στίς περιπτώσεις ἐκεῖνες πού ὑφίστανται κατά χώραν ἀρχαιότερα οἰκοδομήματα. Τό στοιχεῖο αὐτό μαρτυρεῖ ὅτι τό ὑλικό τῆς ἐπίχωσης πού χρησιμοποιήθηκε ἔχει μεταφερθεῖ ἀπό ὅμορες περιοχές καί δέν προέρχεται ἀπό θέσεις πάνω στό βράχο, στόν ὁποῖο δέν διαπιστώνονται ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα ἀρχαίων κτηρίων.

Οἱ ὀχυρώσεις αὐτές εἶναι σαφές ὅτι διαμορφώθηκαν σέ διαφορετικές οἰκοδομικές φάσεις. Στήν πρωιμότερη θά πρέπει νά ἀναχθοῦν ὁ πύργος-καταφύγιο στήν κορυφή τοῦ βράχου, τό χαμηλότερο τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τειχίσματος, τά λείψανα τοῦ τείχους στή ΒΑ γωνία τοῦ ναίσκου τοῦ Χριστοῦ, τά κατώτερα τμήματα τῆς ὀχύρωσης νοτίως τοῦ μνημείου, καθώς ἐπίσης τό τμῆμα τοῦ τείχους στή ΒΑ πλευρά τοῦ βράχου. Ἡ παλαιότερη ἡμιλαξευμένη στόν βράχο δεξαμενή τῆς βόρειας αἴθουσας θά πρέπει ἐπίσης νά ἀνήκει σέ αὐτή τήν περίοδο.

Αὐτή ἡ ἀρχική φάση τῆς ὀχύρωσης εἶναι δύσκολο νά προσδιορισθεῖ χρονολογικά, καθώς τά σωζόμενα ἀρχιτεκτονικά λείψανα εἶναι λιγοστά, ἐξαιρετικά ἀποσπασματικά καί στό ἐπίπεδο τῆς θεμελίωσης, ἐνῶ τόσο τά ὄστρακα κεραμικῆς, ὅσο καί τά ὑπόλοιπα εὑρήματα, δέν προέκυψαν ἀπό καθαρό στρῶμα ἀλλά ἀπετέλεσαν φερτό ὑλικό ἐπιχώσεων καί κατά συνέπεια τό μόνο στοιχεῖο πού μποροῦν νά παρέξουν εἶναι αὐτό τῆς διαχρονικῆς κατοίκησης τῆς γύρω περιοχῆς. Παράλληλα οἱ ἱστορικές πηγές στίς ὁποῖες θά μποροῦσε νά ἀνατρέξει κανείς σιωποῦν. Φαίνεται ὡστόσο πιθανόν ὅτι αὐτή ἡ φάση θά πρέπει νά ἀναχθεῖ στή δεύτερη βυζαντινή περίοδο, ὑπόθεση πού ἐνισχύεται ἀπό τή φυσικά ὀχυρή καί περίοπτη θέση τοῦ βράχου, τήν ὁποία ἀσφαλῶς δέν ἄφησαν ἀνεκμετάλλευτη οἱ βυζαντινοί, οἱ ὁποῖοι τή χρησιμοποίησαν εἴτε ὡς ὀχυρό παρατηρητήριο ἤ ὡς ἕδρα κάποιας φρουρᾶς, δεδομένης μάλιστα τῆς ἱστορικά μαρτυρούμενης τάσης γιά δημιουργία μικρῶν ὀχυρωνγιά τον ἔλεγχο τῆς ὑπαίθρου καί γιά τήν προστασία τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, πού παρατηρεῖται κυρίως μεταξύ 9ου καί 11ου αἰ.[9]

Μεταγενέστερα οἱ Ἐνετοί ἀξιοποίησαν τήν ἴδια θέση, συμπλήρωσαν καί ἐνίσχυσαν τίς ὑφιστάμενες ὀχυρώσεις καί προσέδωσαν στό χῶρο ἕναν ὀργανωμένο ἀμυντικό χαρακτῆρα. Οἱ πρῶτες ἐνετικές ὀχυρώσεις εἶναι ἰδιαιτέρως ἁπλές

τόσο στή σχεδίασή τους, ὅσο καί στά ὑλικά κατασκευῆς. Ἀξιοσημείωτες εἶναι οἱ ὁμοιότητές τους μέ τίς ἀντίστοιχες τῆς βυζαντινῆς περιόδου μέ τίς ὁποῖες δέν παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές, ἀλλά καί μέ τίς γενοβέζικες, δεδομένου μάλιστα ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις ἔχει γίνει χρήση τῶν ἴδιων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν γιά τήν ἐπιδιόρθωση ἤ τή συμπλήρωση τους, ἐνῶ παρατηρεῖται μία τάση ἐμμονῆς στίς ἴδιες παραδοσιακές ἀρχές δόμησης[10]. Τό γεγονός αὐτό, σέ συνδυασμό ἄλλωστε μέ τήν ἔλλειψη ἰδιαίτερων μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν ἤ διακοσμητικῶν στοιχείων, καθιστᾶ ἐξαιρετικά δύσκολη τήν ἀκριβή χρονολόγησή τους, δυσκολία ἡ ὁποία ἐπιτείνεται ἀπό τήν ἔλλειψη ἱστορικῶν μαρτυριῶν.

Σέ αὐτή τή δεύτερη κοινή οἰκοδομική φάση ἀνήκουν, καθώς μαρτυρεῖ τό εἶδος τῆς τοιχοποιΐας τους, τό κεντρικό κτήριο μέ τούς δύο ὄμορους πύργους καί τό συνεχόμενο πρός νότο χῶρο, τό ἀνατολικό, τά ἀνώτερα τμήματα τοῦ νότιου καί δυτικοῦ τείχους, τό προτείχισμα μέ τίς ἐπάλξεις, τμῆμα τοῦ βόρειου τείχους καί ἡ ἐνισχυτική ἀντηρίδα. Τά κτίσματα αὐτά μαζί μέ τό μονόχωρο ναΐσκο ἀνάγονται στήν ἴδια περίοδο τῆς ἐνετοκρατίας.

Τά τείχη αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι διαμορφωμένα πρίν ἀπό τήν ἐπικράτηση τοῦ προμαχωνικοῦ συστήματος (*fronte bastionato*) πού ἐφαρμόζεται στήν Κρήτη ἀπό τό 16ο αἰ. καί ἑξῆς καί ἀκολουθοῦν τίς παλαιότερες ἀρχές ὀχύρωσης, καθώς εἶχαν νά ἀντιμετωπίσουν ὅπλα μικρῆς κρουστικῆς δύναμης[11]. Διαμορφώνονται ἔτσι κατακόρυφοι ὀχυρωματικοί περίβολοι, πού ἐπιστέφονται μέ εὐθύγραμμες ἐπάλξεις καί ἐνισχύονται κατά διαστήματα μέ ὀρθογωνικούς πύργους.

Οἱ λειτουργικές ἀνάγκες τοῦ συγκεκριμένου φρουριακοῦ συγκροτήματος σέ συνάρτηση μέ τή γενικότερη διαμόρφωση τοῦ χώρου, ἐπιτρέπουν νά ὑποθέσομε ὅτι τό ἰσόγειο κεντρικό κτίσμα, πού ἔχει πρόσβαση στόν ἀνοικτό πρός Δ. χῶρο χρησίμευσε ὡς κατάλυμα στρατιωτῶν, ὅπως ὑπαγορεύεται ἀπό τίς ἀρχές τῆς

---

9 Ἀπό τόν 7ο μέχρι τό 12ο αἰ. ἀπαντοῦν τά κάστρα τά ὁποῖα λειτουργοῦν εἴτε ὡς φρούρια-κατοικίες φεουδαρχῶν, εἴτε ὡς ὀχυρωμένες θέσεις, πού ἀποτελοῦν βάσεις στρατιωτικῶν σωμάτων. Βλ. σχετικά, Ἰ. Στεριώτου, *Οἱ Βενετικές ὀχυρώσεις τοῦ Ρεθύμνου*, Ἀθήνα 1992, Ι, σ. 47.

10 Gerola, *Monumenti*, II, σ. 63-64 καί σ. 97-98.

11 Τό προμαχωνικό σύστημα συνιστᾶ ἐπαναστατική ἀλλαγή τῆς ὀχυρωματικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅπως αὐτή διαμορφώθηκε μετά ἀπό τίς καθοριστικές ἐξελίξεις πού ἐπέφερε ἡ ἀνακάλυψη τῆς πυρίτιδας καί ἡ ἐπικράτηση τῶν πυροβόλων ὅπλων, ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 15ου αἰ. καί μετά. Βλ. σχετικά, Δ. Εὐγενίδου, *Κάστρα Μακεδονίας καί Θράκης. Βυζαντινή καστροκτισία*, Ἀθήνα 1977, σ. 159-181. Α.Χ.Λούπου-Ρόκου, *Αἰγαῖο. Κάστρα καί Καστέλλια*, Ἀθήνα 1999, σ. 20-22. Δ. Ἀθανασούλη, "Ἡ νέα ὀχυρωματική τεχνολογία καί ἡ ἐφαρμογή της στά ἐνετικά κάστρα τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου". *Ἐνετοί καί Ἰωαννίτες ἱππότες*, σ. 39. Στεριώτου, ὅ.π.

στρατιωτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς[12] καί μαρτυρεῖται ἐπίσης ἀπό τά λιγοστά ἀλλά χαρακτηριστικά εὑρήματα τῆς ἔρευνας (μικρά βόλια, κάλυκες ὅπλων, κομβία στρατιωτικῶν στολῶν, λουλάδες ὀστέϊνοι καί πήλινες πίπες), πρίν αὐτό ἀποδοθεῖ ἐνδεχομένως σέ ἄλλες χρήσεις.

Τό κτήριο ἐξυπηρέτησε ἐπίσης ἀνάγκες στρατωνισμοῦ κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, ὁπότε ὁ χῶρος του θά πρέπει κατ' ἀρχήν νά χρησίμευσε ὡς ἕδρα κάποιας τοπικῆς φρουρᾶς. Προσθῆκες καί ἐπεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν ἐπίσης σέ μία ἐπόμενη φάση τῆς ἴδιας περιόδου, ὁπότε πραγματοποιήθηκαν κάποιες μετασκευές στό κεντρικό κτίσμα (ὅπως π.χ. ἡ πρόχειρη διεύρυνση τοῦ ρηγματωμένου τοίχου μεταξύ τῶν δύο βορειότερων αἰθουσῶν γιά τή διάνοιξη διόδου ἐπικοινωνίας καί ἡ μετασκευή τοῦ δυτικοῦ παραθύρου τῆς νότιας αἴθουσας), ἐνῶ σέ αὐτή τή φάση ἀνάγονται ἐπίσης οἱ ἀποκαλυφθεῖσες στή δυτική πλευρά τοῦ κτηρίου πρόχειρες κατασκευές ἀπό ἀργούς λίθους καί λασπόχωμα, καθώς ἐπίσης ἡ τμηματική ἐνίσχυση τῶν ρηγματωθέντων τμημάτων τοῦ νότιου τειχίσματος.

Σταδιακά στήν πορεία τοῦ χρόνου ἡ ὀχυρωμένη αὐτή θέση ἀπώλεσε τήν ἀρχική της σημασία, ἐρειπώθηκε καί ἐγκαταλείφθηκε. Ἡ τελευταία γνωστή μνεία πού ἀπαντᾶ σέ συμβόλαιο τοῦ ἔτους 1718, ἀποκαλύπτει ὅτι τό κτίσμα ἀπετέλεσε ἀντικείμενο γαμήλιας δωρεᾶς, στήν ὁποία ἀναφέρεται χαρακτηριστικά ὅτι "*ἡ Ραμπιά τό γένος Κενάν κάτοικος τοῦ χωρίου Καταλαγάρι τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος, δωρεῖται εἰς τόν σύζυγόν της Μεχμέτ Βέην.....καί ἕνα ἠρειπωμένον σεράγιον, κείμενον ἐπί τοῦ βράχου τοῦ χωρίου Χάρακα*"[13].

Ναός Σωτῆρα Χριστοῦ Κασάνων

Ὁ ναίσκος τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τῶν Κασάνων στήν ἐπαρχία Πεδιάδας ἀνήκει στόν τύπο τοῦ μονόχωρου καμαροσκεποῦς, μέ δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη. Στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ μνημείου ἐξέχει ἡ καμπύλη ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἡ ὁποία παρουσιάζει βαθμιδωτή διαμόρφωση, καθώς ἑδράζεται ἐπί τῆς εὐρύτερης κόγχης ἀρχαιότερου ναοῦ, ἡ ὁποία διαγράφεται μέ σαφήνεια ἐξωτερικά (εἰκ. 3).

---

[12] G. Busca, *L' architettura militare*, Μιλάνο 1619.

[13] Ν. Σταυρινίδου, *Μεταφράσεις Τούρκικων Ἱστορικῶν ἐγγράφων*, Ἡράκλειο 1986, Δ', σ. 5.

Ὁ ναός καλύπτεται μέ ἡμικυλινδρική καμάρα, ἐνισχυμένη μέ σφενδόνια πού ἀπολήγουν σέ ἀκόσμητους κιλλίβαντες. Τό ἀρχικό ἐνετικό θύρωμα στή δυτική ὄψη τοῦ μνημείου εἶναι ὀρθογωνικό μέ ὁριζόντιο ὑπέρθυρο καί ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφο τυφλό ἀνακουφιστικό τόξο, δομημένο μέ ἀδρά λαξευμένους πωρολίθους. Τό θύρωμα πλαισιώνεται ἀπό τυφλό ἀψίδωμα, πού στηρίζεται πάνω σέ ἐξέχουσες παραστάδες, δομημένες μέ τό ἴδιο ὑλικό τῆς τοιχοποιίας καί ἀπολήγει σέ ὀξυκόρυφο πλίνθινο τόξο, τό ὁποῖο περιβάλλεται ἀπό ἐξέχουσα μονή σειρά ὀπτοπλίνθων. Τό θύρωμα ἔχει ὑποστεῖ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις, κατά τίς ὁποῖες λιθανάγλυφα στοιχεῖα του ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στή μεταγενέστερη διαμόρφωση καί παραμένουν ἀκόμη καί σήμερα ὁρατά στό ἐσωτερικό τοῦ ὑπερθύρου.

Στό νότιο τοῖχο τοῦ μνημείου ἔχει ἐπίσης πραγματοποιηθεῖ μεταγενέστερη διάνοιξη πώρινου τοξωτοῦ παραθύρου, πού ἔχει καταστρέψει τό μεγαλύτερο τμῆμα τῆς παράστασης δύο ὁλόσωμων μετωπικῶν ἀρχαγγέλων, ἐνῶ σέ μεταγενέστερη ἐπίσης ἐπέμβαση ὀφείλεται τό ὀρθογωνικό παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (εἰκ. 3). Τό ἀνώτερο τμῆμα τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς κόγχης διατρέχει ὡς συνεχής ζώνη πλίνθινο κόσμημα πού σχηματίζει ζίγκ-ζάγκ.

Ἡ τοιχοποιΐα τοῦ ναοῦ συνίσταται ἀπό ἁπλή ἀργολιθοδομή κυρίως ἀσβεστολίθων, μέ συνδετικό ὑλικό κονίαμα μεταξύ τῶν ἁρμῶν.

Ὁ ναός εἶναι κατάγραφος μέ τυπικό εἰκονογραφικό πρόγραμμα γιά τούς ναούς αὐτοῦ τοῦ τύπου, τό ὁποῖο ἐξετάζεται διεξοδικά σέ παλαιότερη μελέτη τῆς ζωγραφικῆς διακόσμησης τοῦ μνημείου[14].

Μεταξύ τῶν σκηνῶν διακρίνονται ἡ Γέννηση, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτιση, ἡ Ἔγερση τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαϊοφόρος, ὁ Μυστικός Δεῖπνος (εἰκ. 4), ἡ Προδοσία, ἡ Εἰς Ἅδου Καθόδος, ἡ Μεταμόρφωση, ὁ Λίθος. Στά χαμηλότερα τμήματα τῶν πλάγιων τοίχων ἀπεικονίζονται μορφές ὁλόσωμων μετωπικῶν ἁγίων ἀνδρῶν καί γυναικῶν, στρατιωτικοί ἅγιοι καί ἀνάμεσά τους ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἔφιππος, καθώς ἐπίσης οἱ δύο ἀρχάγγελοι. Τά ἐνισχυτικά σφενδόνια κοσμοῦνται μέ μορφές ἁγίων καί προφητῶν. Στό Ἱερό Βῆμα παριστάνονται ὁ Παντοκράτορας, ὁ Μελισμός, οἱ συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες, τό Μανδήλιο, ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων, ὁ Εὐαγγελισμός, διάκονοι, μετωπικοί Ἱεράρχες, ἐνῶ ἡ ἐντυπωσιακή παράσταση τῆς Ἀνάληψης καταλαμβάνει τό χῶρο τῆς καμάρας τοῦ Βήματος (εἰκ. 5). Στό δυτικό τοῖχο ἀπεικονίζεται ἡ Σταύρωση, σκηνές κολασμένων ὡς συνοπτική ἀπόδοση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καί ἡ Μετάληψη τῆς Ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας ἀπό τόν Ζωσιμᾶ[15].

Ἡ δημοσιευθεῖσα μελέτη γιά τίς τοιχογραφίες τοῦ μνημείου προτείνει τή

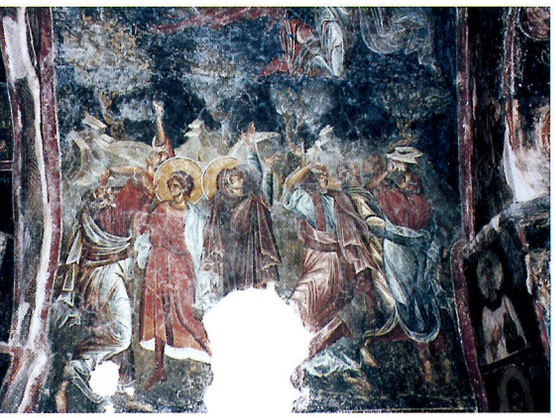
εἰκ. 3 *: Ἄποψη ἀπό Α.*

εἰκ. 4 *: Μυστικός Δεῖπνος.*

[14] Κ. Μυλοποταμιτάκη, "Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Χριστοῦ Κασάνων Πεδιάδας", *Πεπρ. Ε' Διεθ. Κρητολ. Συν.,* Ἅγιος Νικόλαος 1986, τόμ. Β', σ. 294 κ. ἑξ.

[15] Μυλοποταμιτάκη, αὐτόθι.

εἰκ. 5 *: Βόρειο ἡμικόριο Ἀνάληψης.*

χρονολόγησή τους σέ τρεῖς διαφορετικές φάσεις, πού ἀνάγονται στό 13ο αἰ., στό 14ο αἰ. καί στά τέλη τοῦ 14ου-ἀρχές 15ου αἰ.[16]. Οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ καί συντήρησης τοῦ συνόλου τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου πού πραγματοποιήθηκαν πρόσφατα, καθιστοῦν σαφέστερα τά εἰκονογραφικά ἀλλά καί τά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά καί παρέχουν νέα στοιχεῖα στόν μελετητῆ ὡς πρός τήν ζωγραφική διακόσμηση τοῦ μνημείου.

Ὁ ναός λειτουργοῦσε μέχρι πρόσφατα ὡς κοιμητηριακός. Ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα πού πραγματοποιήθηκε στό νότιο τμῆμα τοῦ περιβάλλοντος χώρου τοῦ ναοῦ, ἔφερε στό φῶς νεκροταφεῖο, μέ κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους καί ὀστεοφυλάκια σέ πυκνή διάταξη καί μέ κλιμακωτή διευθέτηση πού ἀκολουθεῖ τό φυσικό ἀνάγλυφο τοῦ ἐδάφους (σχέδιο 2, σελ. 251). Οἱ τάφοι, πού ἦταν καλυμμένοι μέ μεγάλες ψαμμιτικές πλάκες, -οἱ περισσότερες χωρίς συνδετικό κονίαμα- ἀποτελοῦν μικρό τμῆμα ἑνός εὐρύτερου νεκροταφείου, τό ὁποῖο ἐνδεχομένως διαδέχθηκε κάποιο ἀκόμη παλαιότερο. Ἀπό τήν ἀνασκαφή προέκυψαν χρηστική κυρίως κεραμική καί λιγοστά εὑρήματα πού παραπέμπουν σέ χρονολόγηση κατά τήν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στήν Κρήτη. Τό εἶδος καί ἡ διάταξη τῶν τάφων, σέ σχέση μέ τό μνημεῖο καί τόν περιβάλλοντα χῶρο του, παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν χωροταξική μελέτη τῶν ὀργανωμένων κοιμητηρίων στούς νεώτερους χρόνους.

Κάστελλος Καστελλιανῶν Μονοφατσίου

Στό *λόφο Κάστελλο τῶν Καστελλιανῶν* τῆς ἐπαρχίας Μονοφατσίου, τοποθετεῖται τό "Ριζόκαστρο", -σέ παραφθορά "Χρυσόκαστρο"-, πού κατά τήν περίοδο τῆς ἐνετοκρατίας μετονομάσθηκε "Belvedere" κατά τήν προσφιλή συνήθεια τῆς ἐποχῆς[17].

Ὁ Κάστελλος, πού θά πρέπει νά ὑπῆρξε ὀχυρωμένη θέση ἤδη ἀπό τή δεύτερη βυζαντινή περίοδο, σώζει σήμερα τά ἐρείπια τοῦ φρουρίου, στό ὁποῖο μάλιστα ὀφείλει τήν ὀνομασία του. Ἡ ἀρχαιότερη μνεία γιά τήν ὀχύρωση αὐτή,

16 Βλ. ἀναλυτικά, Μυλοποταμιτάκη, αὐτόθι, σ. 294-302.

17 Gerola, *Monumenti*, I1,σ. 194 κ. ἑξ. Σπανάκη, *Πόλεις καί χωριά*, τόμ. Α', σ. 378.

ἀπαντᾶ σέ ἐνετικά ἔγγραφα τοῦ 1212 καί παρέχει ἕνα ἀσφαλές terminus ante quem γιά τήν ἀρχική κατασκευή της[18]. Ὁ C. Buondelmonti στή γνωστή περιγραφή του, ἀναφέρει τό φρούριο πάνω στόν Κάστελλο, ὡς ἔργο Βυζαντινῶν, Γενοβέζων καί Ἐνετῶν, μέ στόχο τήν προστασία τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀναποδάρη καί τοποθετεῖ ἐδῶ τή θέση τῆς ἀρχαίας Πριανσοῦ, ἄποψη μέ τήν ὁποία συμφωνεῖ ἐπίσης ὁ ἰταλός μελετητής G. Gerola[19].

Τό φρούριο ὑπέστη σημαντικές καταστροφές κατά τό σεισμό τοῦ 1303 καί ἐρημώθηκε σταδιακά. Τό 1363 μάλιστα ἡ ἐνετική σύγκλητος διέταξε τήν ἀναστήλωσή του καί παρότρυνε σέ κατοίκηση τοῦ χώρου, προκειμένου νά ἀποφευχθεῖ ἡ ὁλοκληρωτική του καταστροφή[20]. Παρά ταῦτα τό 1496 σύμφωνα μέ ἀπογραφή τοῦ καστελλάνου Nicolo Venier, τό φρούριο ἔχει πλέον ἀπωλέσει τή στρατηγική σημασία του καί βρίσκεται σέ ἄθλια κατάσταση, ἐνῶ τό 1579 εἶναι πλέον κατεστραμμένο, ἐρειπωμένο καί ἀραιοκατοικημένο[21]. Στά 1631 γίνεται ἡ ἀπόπειρα ἑνός μικροῦ σχεδιασμοῦ τόσο τῶν ὀχυρώσεων ὅσο καί τῶν ὑπολοίπων ἐγκαταστάσεων πάνω στό λόφο, πού στίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰ. ὅταν τόν ἐπισκέπτεται ὁ G. Gerola εἶναι πλέον ἔρημος καί ἀκατοίκητος[22]. Ὁ ἴδιος ἐντοπίζει μεταξύ τῶν ἐρειπίων, πού ἐκτείνονται κυρίως στήν ΝΑ πλευρά τοῦ λόφου, τά λείψανα τῆς πύλης τοῦ φρουρίου, τά ἴχνη ὡρισμένων πύργων, -ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἕνας πιθανόν ὑπῆρξε κατοικία τοῦ φρουράρχου-, τοῦ ὀχειρωματικοῦ τείχους, μιᾶς κλίμακας, ἀλλά καί ἀδιάγνωστα ἐρείπια, πιθανόν κατοικιῶν (σχέδιο 3, σελ. 252).

Σύμφωνα μέ τόν ἴδιο μελετητή πάνω στό λόφο ὑπῆρχαν ἐπίσης ἕξη χριστιανικοί ναοί, δύο ἀπό τούς ὁποίους ἦταν ἤδη ἐρειπωμένοι, ἐνῶ ἀπό ἕνα ἄλλο μνημεῖο, πού ἀρχικῶς ὑπῆρξε δεξαμενή, ἔλειπε ἡ πρόσοψη[23].

Ἡ 13η Ἐφορεία Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων πραγματοποίησε πρόσφατα ἐπεμβάσεις στό *ναό τῶν Εἰσοδίων Θεοτόκου.* Ὁ ναός ἀνήκει στόν τύπο τοῦ μονόχωρου μέ κεραμοσκεπή στέγη, ἔχει ΒΑ προσανατολισμό καί ὅπως προκύπτει ἀπό τήν κάτοψη, ἀποκλίνει ἀπό τούς κανόνες τῆς τυπικῆς συμμετρίας (σχέδιο 4, σελ. 253). Ὁ ναός, καλύπτεται μέ ἡμικυλινδρική καμάρα πού φέρει ἐνισχυτικό σφενδόνιο, τό ὁποῖο ἀπολήγει σέ κιλλίβαντες Στήν ἀνατολική πλευρά ἐξέχει ἡ καμπύλη ἁψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἐνῶ ἡ δυτική πλευρά τοῦ μνημείου ἔχει μεταγενέστερα ἐπεκταθεῖ μέ τήν προσθήκη νάρθηκα,

---

18 Gerola, αὐτόθι, σ. 195, σημ.3.

19 C. Buondelmonti, *Descriptio insule Crete et liber insularum,* Cap.XI: Creta, Ἡράκλειον 1981, σ. 281, ἀρ. 200. Gerola, *Monumenti,* II, σ. 195.

20 Gerola, αὐτόθι,σ. 145, σημ.4.

21 Gerola, αὐτόθι, σ. 145, σημ.7.

22 Gerola, αὐτόθι σ. 195-196, σημ.1.

23 Gerola, αὐτόθι σ. 196, σχ. 101, ἀρ. 4,5, σ. 200 καί *Monumenti,* II, Βενετία 1908, σ. 176.

πού καλύπτεται μέ ὀξυκόρυφη καμάρα καί ἐπικοινωνεῖ μέ τόν κυρίως ναό μέ εὐρύ τοξωτό ἄνοιγμα.

Ἡ ἀρχική εἴσοδος βρίσκεται στή νότια πλευρά του. Τό ὀρθογωνικό θύρωμα ἔχει λίθινους σταθμούς καί εὐθύγραμμο ἐπιστύλιο καί φέρει ὀξυκόρυφο ἀνακουφιστικό τόξο μέ περιμετρικές αὐλακώσεις, δομημένο μέ πωρολίθους ἁδρά κατεργασμένους στήν ἐξωτερική τους παρειά. Τό ἀνακουφιστικό τόξο τοῦ ὑπερθύρου περιβάλλεται ἀπό μονή σειρά πλίνθων, ἐνῶ τό τύμπανό του εἶναι πληρωμένο μεταγενέστερα μέ εὐτελῆ ἀργολιθοδομή.

Στή δυτική πλευρά τοῦ νάρθηκα ἀνοίγεται μνημειῶδες ἀνάγλυφο θύρωμα ὑστερογοτθικοῦ τύπου. Ἡ ὀρθογωνική πώρινη θύρα μέ τό εὐθύγραμμο ἐπιστύλιο περιβάλλεται ἀπό ἰδιαιτέρως ραδινό ὀξυκόρυφο πλαίσιο, πού συνίσταται ἀπό δόμους πελεκητοῦ πωρολίθου. Τό πλαίσιο τοῦ θυρώματος ἀπολήγει ἐσωτερικά σέ συνεχές ἔξεργο, σχεδόν ὁλόγλυφο, τετράφυλλο κόσμημα, ἐνῶ ἐξωτερικά ὁρίζεται ἀπό ἐξέχουσες «διπλές ὀδοντωτές ταινίες», πού συνθέτουν ἕνα γεωμετρικό θέμα ἀπό ἐναλλασσόμενα κατακόρυφα καί λοξά ἐπίπεδα, τό ὁποῖο κυριαρχεῖ στή διακόσμηση ἀναγλύφων κρητικῶν θυρωμάτων τῆς ἐνετικῆς περιόδου[24]. Τό ὀξυκόρυφο ἀνακουφιστικό τόξο τοῦ θυρώματος εἶχε σέ κάποια χρονική στιγμή καταρρεύσει καί προχείρως συμπληρωθεῖ μέ πλήρωση τοῦ τυμπάνου του μέ πρόχειρη ἀργολιθοδομή.

Στό βόρειο τοῖχο τοῦ νάρθηκα ὑπάρχει ἁπλή, χαμηλή ὀρθογωνική θύρα, μέ εὐθύγραμμο πώρινο μονόλιθο ἐπιστύλιο καί σταθμούς ἀπό κοινή τοιχοποιία, πού διευρύνεται πρός τήν ἐξωτερική της πλευρά, καθώς ἐπικοινωνεῖ μέ ὀρθογωνική ἀρχαία δεξαμενή προσκολλημένη στή βόρεια πλευρά τοῦ νάρθηκα, πού σώζει ἀποσπασματικά ἴχνη ἰσχυρῶν κονιαμάτων καί ἡ ὁποία μεταγενέστερα, στή φάση τῆς προσθήκης τοῦ νάρθηκα χρησιμοποιήθηκε ὡς βοηθητικό πρόσκτισμα τοῦ μνημείου.

Ὁ κύλινδρος τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος διατρυπᾶται ἀπό μικρῶν διαστάσεων λίθινο δίλοβο ἁγιοθύριδο, πού στόν διαχωριστικό πεσσίσκο μεταξύ τῶν λοβῶν φέρει ἀνάγλυφο σταυρό μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις κεραιῶν. Στό ἐσωτερικό τοῦ μνημείου ὑπάρχουν ἀρχαιότερα λίθινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, σέ δεύτερη χρήση.

Ἡ τοιχοποιΐα τοῦ κυρίως ναοῦ συνίσταται ἀπό εὐτελῆ ἀργολιθοδομή χωρίς διακριτούς ἁρμούς, μέ σποραδική χρήση ἁδρά λαξευμένων ποικίλων διαστάσεων πωρολίθων, πού ἀποτελοῦν ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀρχαιότερων κτισμάτων τοποθετημένα ἐδῶ σέ δεύτερη χρήση. Μεταξύ αὐτῶν παρεμβάλλονται κατά τρόπο τυχαῖο, πλίνθοι, ἄλλοτε ὡς μεμονωμένα στοιχεῖα καί ἄλλοτε σέ μονές διακοπτόμενες σειρές. Ἡ τοιχοποιΐα τοῦ νάρθηκα εἶναι ἐπίσης από πρόχειρη ἀργολιθο-

---

[24] Gerola, *Monumenti*, II, σ. 278-279. Βλ. ἐπίσης, Α. Ὀρλάνδου, "Τά παλάτια καί τά σπίτια τοῦ Μυστρᾶ", *ΑΒΜΕ*, Γ' (1937), σ. 32.

δομή μέ ἀραιή χρήση πλίνθων,χωρίς διακριτούς ἁρμούς, ἐνῶ μεταξύ τῶν λίθων παρεμβάλλονται ἀμελῶς ἄλλοι μικρότεροι.

Στήν κατασκευή τῶν ἐνισχυτικῶν σφενδονίων καί τῶν τόξων τοῦ κυρίως ναοῦ καί τοῦ νάρθηκα ἔχει γίνει χρήση καλά πελεκημένων πωρολίθων, ἐνῶ στήν κατασκευή τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ Βήματος ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ πλίνθοι παραλλήλως τοποθετημένοι πρός τόν κύλινδρο τῆς κόγχης, πού ἔχουν μεταγενέστερα καταρρεύσει καί ἀντικατασταθεῖ τμηματικά ἀπό πρόχειρη ἀργολιθοδομή.

Εἶναι σαφές ὅτι τό μνημεῖο ἔχει δομηθεῖ σέ δύο διαφορετικές οἰκοδομικές φάσεις. Τά μορφολογικά στοιχεῖα τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου τοῦ νάρθηκα παραπέμπουν σέ χρονολόγησή του στό δεύτερο μισό τοῦ 14ου αἰ. Παράλληλα, τά δομικά στοιχεῖα τοῦ κυρίως ναοῦ καί τά μορφολογικά χαρακτηριστικά τοῦ νότιου θυρώματος, ὁδηγοῦν στή χρονολόγησή του σέ μία πρωιμότερη φάση τοῦ 14ου αἰ., πού δέν ἀπέχει πολύ χρονολογικά ἀπό τήν κατασκευή τοῦ νάρθηκα.

Τό μνημεῖο ἀρχικά θά πρέπει νά ἦταν κατάγραφο. Ἀπό τίς ἀρχαιότερες παραστάσεις τοῦ κυρίως ναοῦ σώζονται σήμερα ἐλάχιστα σπαράγματα κυρίως στό βόρειο τμῆμα τῆς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας. Ἡ προχωρημένη ἀποσάρθρωση τῶν κονιαμάτων καί ἡ ἀποσπασματική διατήρησή τους καθιστοῦν τίς παραστάσεις ἀδιάγνωστες καί μόνον στό ΒΑ πεσσό τοῦ Βήματος διακρίνεται τό κατώτερο τμῆμα τῆς μορφῆς ἑνός διακόνου μέ ὀράριο.

Οἱ μεταγενέστερες τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα σώζονται ἐπίσης ἀποσπασματικά καί σέ παρόμοια κατάσταση διατήρησης, μέ ἀποτέλεσμα νά μήν ὑπάρχει δυνατότητα ἀσφαλοῦς εἰκονογραφικῆς ταύτισης τοῦ συνόλου τοῦ σωζομένου διακόσμου. Φαίνεται ὡστόσο, ὅτι στό δυτικό τοῖχο απεικονιζόταν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας, ἡ ὁποία ἐκτεινόταν ἐπίσης στά δυτικά ἄκρα τῶν πλάγιων τοίχων τοῦ νάρθηκα, ὅπου ὁμάδες μορφῶν ἁγίων γυναικῶν καί ἀνδρῶν, ἱεραρχῶν, συνθέτουν μία πλατειά, πολυπρόσωπη παράσταση. Ἀνατολικά τοῦ σφενδονίου διακρίνονται σκηνές τοῦ βίου τῆς τιμώμενης στό ναό Θεοτόκου καί συγκεκριμένα, ἡ Προσευχή Ἰωακείμ καί Ἄννας, ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 6), ἡ Κολακεία, τά Εἰσόδια καί ἡ Εὐλογία τῆς Θεοτόκου. Δυτικότερα, ἡ καμάρα καλύπτεται μέ σκηνές τοῦ Πάθους, ἀπό τίς ὁποῖες ἀναγνωρίζονται ὁ Θρῆνος, ὁ Λίθος καί ἡ Πεντηκοστή, ἐνῶ στούς πλάγιους τοίχους εἰκονίζονται μορφές ἐφίππων στρατιωτικῶν καί ὁλόσωμων μετωπικῶν ἁγίων.

Τά ἴχνη τῶν κατεστραμμένων σήμερα παραστάσεων στό βόρειο τοῖχο, ὁριοθετοῦνται ἀπό βαθυκόκκινα πλαίσια καί διαχωρίζονται μέ περίτεχνες ταινίες, κοσμημένες μέ γεωμετρικά καί φυτικά σχέδια, πού ἔχουν ἀποδοθεῖ μέ μικρογραφική σχεδόν δεινότητα.

Ἀπό τά ὑπόλοιπα μνημεῖα πού ὑπάρχουν σήμερα πάνω στόν Κάστελλο, ἐντοπίζεται ὁ μονόχωρος καμαροσκεπής ναΐσκος τῆς *Ἁγίας Ἀναστασίας* (σχέδιο 3, σελ. 252), πού σύμφωνα μέ τόν G. Gerola θεμελιώθηκε πάνω στά ἐρείπια δύο ἀρχαίων δεξαμενῶν[25]. Ὁ ναός σώζει ἀποσπασματικά τόν τοιχογραφικό του διάκοσμο, πού περιλαμβάνει μεταξύ ἄλλων σπάνιες σκηνές ἀπό τό βίο

εἰκ. 6 *Ναός Εἰσοδίων Θεοτόκου. Νά... Σπάραγμα ἀπό την παράσταση το... ...ς Θεοτόκου.*

τῆς τιμωμένης ἁγίας, βάσει τῶν ὁποίων ἔχει προταθεῖ ἡ χρονολόγησή του στά μέσα τοῦ 14ου αἰ.[26].

Ὁ ναός τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου[27] (σχέδιο 3, σελ. 252), εἶναι ἐπίσης μονόχωρος καμαροσκεπής μέ σημαντικό τοιχογραφικό διάκοσμο, φιλοτεχνημένο ἀπό τόν ζωγράφο Γεώργιο Πελεγρῆ[28] καί χρονολογημένος μέ ἀκρίβεια στά 1467 βάσει ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία ἀναφέρει : "*....ὁ θεῖ(ο)ς καί πάνσεπτος ναός τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου εἰς, ΑΥΞΖ', ἰνδικτιῶνος ΙΕ'....., μηνί ἰου(νίου) εἰς (ἡ)μέ(ραν)....σ(α)ββάτω, ὥραν Δ', διά χειρ(ός) ἐμο(ῦ) τοῦ (τα)ποινοῦ Γεωργίου τοῦ Πελεγρῆ. Ἀμήν*"[29].

Ὁ G. Gerola διέκρινε τοιχογραφίες κυρίως στήν καμάρα, μέ θέματα ὅπως ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, τό Ὄνειρο τοῦ Ἰακώβ κ.λ.π. καί σημείωσε ὅτι μερικές ἀπό τίς μορφές ἔχουν ἀποδοθεῖ σέ ὑπερφυσική κλίμακα, ἐνῶ κοντά στή νότια θύρα σέ σημεῖο ὅπου τό τοιχογραφημένο κονίαμα ἔχει καταστραφεῖ, διακρίνεται δοκιμή του καλλιτέχνη πάνω στόν τοῖχο, πού παριστάνει προσωπογραφία σέ φυσικό μέγεθος[30].

Σύμφωνα μέ τόν ἴδιο μελετητή ἡ παλαιότερη ἐκκλησία τοῦ λόφου εἶναι ὁ ναός πού πιθανόν ἦταν ἀφιερωμένος στόν *Ἅγιο Γεώργιο* (σχέδιο 3, σελ. 252), τόν ὁποῖο περιγράφει ὡς τρίκλιτο μέ τροῦλλο στό κεντρικό κλῖτος καί μέ καμάρες στά πλευρικά[31]. Ἡ ὑφισταμένη ἐρειπιώδης κατάσταση τοῦ μνημείου δέν

---

25 Πρόκειται πιθανότατα γιά τόν ὑπ' ἀριθμ. 6 ναό ἐπί τοῦ σχεδίου τοῦ Gerola (*Monumenti,* I1, σ. 196, εἰκ. 101, II, σ. 176. Βλ. ἐπίσης, Gerola-Λασσιθιωτάκη, *Κατάλογος*, σ. 99, ἀρ. 725.

26 Στό ναό ἔχουν πραγματοποιηθεῖ παλαιότερα ἀπό τή 13η ΕΒΑ ἐργασίες συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν. Βλ. σχετικά, Μ. Μπορμπουδάκη, "Βυζαντινά καί μεσαιωνικά μνημεῖα τῆς Κρήτης κατά τό 1969", *Κρητικά Χρονικά* ΚΒ' (1970), σ. 524.

27 Πρόκειται γιά τόν ὑπ' ἀριθμ. 3 ναό ἐπί τοῦ σχεδίου τοῦ Gerola (*Monumenti* , I1, σ. 196, εἰκ. 101), τόν ὁποῖο ἀναφέρει ὡς ἀνώνυμο. Στούς ντόπιους ὁ ναός εἶναι ἐπίσης γνωστός ὡς Ἐπάνω Παναγιά καί Ἁγία Αἰκατερίνη.

28 Ὁ Γεώργιος Θεοδώρου Πελεγρῆς φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε γνωστός ζωγράφος ἀπό τό Χάνδακα, ὁ ὁποῖος τό διάστημα μεταξύ 1456 καί 1484 δέχεται καί ἐκτελεῖ παραγγελίες, ἐνῶ συνεργάζεται ἐπίσης μέ γνωστούς ζωγράφους τῆς ἐποχῆς ὅπως ὁ Ἀνδρέας Ρίτζος καί ὁ Ἰωάννης Καππάδοκας. Σχετικά μέ τό ζωγράφο, βλ., Μ. Χατζηδάκη, *Ἕλληνες ζωγράφοι μετά τήν ἅλωση (1450-1830)*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1997, σ. 286. Τοῦ ἴδιου, "Παναγία ἡ Ἑκατονταπυλιανή, μία βυζαντινή εἰκόνα στή Ζάκυνθο", *Θησαυρίσματα* 16 (1979), σ. 387-391. M. Cattapan, " Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300 al 1500", *Θησαυρίσματα* 9 (1972), σ. 207, ἀρ. 90, σ. 226, ἀρ. 12, σ. 231, ἀρ. 33. Μ. Μπορμπουδάκη, "Τοιχογραφίες στήν Κρήτη κατά τό 15ο αἰ.", *Η' Συμπόσιο ΧΑΕ,* Ἀθήνα 1988, σ. 14-15.

29 Γιά τήν ἐπιγραφή βλ. Gerola, *Monumenti,* IV, σ. 574, ἀρ. 3.

30 Gerola, *Monumenti,* II, σ. 309. Gerola-Λασσιθιωτάκη, *Κατάλογος*, σ. 99, ἀρ. 724 καί σ. 114, ἀρ. 5.

ἐπιτρέπει τή συναγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων σχετικά μέ τόν ἀρχικό ἀρχιτεκτονικό του τύπο, καθώς σήμερα σώζονται σέ ἱκανό ὕψος μόνον ὁ βόρειος καί νότιος τοῖχος του καί ἐλάχιστα ἴχνη τῶν ὑπολοίπων. Δέν ἀποκλείεται βέβαια νά ἐπρόκειτο γιά σταυροειδῆ τρουλλαῖο ναό, πού μεταγενέστερα διευρύνθηκε μέ τήν προσθήκη νάρθηκα στά δυτικά, ἐνῶ ἀπέκτησε ἐπίσης πρόσκτισμα (παρεκκλήσι;) σέ ἐπαφή μέ τό νότιο τοῖχο του.

Ἐσωτερικά διακρίνονται ἴχνη χαμηλῶν τυφλῶν ὀξυκόρυφων ἀψιδωμάτων, πού σώζουν σπαράγματα τοιχογραφιῶν. Ἴχνη τοιχογράφησης ἐντοπίζονται ἐπίσης στή χαμηλή ζώνη τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ναοῦ, ὅπου πιθανότατα ὁ G. Gerola, διέκρινε τήν παράσταση τῆς Ἔγερσης Λαζάρου[32].

Στό νότιο τοῖχο τοῦ μνημείου σώζεται θύρωμα μέ καλά λαξευμένο πώρινο πλαίσιο καί ὀξυκόρυφο ἀνακουφιστικό τόξο. Τό πλαίσιο τοῦ θυρώματος περιτρέχει ἀνάγλυφο cordone, ἐνῶ τό ὁριζόντιο καλά πελεκημένο ἀνώφλι κοσμεῖται στά ἄκρα του μέ λαξευμένους κύκλους στούς ὁποίους ἐγγράφονται ἑπτάκτινος ρόδακας καί σταυρός τῆς Μάλτας ἀντίστοιχα. Ὁ δυτικός σταθμός τοῦ θυρώματος ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἐξ ὁλοκλήρου ἀπό νεώτερη ἀργολιθοδομή. Ἡ τοιχοποιία τοῦ μνημείου συνίσταται ἀπό ἁπλή ἀργολιθοδομή, ἐνῶ σποραδικά γίνεται χρήση πελεκητῶν πωρολίθων, κυρίως σέ ἐξέχοντα σημεῖα τοῦ κτίσματος.

Δύο ἀνώνυμοι ναοί συμπληρώνουν τήν εἰκόνα τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτισμάτων τοῦ λόφου. Ἀπό τόν *ἀνώνυμο ναό Ι* [33] (σχέδιο 3, σελ. 252), εἶναι ὁρατά μόνον τά ἴχνη θεμελίωσης ἑνός τοίχου, δεδομένου ὅτι στή θέση αὐτή ἔχει κτισθεῖ σήμερα κυκλικό μιτάτο, στήν κατασκευή τοῦ ὁποίου ἔχει γίνει χρήση παλιότερου δομικοῦ ὑλικοῦ.

Ὁ ἀνώνυμος ΙΙ [34] (σχέδιο 3, σελ. 252), εἶναι ἕνα μονόχωρο καμαροσκεπές ναύδριο, ἀπό τό ὁποῖο σώζονται ὁ βόρειος τοῖχος μέχρι τή γένεση τῆς καμάρας καί τό κατώτερο τμῆμα τῆς ἁψίδας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου του. Ἐσωτερικά ἡ στέγη ἔφερε ἐνισχυτικά σφενδόνια πού ἔβαιναν σέ ἁπλούς κιλλίβαντες, ἀπό τούς ὁποίους διατηροῦνται μόνον ἀποσπασματικά ἴχνη, ἐνῶ ὁ εὐρύτερος χῶρος τοῦ μνημείου εἶναι σήμερα ἐπιχωμένος.

---

[31] Πρόκειται γιά τόν ὑπ' ἀριθμ. 2 ναό ἐπί τοῦ σχεδίου τοῦ Gerola (*Monumenti,* Ι1, σ. 196, εἰκ. 101 καί ΙΙ, σ. 200, σημ. 414).

[32] Gerola-Λασσιθιωτάκη, *Κατάλογος*, σ. 99, ἀρ. 722.

[33] Ο ἀνώνυμος αὐτός ναός βρισκόταν νότια τοῦ πύργου G, τόν ὁποῖο ὁ G. Gerola θεωρεῖ πιθανόν ὅτι ὑπῆρξε ἕδρα τοῦ φρουράρχου. Πρόκειται γιά τόν ὑπ'ἀριθμ. 5 ναό ἐπί τοῦ σχεδίου τοῦ Gerola (*Monumenti,* Ι1, σ. 196, εἰκ. 101).

[34] Πρόκειται γιά τόν ὑπ' ἀριθμ. 4 ναό ἐπί τοῦ σχεδίου τοῦ Gerola (αὐτόθι).

Ναός Ἁγίων Γεωργίου καί Κωνσταντίνου Πύργου

Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Γεωργίου καί Κωνσταντίνου βρίσκεται στόν οἰκισμό τοῦ Πύργου τῆς ἐπαρχίας Μονοφατσίου.

Ὁ δίκλιτος σήμερα -ἀρχικά τρίκλιτος- ναός, καλύπτεται μέ ἡμικυλινδρικές καμάρες καί δίρριχτες κεραμοσκεπεῖς στέγες. Τό ὑφιστάμενο βορειότερο κλῖτος εἶναι ἀφιερωμένο στόν ἅγιο Γεώργιο, ἐνῶ τό χαμηλότερο νότιο στόν ἅγιο Κωνσταντῖνο. Ἴχνη τοῦ κατεστραμμένου βόρειου κλίτους, τό ὁποῖο ἦταν ἀφιερωμένο στήν ἁγία Ἑλένη, δέν εἶναι σήμερα ὁρατά, ἐνῶ σέ παλαιότερη ἀποτύπωση ἔχει καταγραφεῖ τμῆμα τῆς τοιχοποιίας του καί τῆς γένεσης τῆς κόγχης του[35].

Τά κλίτη ἀπομονώνονταν μεταξύ τους μέ ἰσχυρούς τοίχους, οἱ ὁποῖοι διατρυπῶνται μέ θύρες πού ἀνοίγονται στό δυτικότερο τμῆμα τους. Στή δυτική πλευρά τοῦ ναοῦ ὑφίστανται δύο θυρώματα, ἐκ τῶν ὁποίων τό βορειότερο φέρει ὑπέρθυρο μέ ὀξυκόρυφο ἀνακουφιστικό τόξο, ἐνῶ τό νότιο εἶναι ἡμικυκλικό, πλαισιωμένο ἀπό μονή σειρά κάθετων πλίνθων στή νότια παραστάδα τοῦ ἴδιου ὑπερθύρου σώζεται ἐντός μεταλλίου ἀνάγλυφος σταυρός μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις κεραιῶν[36].

Ἡ ἀρχική τοξωτή θύρα ἐπικοινωνίας τοῦ κλίτους τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μέ τό κατεστραμμένο σήμερα ἀρχικό βόρειο κλῖτος τοῦ ναοῦ ἔχει μεταγενέστερα τειχισθεῖ καί μετατραπεῖ σέ μονόλοβο τοξωτό παράθυρο. Τά μονόλοβα ἐπίσης παράθυρα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἔχουν ὑποστεῖ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις, ἐνῶ τό ἴδιο παρατηρεῖται στό τοξωτό παράθυρο τοῦ νότιου κλίτους τοῦ μνημείου. Στό δάπεδο τοῦ βορειότερου κλίτους διακρίνεται ὀρθογωνικός τάφος. Ὁ ναός εἶναι δομημένος μέ ἁπλή ἀργολιθοδομή κυρίως ἀσβεστολίθων, μέ συνδετικό ὑλικό κονίαμα.

Τό μνημεῖο εἶναι ἤδη γνωστό στίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰῶνα στόν ἰταλό μελετητή G.Gerola, ὁ ὁποῖος ἀνεγνώρισε καί κατέγραψε ἀρχικῶς ὡρισμένες ἀπό τίς παραστάσεις του, -τίς ὁποῖες μάλιστα χαρακτηρίζει ἐξαιρετικές-, ἐνῶ ἕνα μεγάλο μέρος τῶν θεμάτων τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου ταυτίσθηκε μεταγενέστερα ἀπό νεώτερους μελετητές[37].

Καί τά δύο σωζόμενα κλίτη διατηροῦν μεγάλο μέρος τῆς ἀρχικῆς τοιχο-

---

35 Gerola, *Monumenti*, II, σ. 202, σημ. 415, Kl. Gallas, *Mittel und spätbyzantinische sakralarchitektur der insel Kreta*, Μόναχο 1983, σ.57, σχ. 16.

36 Gerola, αὐτόθι, σ. 280, σημ. 489.

γράφησης. Στό νότιο κλῖτος, τό ἀφιερωμένο στόν ἅγιο Κωνσταντῖνο ὑπῆρχαν δύο σύγχρονες ἐπιγραφές, γιά τόν ἴδιο κτήτορα, τόν Γεώργιο Παχνούτη.

Ἡ πρώτη ἀπό αὐτές, πού βρίσκεται στό χῶρο τῆς κόγχης χρονολογεῖται στά 1314-1315 καί ἀναφέρει :

" *Σταυροφόρε ἄναξ μέγιστε Κωνσταντῖνε/δέξαι τόν δώμον τοῦτον/ὅν ἀνωκοδώμι(σ)ε(ν) ἐκ τῶν κριπίδων εἰς ὄνομά σον καί Ἑλένης/τῆς θείας μητρός σου/Γεώργιος Παχνούτυς/σύν κλητῆ συζύγω καί Παύλω τῶ εἰῶ μας/καί τῆς συμβίω./Ἄλ(λ) ὦ θεοκλήτων καί εὐσεβῶν βασιλέων τό κλέος/ εὕρωμέν σε ῥύστ(υν) ἐν τῆ ἡμέρα τῆς δίκης/καί τῆς βασιλείας Χριστοῦ ἀξιωθῆναι/πρεσβείας τῆς Θεοτόκου καί τῶν ἁγίων πάντων./Ἔτος ϹΩΚΓ', ἰνδικτιῶνος Η'.*" [38]

Ὁ ρυθμικός τύπος τῆς ἐπιγραφῆς, παραπέμπει σέ λειτουργικά κείμενα καί ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά ἀρχαιότερα παραδείγματα τοῦ εἴδους.

Κοντά στή δυτική θύρα τοῦ ἴδιου κλίτους, ὑπάρχει ἄλλη ἀφιερωματική ἐπιγραφή, κατεστραμμένη στό δεξί ἄκρο της, ἡ ὁποία ἀναφέρει :

" *Ἀνεκαινίσθη καί ἀν(ιστορίθη)……πάνσεπτως ναός το(ῦ……) Κωνσταν/τίνου……(ἐξό)δου καί κό(που)……τοῦ Παχνούτι καί τῆς (συ)μβίου/αὐτοῦ Ξέ(νης)……(τέ)κνο(ν) αὐτοῦ./Ἔτους ϹΩ……*" [39] .

Στό κλῖτος αὐτό εἰκονίζονται μορφές Ἱεραρχῶν, διακόνων καί ἁγίων, καθώς ἐπίσης οἱ σκηνές τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου, τῆς Γέννησης, τῆς Βάπτισης, τῆς Ὑπαπαντῆς, τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, τῆς Βαϊοφόρου, τῆς Μεταμόρφωσης, τῆς εἰς Ἅδου Καθόδου, τῆς Ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου καί τῆς Ἔγερσης τοῦ Λαζάρου. Ἀνάμεσα σέ αὐτές ἐντάσσεται ἕνα σύνολο τεσσάρων σκηνῶν ἀπό τό βίο τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, στόν ὁποῖο ἄλλωστε εἶναι ἀφιερωμένο τό κλῖτος[40]. Πρόκειται γιά τίς παραστάσεις τῆς *Γέννησης τοῦ Κωνσταντίνου, τῆς μεταφορᾶς του ὡς βρέφους στήν αὐλή τοῦ Διοκλητιανοῦ*, πού ἐπιγράφεται "Ο ΑΓ(ΙΟΣ) ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΕΠΑΓΩΜΕΝΟ/Σ Υ(ΠΟ) ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΣ ΠΡΟ(Σ) ΤΟΝ Π(ΑΤΕΡ)Α ΑΥΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝ(ΤΙΟΝ) Τ(ΟΝ Χ)ΛΩΡΟΝ", *τῆς Εὐλογίας τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καί Ἑλένης ἀπό τό Χριστό,* μέ τήν ἐπιγραφή "Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥ

---

[37] Gerola, αὐτόθι, σ. 199, εἰκ. 149, ὅπου καί ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ καί σ. 202, σημ. 415, σ. 280-281, σημ. 489, σ. 307, σημ. 519. Gerola-Λασσιθιωτάκη, *Κατάλογος*, ἀρ. 687. *Byzantinisches Kreta*, σ. 374-377, εἰκ. 337.

[38] Gerola, *Monumenti*, τόμ IV, Βενετία 1932, σ. 570, ἀρ. 13 καί σ. 570-571, ἀρ. 14.

[39] Gerola, ὅ.π.

[40] Μ. Βασιλάκη, "Εἰκονογραφικοί κύκλοι ἀπό τή ζωή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου", *Κρητική Ἑστία*, περ. Δ', τόμ. Ι', Χανιά 1987, σ. 64-74.

εἰκ. 7 *: Κλῖτος Ἁγίου Κωνσταντίνου. Σκηνές βίου Μ. Κωνσταντίνου.*

εἰκ. 8 *: Κλῖτος Ἁγίου Γεωργίου. Ὁ ἅγιος Δημήτριος.*

ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥ" καί τῆς παράστασης πού συνδυάζει εἰκονογραφικά *τή μάχη στή Μουλβία γέφυρα καί τήν εἴσοδο τοῦ Κωνσταντίνου στή Ρώμη,* μετά ἀπό τή μάχη (εἰκ.7).

Αὐτές οἱ τέσσερεις σκηνές συνθέτουν ἕνα πρωτότυπο εἰκονογραφικό σύνολο, ἰδιαιτέρως σημαντικό, δεδομένου ὅτι ἀνάλογου τύπου παραστάσεις δέν εἶναι μέχρι σήμερα γνωστές ἀπό τήν μνημειακή ζωγραφική[41]. Στόν κύκλο αὐτό τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου ἐντοπίζονται εἰκονογραφικά ἀλλά καί τεχνοτροπικά στοιχεῖα πού μαρτυροῦν ἐπιρροές ἀπό τή δυτική τέχνη, ἐπί τῆ βάσει τῶν ὁποίων ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ ζωγράφος ἐμπνεύσθηκε ἀπό κάποιο ρωμανικό εἰκονογραφημένο χειρόγραφο, πού προσέδιδε ἔμφαση στή σχέση τοῦ αὐτοκράτορα μέ τή δυτική ἐκκλησία[42].

Ἡ ἐπιλογή τῆς ἀπεικόνισης τοῦ συγκεκριμένου αὐτοκράτορα, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι συνδέεται μέ τήν ἀναβίωση τῆς ἀκτινοβολίας τῆς προσωπικότητάς του κατά τήν παλαιολόγεια περίοδο, ὁπότε προσδίδεται ἰδιαίτερη ἔμφαση στή θρησκευτική του δράση καί στοχεύει στόν τονισμό τῶν δεσμῶν τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης μέ τό αὐτοκρατορικό κέντρο καί τή βυζαντινή παράδοση[43]. Ἡ τάση αὐτή πού προδίδει τήν προσπάθεια ἁγιοποίησης τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καί τή διεκδίκησή του ἀπό τή δυτική ἐκκλησία, ἐπιβιώνει στήν Κρήτη μέχρι καί τό 18ο αἰ.[44]

Ὁ τοιχογραφικός διάκοσμος αὐτοῦ τοῦ κλίτους, φαίνεται ὅτι ἔχει ἐκτελεσθεῖ ἀπό δύο διαφορετικούς ζωγράφους. Στόν πρῶτο μποροῦν νά ἀποδοθοῦν οἱ σκηνές τοῦ βίου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, οἱ συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες, οἱ διάκονοι τῆς κόγχης καί ὁ Θρῆνος, ἐνῶ στόν δεύτερο ἀνήκουν οἱ παραστάσεις τῆς Γέννησης τοῦ Χριστοῦ, τῆς Βάπτισης τῆς Ὑπαπαντῆς καί τῆς Βαϊοφόρου[45].

Τό κλῖτος τοῦ ἁγίου Γεωργίου σώζει σκηνές τοῦ βίου καί τοῦ μαρτυρίου τοῦ τιμωμένου ἁγίου, καθώς ἐπίσης μορφές ἁγίων ἀνδρῶν καί γυναικῶν, στρατιωτικῶν ἁγίων, ἀρχαγγέλων καί σκηνές τοῦ Πάθους (εἰκ. 8,9). Στό κλῖτος αὐτό

---

41 Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ μάχη στή Μουλβία γέφυρα, πού ἀπεικονίζεται ἐπίσης στόν μεταβυζαντινό ναό τοῦ Ἁγ. Νικολάου Dabarski στή Banja Pribojska (1571) καί σέ δύο μικρογραφίες (Βασιλάκη, αὐτόθι, σ. 70). Παραστάσεις ἀπό τή ζωή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀπαντοῦν σέ δύο ἀκόμη μνημεῖα τῆς Κρήτης καί συγκεκριμένα στό ναό τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου τῆς Κριτσᾶς τοῦ 1354/55 καί στόν ὁμώνυμο ναό στό Ἀβδοῦ τοῦ 1445, ὅπου ὡστόσο δέν καταγράφονται σκηνές ἴδιου θεματικοῦ περιεχομένου. Βλ. σχετικά, Μ. Χατζηδάκη, "Τοιχογραφίες στήν Κρήτη", *Κρητ. Χρον.* ΣΤ' (1952), σ. 63. *Byzantinisches Kreta*, σ. 121.

42 Βλ. ἀναλυτικά, Βασιλάκη, ὅ.π., σ. 76.

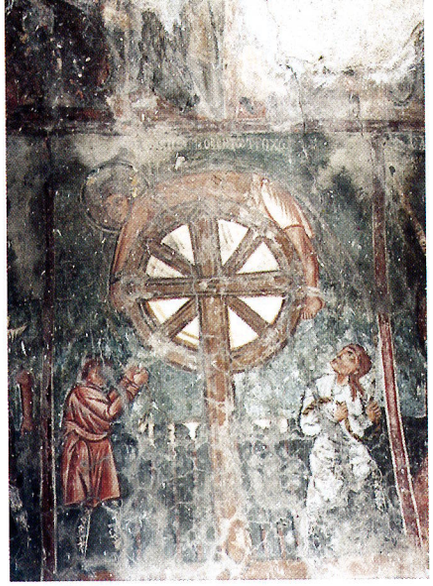
43 Αὐτόθι, σ. 80.

44 Βλ. τά ὅσα σημειώνει ἡ Βασιλάκη, αὐτόθι, σ. 82.

45 Αὐτόθι, σ. 64, 65 καί σημ. 7, σ. 66-74.

ἀναγνωρίζεται τό χέρι ἑνός καλλιτέχνη, ὁ ὁποῖος συγγενεύει τεχνοτροπικά μέ τό ζωγράφο τῶν σκηνῶν τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου καί ἐκπροσωπεῖ τή λεγόμενη "ἀρχαϊκή" τέχνη τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ.[46]

Κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἀφαίρεσης τοῦ ἄοπλου σκυροδέματος ἀπό τόν αὔλειο χῶρο τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκαν ταφές καί πραγματοποιήθηκε ἀνασκαφική ἔρευνα, ἡ ὁποία ἔφερε στό φῶς σέ ἐπαφή μέ τό νότιο τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ συστάδα ὀκτώ τάφων (ἐκ τῶν ὁποίων οἱ τέσσερεις μέ παιδικές ταφές) καί μία μεμονωμένη ταφή νοτιότερα τοῦ μνημείου (σχέδιο 5, σελ. 254). Πρόκειται γιά κιβωτιόσχημους τάφους, κτιστούς μέ πλακοειδεῖς λίθους, συνδεδεμένους μέ λασπόχωμα καί καλυμμένους μέ ἀκανόνιστες ταφόπλακες. Τά εὑρήματα πού προέκυψαν ἀπό τήν διενεργηθεῖσα ἔρευνα, παραπέμπουν σέ χρονολόγησή τους στήν ἐνετική περίοδο.

***εἰκ. 9** : Κλῖτος Ἁγίου Γεωργίου. Ὁ ἅγιος Γεώργιος στόν τροχό.*

Ναός τοῦ Ἁγίου Παύλου στούς Παρανύμφους

Ὁ *ναός τοῦ Ἁγίου Παύλου στούς Παρανύμφους* βρίσκεται σέ δύσβατη τοποθεσία, στήν ὀροσειρά τῶν Ἀστερουσίων, στά περίχωρα τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Παρανύμφων[47]. Σύμφωνα μέ τίς πηγές στή θέση αὐτή ὑπῆρχε ἀρχικά Μονή, ἀφιερωμένη στούς δύο κορυφαίους ἀποστόλους, Πέτρο καί Παῦλο. Ἡ πρώτη μνεία σχετικά μέ αὐτή ἀπαντᾶ σέ κώδικα χρονολογούμενο στά 1392, ἔργο τοῦ λόγιου Ἰωσήφ Φιλάγρη, πού διοικοῦσε τήν γειτονική Μονή τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν[48]. Τό 1630 ἀναφέρεται ἀπό τόν Basilicata ὡς Μονή τοῦ Ἁγίου Παύλου ὑπαγομένη στό Καστέλλι Μονοφατσίου[49].

Τό μοναστήρι ἐπισκέφθηκε στίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰῶνα, ὁ ἰταλός μελετητής G. Gerola, ὁ ὁποῖος παραθέτει τήν κάτοψή του καί καταγράφει τήν πληροφορία ὅτι διασώζει ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν στό νάρθηκα[50].

---

46 Βασιλάκη, ὅ.π., σ. 65, σημ. 7.

47 Σπανάκη, *Πόλεις καί χωριά*, τόμ. Β', σ. 612-613.

48 Ν. Ψιλάκη, *Τά μοναστήρια τῆς Κρήτης*, τόμ. Α', Ἡράκλειο 1994, σ. 281-281, εἰκ. 313-314.

49 Σ. Σπανάκη, *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας*, Ἡράκλειο 1935, τόμ. V, σ. 120.

50 Gerola, *Monumenti*, II, σ. 233, εἰκ. 247. Gerola-Λασσιθιωτάκη, *Κατάλογος*, ἀρ. 688.

Ὁ ἀρχικός ναίσκος, πού πιθανόν ἀπετέλεσε τό καθολικό τῆς Μονῆς, εἶναι μονόχωρος, μικρῶν διαστάσεων, τετράγωνος στήν κάτοψη, μέ καμπύλη ἐξέχουσα ἀψίδα Ἱεροῦ Βήματος καί στεγάζεται μέ ἐλαφρά ὀξυκόρυφη ἡμικυλινδρική καμάρα, ἐνισχυμένη μέ σφενδόνιο (σχέδιο 6, σελ. 255).

Ἡ ἀρχική εἴσοδος τοῦ μνημείου πού ἀνοιγόταν στή δυτική πλευρά, κατεστράφη μεταγενέστερα κατά τήν φάση τῆς προσθήκης τοῦ εὐρέος νάρθηκα, πού ἐξέχει τῆς εὐθυγραμμίας τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ προσθήκη αὐτή ἐπεβλήθη ἀσφαλῶς γιά λόγους πρακτικούς, δεδομένου ὅτι οἱ μικρές διαστάσεις τοῦ κυρίως ναοῦ δέν θά μποροῦσαν νά ἐξυπηρετήσουν τίς ἀνάγκες τοῦ ἐκκλησιάσματος. Ὁ νάρθηκας εἶναι μεγαλύτερος, πλατύτερος καί ἀρκετά ψηλότερος ἀπό τό ἀρχικό μνημεῖο, στεγάζεται μέ ὀξυκόρυφη ἡμικυλινδρική καμάρα καί φέρει στή νότια ὄψη του ἐνδιαφέρον ἀνάγλυφο πώρινο θύρωμα, ὑστερογοτθικοῦ τύπου.

εἰκ. 10 *: Ναός καί αὔλειος χώρος.*

Ἡ κεντρική θύρα μέ τό εὐθύγραμμο ἀνώφλι, τό ὁποῖο σέ κάποια χρονική στιγμή καταστράφηκε, φέρει ὑπέρθυρο μέ ὀξυκόρυφο ἀνακουφιστικό τόξο, τό τύμπανο τοῦ ὁποίου ἔχει ἐπίσης καταστραφεῖ καί πληρωθεῖ μεταγενέστερα μέ πρόχειρη ἀργολιθοδομή. Τόσο οἱ σταθμοί τῆς θύρας ὅσο καί τό ἀνακουφιστικό τόξο τοῦ ὑπερθύρου, πλαισιώνονται ἀπό cordone καί κοσμοῦνται μέ τό χαρακτηριστικό ἀνάγλυφο γεωμετρικό θέμα μέ τίς «διπλές ὀδοντώσεις»[51], ὅμοιο μέ αὐτό τοῦ δυτικοῦ θυρώματος τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων τῆς Παναγίας στόν Κάστελλο. Ψηλότερα στόν ἴδιο τοῖχο ἀνοίγεται μικρό ὀρθογωνικό παράθυρο, τό ὁποῖο ὀφείλεται ἐπίσης σέ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις.

Ἡ τοιχοποιΐα συνίσταται ἀπό εὐτελῆ ἀργολιθοδομή, κυρίως ἀσβεστολίθων, μέ χρήση ἐνδιαμέσως μικρότερων λίθων κατά τρόπο πρόχειρο καί τυχαῖο, μέ συνδετικό ὑλικό ἀσβεστοκονίαμα, χωρίς διακριτούς ἁρμούς. Ὁ τύπος αὐτός δόμησης μαρτυρεῖ ὅτι ὁ ναός ἦταν ἀρχικά ἐπιχρισμένος ἐξωτερικά.

Στή νότια πλευρά τοῦ κυρίως ναοῦ σώζονται τά ἴχνη θεμελίωσης μεταγενέστερου προσκτίσματος, τό ὁποῖο ὡστόσο ἦταν ἤδη κατεστραμμένο στίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰ. κατά τήν ἐπίσκεψη τοῦ G. Gerola, ἐνῶ τά τελευταῖα χρόνια στή θέση αὐτή εἶχε προστεθεῖ αὐθαίρετη κατασκευή[52].

Κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἐπιφανειακοῦ καθαρισμοῦ τοῦ αὔλειου χώρου, ἀποκαλύφθηκαν ἐπιφανειακά λείψανα τοιχοποιιῶν, πού ἐκτείνονται κυρίως στήν νότια καί βόρεια πλευρά τοῦ νάρθηκα καί ἀποτελοῦν πιθανότατα ἴχνη κελλιῶν καί προσκτισμάτων τῆς κατεστραμμένης σήμερα Μονῆς (εικ. 10).

Τό σπάραγμα τοῦ τοιχογραφημένου κονιάματος πού βρέθηκε ἐντοιχισμένο στήν τοιχοποιία τοῦ βόρειου προσκτίσματος τοῦ νάρθηκα καί τό ὁποῖο θά πρέπει νά προέρχεται ἀπό τό δυτικό τοῖχο τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος καθαιρέθηκε μέ τήν

---

51 Βλ. σχετικά παραπάνω, σημ. 24.

52 Gerola, ὅ.π. Ψιλάκη, ὅ.π., εἰκ. 313-314.

προσθήκη τοῦ νάρθηκα, μαρτυρεῖ ἐπίσης ὅτι τά κτίσματα αὐτά ἀνήκουν σέ μεταγενέστερη οἰκοδομική φάση κατασκευῆς σέ σχέση μέ τό ὑπόλοιπο μνημεῖο.

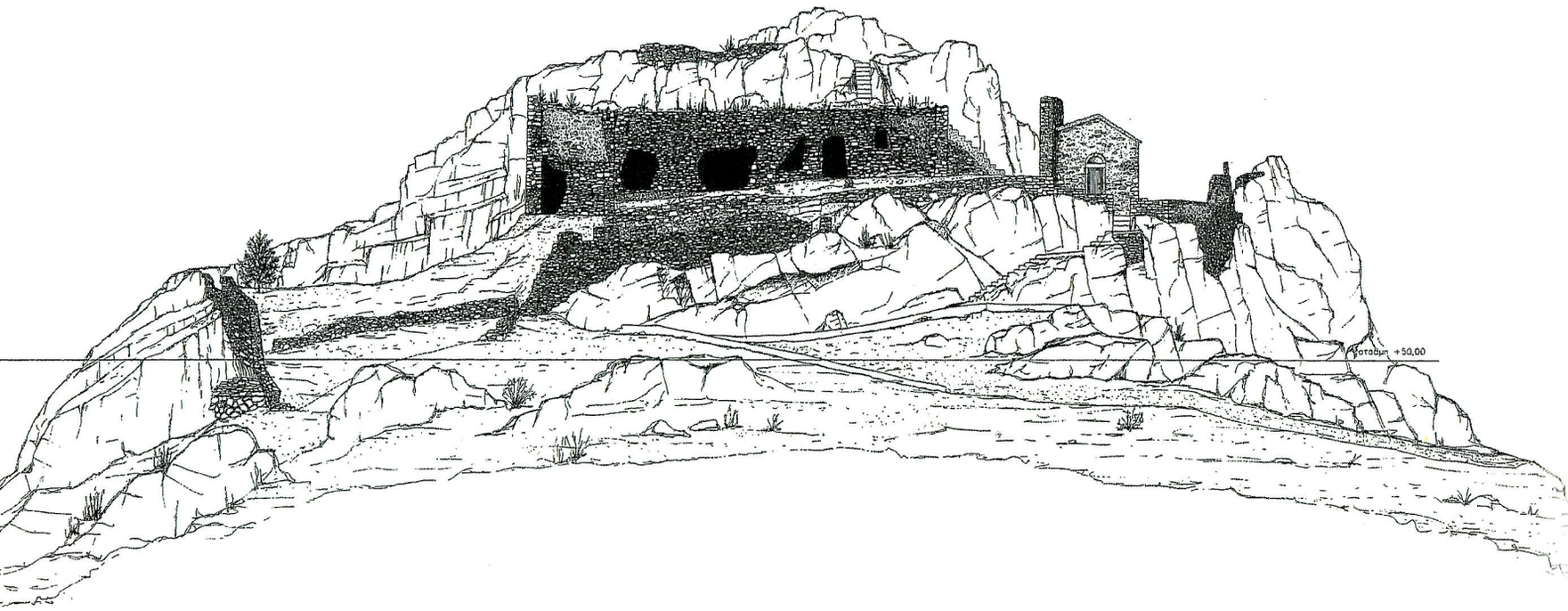
Κατά τή διάρκεια τῶν πρόσφατων ἐργασιῶν ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης τμῆμα λιθόστρωτου ἐξωτερικοῦ δαπέδου, πού ἀρχικά κάλυπτε τό χῶρο νοτίως τῆς θύρας τοῦ νάρθηκα.

Σήμερα τό ἐσωτερικό τοῦ μνημείου εἶναι σχεδόν ἐξ ὁλοκλήρου καλυμμένο μέ νεωτερικά ἐπιχρίσματα. Ἴχνη τοιχογραφιῶν εἶναι ὁρατά μόνον στό χῶρο τοῦ νάρθηκα, κυρίως στό ἐσωρράχιο τῆς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας, σέ μικρή ἔκταση στό ἀνώτερο τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου καί ἀνατολικά, στό μέτωπο τῆς τοξωτῆς διόδου ἐπικοινωνίας μέ τόν κυρίως ναό.

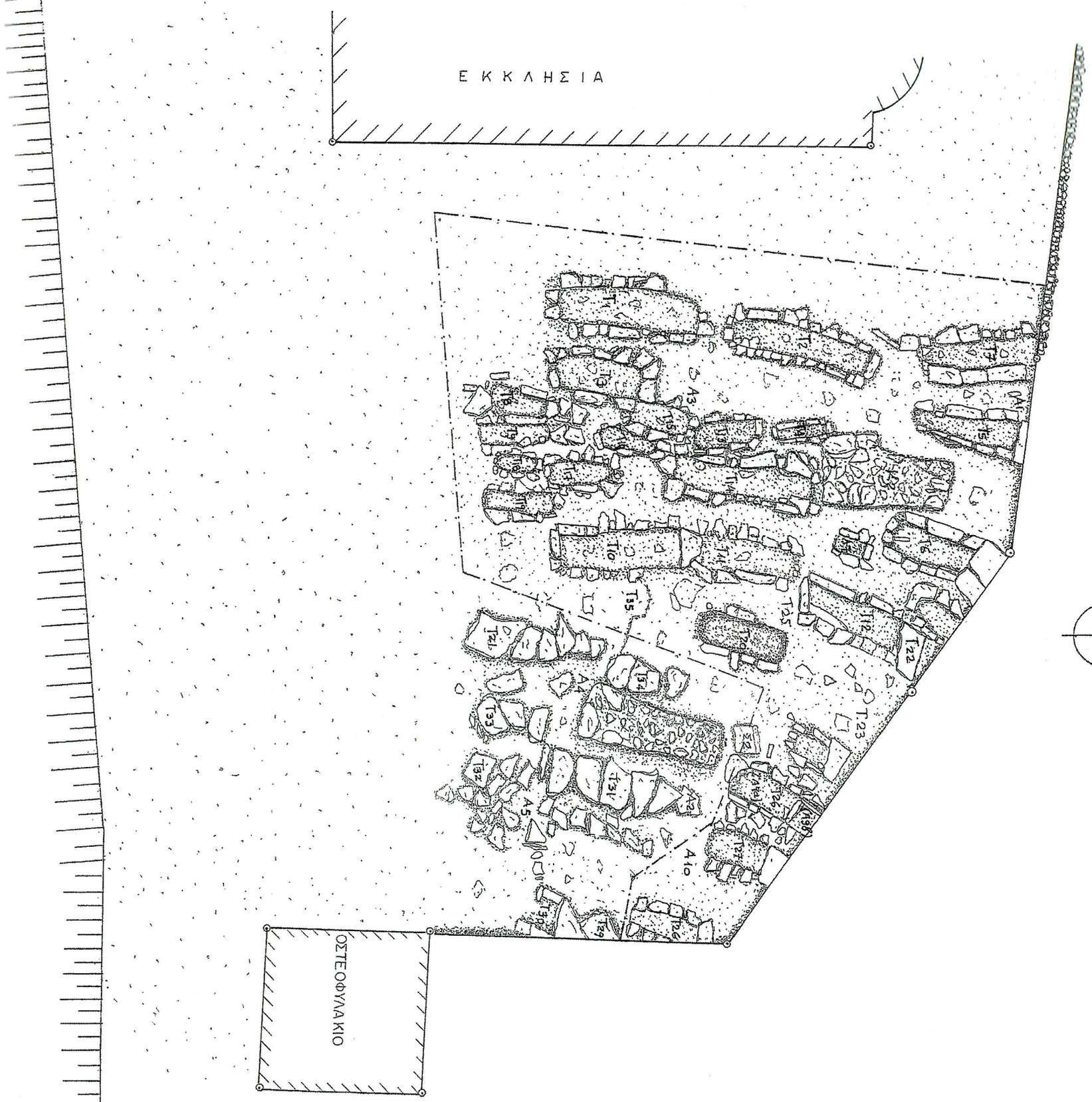
Ἀπό τίς σωζόμενες παραστάσεις διακρίνονται σπαράγματα τῆς σύνθεσης τῆς Δευτέρας Παρουσίας, στηθάρια ἁγίων, σκηνές ἀπό θαύματα καί ἀπό τά πάθη, πού παραπέμπουν στό 14ο αἰ. Ἡ κατασκευή ἐπίσης τοῦ κυρίως ναοῦ δέν πρέπει ἐπίσης νά ἀπέχει σημαντικά χρονολογικά ἀπό αὐτήν τήν περίοδο[53].

---

53 Οἱ δοκιμαστικές τομές πού πραγματοποιήθηκαν ἀπό συνεργεῖο συντηρητῶν τῆς 13ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἐσωτερικά στήν ἐπιφάνεια τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ δέν ἀπεκάλυψαν ἴχνη τοιχογραφιῶν.

Σχέδιο 1 *: «Χαράκι» Χάρακα. Ἀποτύπωση δυτικῆς ὄψης.*
(Σχέδιο: Π. Ἐπιτροπάκης, Β. Βασιλειάδης, Ἀθ. Δημόπουλος, Σ. Καψάλης, Γ. Κοντογιάννης, Ἀ. Λαδιανοῦ)

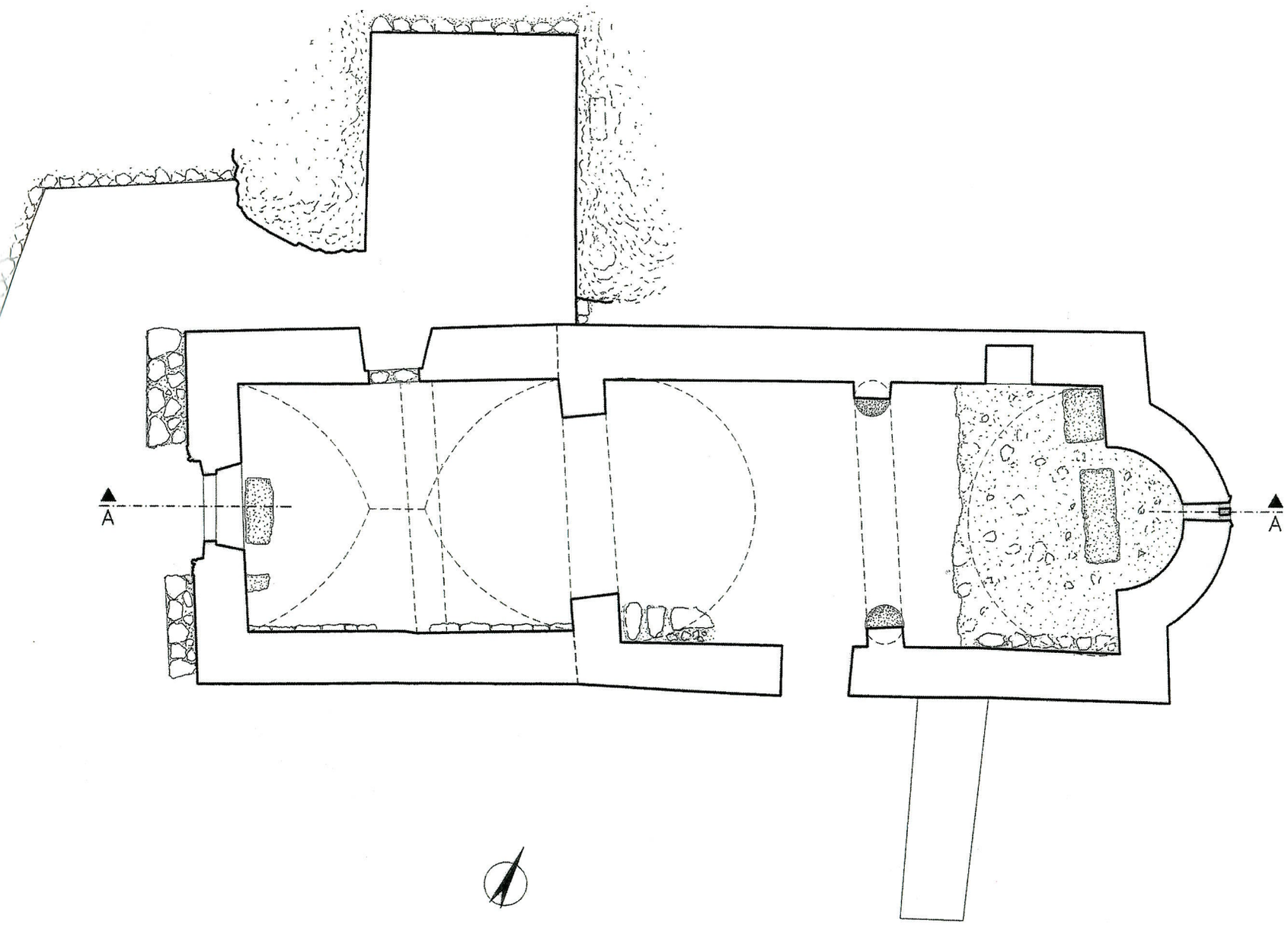
Σχέδιο 2 *: Σωτῆρας Χριστός Κασάνων. Ἀποτύπωση νεκροταφείου. (Σχέδιο: Κ. Αὐγέρη, Κ. Σουργιᾶς).*

A: Πύλη.	**R:** Δεξαμενή.
B: Πύργος με sperone.	**S:** Πηγάδι ημιλαξευτό στο φυσικό βράχο.
C: Ίχνη πύργου.	**T:** Πηγάδι ημιλαξευτό στο φυσικό βράχο.
C-D: Ίχνη τείχους.	**U:** Κτιστό τεχνητό στρογγυλό πηγάδι.
D: Πύργος.	**V:** Πηγάδι ημιλαξευτό, σήμερα τυροκέλι.
E: Τοίχοι σκάλας.	**X:** Ελλειπτικό πηγάδι.
F: Αρχαία ερείπια.	**Z:** Πηγάδι ημιλαξευτό, σήμερα μιτάτο.
G: Πύργος, έδρα φρουράρχου.	***Ναοί***
H: Ερείπια κατοικιών (;).	**1:** Εισόδια της Θεοτόκου (ή Παναγία Μεσοσπορίτισσα).
K: Ερείπια κατοικιών (;).	**2:** Άγιος Γεώργιος.
M: Ερείπια κατοικίας (;), σήμερα μιτάτο.	**3:** Κοίμηση της Θεοτόκου του Πελεγρή (ή Απάνω Παναγιά, ή Αγία Αικατερίνη).
N: Δύο δεξαμενές.	**4:** Ανώνυμος πολύ κατεστρεμμένος.
P: Δεξαμενή.	**5:** Ανώνυμος κατεστρεμμένος.
Q: Δεξαμενή.	**6:** Αγία Αναστασία.

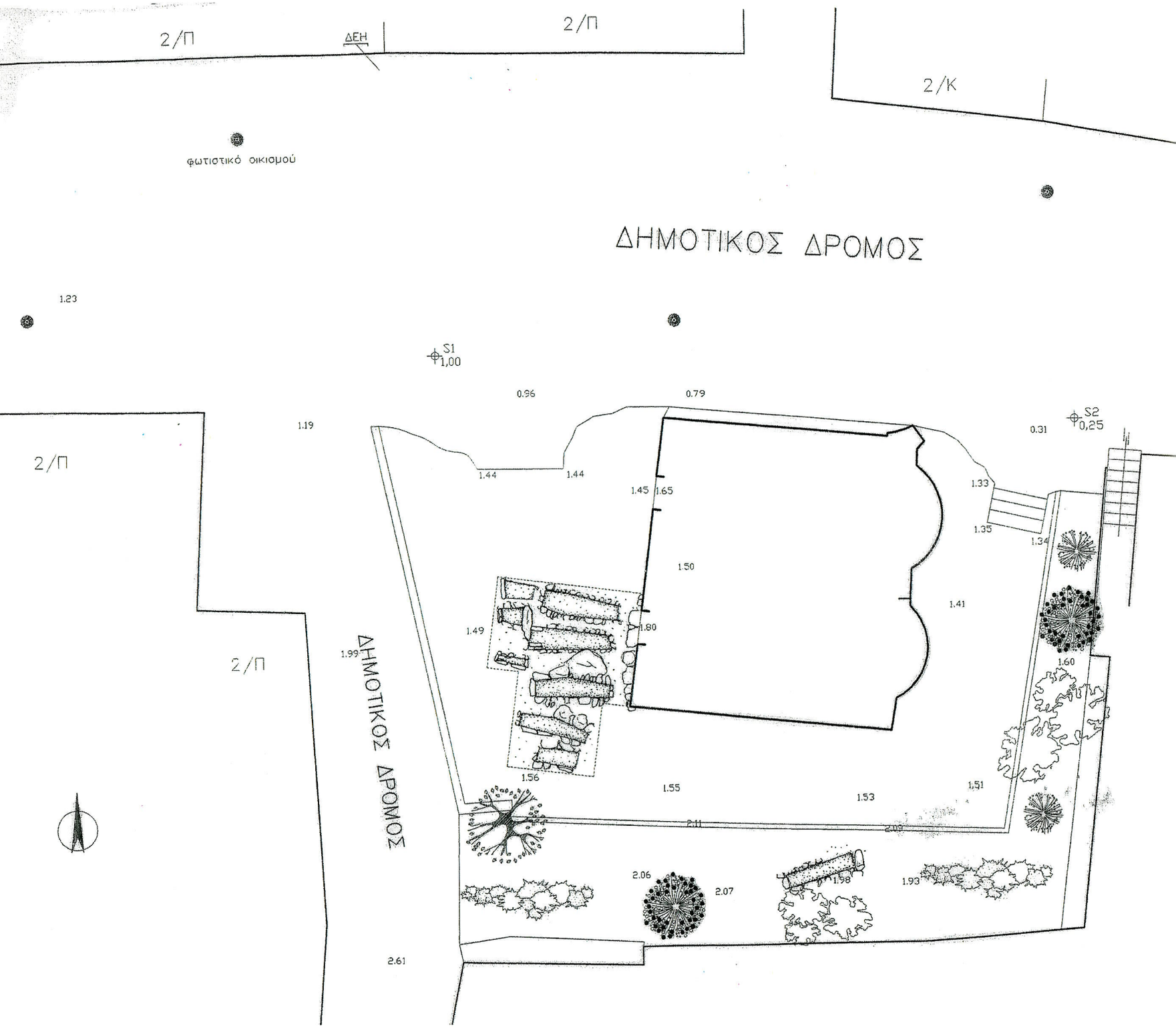
Από τον G. Gerola.

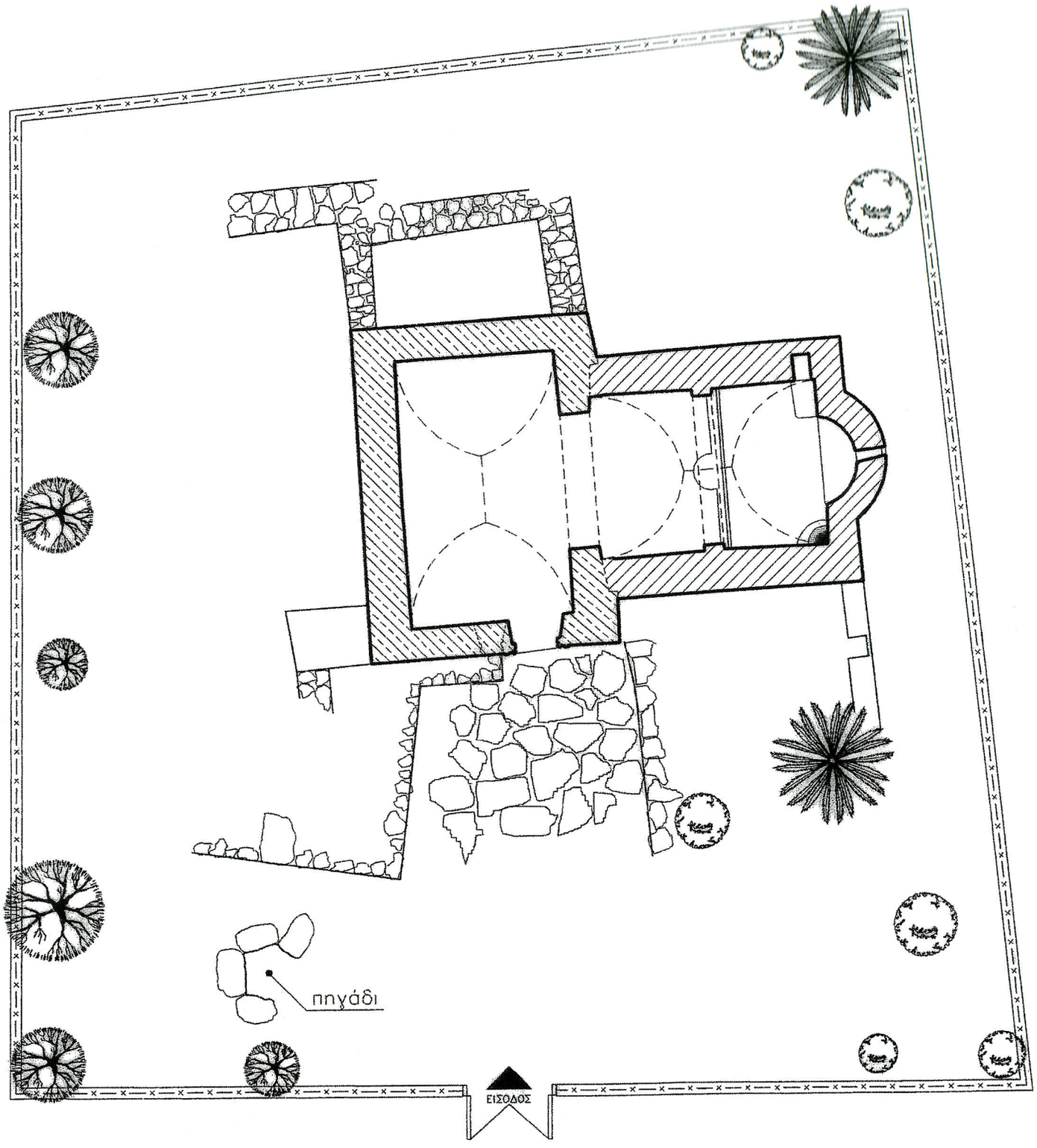
Σχέδιο 3 *: Αποτύπωση «Κάστελλου» Καστελλιανών.*
(Σχέδιο: G. Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, Βενετία 1905, I1, σ. 195, εικ. 101).

Σχέδιο 4 *: Ναός Εἰσοδίων Θεοτόκου «Κάστελλου» Καστελλιανῶν. Κάτοψη.*
(Σχέδιο: Β. Βασιλειάδης, Σ. Καψάλης, Κ. Αὐγέρη).

Σχέδιο 5 *: Ναός Ἁγίων Γεωργίου καί Κωνσταντίνου Πύργου. Ἀποτύπωση περιβάλλοντος χώρου. (Σχέδιο: Β. Βασιλειάδης, Σ. Καψάλης, Κ. Αὐγέρη, Ἀ Λαδιανοῦ, Γ. Κοντογιάννης).*

Σχέδιο 6 *: Ναός Ἁγίου Παύλου Παρανύμφων.*
Κάτοψη. (Σχέδιο: Σ. Καψάλης, Κ.Αὐγέρη, Γ. Κοντογιάννης).

ΟΜΑΔΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Επιμέλεια Έκδοσης

Περιφέρεια Κρήτης, Γραφείο TERRA

Μαρία Ταμιωλάκη, Οικονομολόγος, Δ/ντρια Οικονομικής Διαχείρισης

Κώστας Στραταριδάκης, Δρ. Αεροναυπηγός - Μηχανολόγος Μηχανικός, Τεχνικός Δ/ντής

Συνεργάτες

Χαράλαμπος Φασουλάς, Δρ.Γεωλόγος Πανεπιστημίου Κρήτης, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας

Απόστολος Τριχάς, Δρ. Βιολόγος Πανεπιστημίου Κρήτης, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας

Μιχάλης Ανδιανάκης, Αρχαιολόγος, Διευθυντής 13ης Εφορείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης

Ειρήνη Θεοχαροπούλου, Δρ. Αρχαιολόγος, 13ης Εφορείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης

Βάνα Νινιού Κινδελή, Αρχαιολόγος ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων Κρήτης

Σύμβουλοι

Αντώνης Βασιλάκης, Δρ. Αρχαιολόγος, ΚΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων

Πάρης Επιτροπάκης, Αρχαιολόγος, Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης

Μαρία Μαρή, Αρχαιολόγος, Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης

Φωτογραφικό Υλικό

Περιφέρειας Κρήτης, Γραφείο TERRA

Μουσείο Φυσικής Ιστορίας

13η Εφορεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης

ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων Κρήτης

Douwe Hoogstins

Βασίλης Δρόσσος

Χρυσόστομος Στεφανάκης

Χάρτες

Περιφέρεια Κρήτης, Γραφείο TERRA

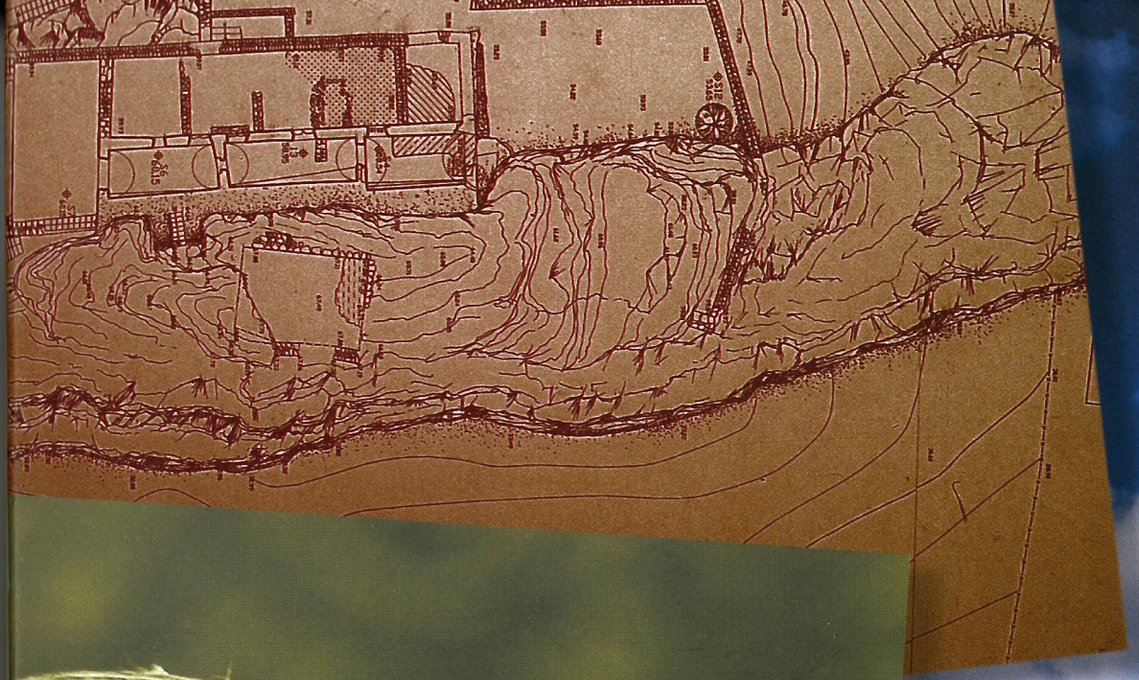
ΟΑΝΑΚ - Μιχάλης Λιπάκης

Καλλιτεχνική Επιμέλεια

Ειρήνη Ριτσοπούλου

Εκτύπωση - Έκδοση

ΤΥΠΟΚΡΕΤΑ

TERRA DIAS

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ
ΓΡΑΦΕΙΟ TERRA DIAS

Πλατεία Κουντουριώτη, 71202 Ηράκλειο
Τηλ: +30 2810 278111, +30 2810 278636
e-mail: dipak1@crete-region.gr
dipak2@crete-region.gr

Συγχρηματοδότηση :
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης
(Άρθρο 10)